

1. Szövegahagyományozás

A költemények mindkét (latin és magyar) szövegét fenntartó Peer-kódex¹ másolásának idejét a XVI. sz. első negyedére szokás helyezni. A terminus ante quem 1526, tekintve, hogy a kódex 178b levelén ez a záró évszám olvasható. A kódex törzsanyagát több kéz másolta, egységes stílusban, basztarda, ill. rotunda jellegű gót könyvirással. Ez az egységes rész a 165. levélen lezárul, s a 171. levélen az előző résztől erősen eltérő, későbbi típusú kurzív duktusban, négy kéz írásával,² a törzsszövegtől tartalmilag is különböző bejegyzések kezdődnek. E bejegyzések közül a legutolsónak dátuma az említett 1526. évszám.³ Ezek szerint a törzsanyag másolása és 1526 között a kódex legalább négy ízben feltehetőleg gazdát is cserélt, s így a törzsanyag másolását hosszabb idővel (talán néhány évtizeddel) 1526 elé, hozzávetőlegesen az 1500 körüli évekre kell helyeznünk.⁴ A kézírás is inkább korábbi, mint későbbi korra jellemző.⁵

Valamivel későbbinek látszik a másolás időpontja a költemény latin szövegét (és néhány magyar versszakát) tartalmazó másik forrásban, a Gyöngyösi-kódexben.⁶ Itt a szöveg nem a törzsanyagba van beágyazva, hanem előzéklevélen maradt fenn, a levél egyik oldalán hosszában, másikon keresztben írva, tehát feltehetőleg a kódexet tartalmazó kolligátum egybekötése után. Az sem bizonyos, hogy a két előzéklevel papírya azonos a kódexével, mert az előzéklevelek nem tartalmaznak az azonosításhoz szükséges vízjegyet.⁷ Az írástípus (kurzív) későbbi időt sejtet, mint a Peer-kódex szövegéé. Valószínűleg elfogadhatjuk (esetleg alsó határként) a XVI. sz. húszas-harmincas éveire történő datálást.

¹ OSzK, Kézirattár, Nyelveml. 12. Közzéadta VOLF Gy. a Nyelvemléktár 2. köt.-ben.

² Nem egy kéz írásával és nem liturgikus tartalommal, mint GERÉZDI R. közli a Szent László-énekről írt tanulmányában, amely a kérdésnek legújabb és legrészletesebb összefoglalása (A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 140–192. stb. — vö. 214.). A kérdéses bejegyzések győgyerejű misékről szóló babonás szövegek és egy abrakadabra-ábra.

³ A 165–171. levélen olvasható szöveg 1526 utáni betoldás, mint GERÉZDI R. kimutatta (i. h.).

⁴ Kevésbé valószínű, hogy „a közvetlen 1526 előtti években készült”, mint GERÉZDI R. feltételezi (i. m. 149.).

⁵ A datálásban a papír vízjegye nem nyújt lényeges segítséget. A kódex első felének (1–108. lev.) vízjegye körbefoglalt horgony, amelynek pontos mása nem található Briquet-nél. A típus északolász eredetűnek bizonyítja a papírt, azonban az 1470-es évek végétől az egész 16. sz.-on végigvonul (l. BRIQUET: Les filigranes. 1907. I. 40. skk.). A 109. levéltől kezdve szintén olasz eredetű, mérleg vízjegyű a kódex papírja (körbefoglalt, egyenes serpenyőjű mérleg, nyelve a körön belül marad, fölötté 8 jel és csillag; legközelebb áll hozzá Briquet N° 2516). E típus szintén hosszabb időn át fut a XVI. sz. elején.

⁶ MTA Ktár, Kézirattár, M. Cod. 8° 3. Közzéadta VOLF Gy., Nyelvemléktár 2. köt. Részletes leírását l. GERÉZDI: i. m. 145–148.

⁷ Így Gerézdinek a vízjegyre vonatkozó megállapításai (i. m. 148.) csupán terminus post quem-et bizonyítanak az ének másolására.

A Gyöngyösi-kódex szövege nem a Peer-kódex szövegének (közvetlen vagy közvetett) másolata, tekintve, hogy olyan versszakokat is tartalmaz, amelyek a Peer-kódexből hiányoznak, és megfordítva.⁸ Az eltérő olvasatok — noha általában nem lényegesek — szintén azt bizonyítják, hogy a Gyöngyösi-kódex (ill. az előzéklevél) másolója nem ismerte a Peer-kódex szövegét, sőt nem is a Peer-kódex közvetlen eredetijét használta forrásul.⁹ Így a két kódexben lévő szövegváltozathoz külön-külön szöveg-hagyományozási előzményekkel kell számolnunk. Maga a Peer-kódex szövege sem közvetlen másolat az ismeretlen szerző kéziratáról (vagy az archetipusról), hanem legalább egy (inkább több) közbeeső — és már romlott — másolatot kell feltételeznünk, a szöveg csonkaságára¹⁰ és hibáira¹¹ való tekintettel.

⁸ Mindkét kódex szövegét párhuzamosan közli, betűhív átírásban, GERÉZDI R. (i. m. 150—155.). A sajtóhibák, ill. téves olvasatok szokatlanul nagy száma folytán Gerézdí R. szövegközlése filológiai célra nem használható. Volf Gy. szövegközlése nem betűhív (a rövidítéseket feloldja), de megbízható. Javítandó Volfnál mindössze (a Peer-kódexben): 3. *hunnorum*, a kódexben *hummorum*; 4. *renascebaris*, kód *renascés*; 8. *ad honorant*, kód. *ad horát*; 13. *gratiarum*, kód. *gratuar*.

⁹ Lényegesebb eltérések: 2. versszakban P. romlott: *electum*, Gy. helyes: *dilectum* (nem *delectum*, mint Gerézdí olvassa). 4. vsz. P. *presagio magno* szavai Gy.-ből hiányoznak (nem elmosódtak, mint Gerézdí közli). 6. vsz. P. *omni honore* (tévesen abbreviálva: *oim*, de nem *omnium*, mint Gerézdí feloldja), Gy.: *omni cum honore*. 10. vsz. P. helyes: *deicis cunctos tecum dimicantes*, Gy. romlott: *deicis tecum luctantes*. 11. vsz. Gy. [*par*]vula (?) *et[a]te floreris*, P. (12. vsz.): *juvenis etate fores*. A 11—12. vsz. sorrendje valószínűleg Gy.-ben helyes, P.-ben felcserélve: a 13. versszak *Merth walaztha az zyz maria* kezdősora tartalmilag a *zenth corona teged meltan illeth* zárósorhoz kapcsolódik (Gy.: 12. vsz., P.: 11. vsz.), nem a *mykoron meglen yffwydad volnal* zárósorú versszakhoz (Gy.: 11., P.: 12.). Egészében véve azonban a P. szövege jobb olvasatokat ad, mint a Gy.

¹⁰ A P.-ben az utolsó előtti 4 versszaknak mind latin, mind magyar szövege hiányzik, s a szöveg egyébként teljes lévén, e hiány arra mutat, hogy a lácuna már a közvetlen forrásban is megvolt. A Gy. tehát, amely hozza az említett versszakokat, nem mehet vissza a P. közvetlen forrására.

¹¹ 3. vsz. P. *regū sanctorum speculo fulges*, a magyar szöveg és Gy. helyesen: *zenth keralyoknak fenes thwkoré, regum s[an]ctorum spec[u]lum fulgens*; László attributumait az előző sorok következetesen jelzős főnevekkel adják, nem igei szerkezettel: *dulcis patrone, gemma preclara*, stb. — 12. vsz. P. *ad hoc*, magyar és Gy. helyesen: *azerth, ob hoc*. — 14. vsz. P. *regna corona*, Gy. helyesen: *regni corona*; u. itt P. *iridiatus*, Gy. *irradiatus*, ahol a P. másolója nyilván azért nem tudta javítani az értelmetlen latin szót, mert a magyar szó e helyen némileg eltérően, nem támogatta a latin megértésében: *meg batoreyta* (az *irradiatus* szót egyébként Gy. is utólag javítja, így lehetséges, hogy e szóban a romlás a többi résznél korábban, már P. és Gy. végső közös forrásában megvolt). — Bizonyára romlás 7. vsz. P. *presules reges cleri barones* (Gy. itt olvashatatlan), *clari barones* helyett, minthogy *cleri barones* nem használatos kifejezés a középlelatinban, s a *praesules* mellett tautológia volna („főpapok”), míg a magyar szöveg félreérthetetlenül egyházi és világi méltóságokat sorol fel: *pwpökök keralyok ees jobbagy wrak*. A *cleri* a következő versszak sacer *clerus* szavának hatására kerülhetett a szövegbe. — Különös módon, a latin szövegben jóval több a másolási hiba, mint a magyarban, amely úgyszólván hibátlan. Ez arra mutat, hogy a másolók (valószínűleg már a megelőző kéziratok másolói is) gyenge latin tudással rendelkeztek egyének voltak. A magyar szövegben esetleg szövegromlás eredménye a 10. vsz. *in verbis dulcis / bezededben ekes* kitételének *ekes* szava, amely talán a következő versszak *Tagodban ekes* fordulata miatt került a várható *edes* szó helyére. Nem lehetetlen, hogy P. 14. vsz. *rosakoth zaggatal coronadban fyzed* sorban eredetileg *koronában* (azaz koronává) állt; a *koronadban* (azaz koronáddá) nehezkesebb. E sor latinjával kapcsolatban (*corona stipabas*) Vargyas L. rámutatott (ItK 1950. 3. 54.), hogy a latin kifejezés nyelvilag erőltetett vagy hibás, tehát magyarból fordították latinra. Gerézdí R. viszont kijelentette (i. m. 178.), hogy Vargyas „éppúgy nem érti meg a latin szöveget, mint ahogy nem értette a *László-ének* magyarjának a fordítója” (Gerézdí szerint a latin szöveg volt az eredeti). Vargyas álláspontját igazolja az a nyelvi tény, hogy a latinban eredményhatározó (*koronává*) kifejezésére még a középkorban sem állhat ablatívus, s a nyelvtanilag hibás *corona* kizárólag a magyar *koronában füz* (= koszorúba fon) helyhatározói ragos szerkezet tükörfordításaként érthető.

Külön figyelmet érdemel a két kódex viszonya a teljesség szempontjából. A Gyöngyösi-kódex másolója, noha ismerte az ének magyar szövegét is,¹² az első 15 versszaknak csak a latinját írta le. A 16. versszaktól kezdődően váratlanul a magyar szöveget is közli. Feltűnő módon éppen arról a részről van szó (egy versszaknyi eltéréssel), amely a Peer-kódexből hiányzik. E kapcsolódás aligha tekinthető szerencsés véletlennek.¹³ Minthogy a Gyöngyösi-kódex másolója — mint fentebb utaltunk rá — nem ismerte magát a Peer-kódexet, e kiegészítő szövegközlés magyarázatátul fel kell tennünk, hogy a Gyöngyösi-kódex másolója két szövegváltozatot ismert: az előtte fekvő teljes változaton kívül tudomása volt egy csonkább szövegről (akár írásban, akár élőszóban), s ez utóbbit kiegészítendő, másolta le a kezébe került teljes példányról a számára addig ismeretlen (vagy a másik kéziratban nem szereplő) magyar versszakokat. E két (hosszabb és rövidebb) változat mellett harmadik variáns megléte is feltételezhető a szövegahagyományozásban, arra való tekintettel, hogy a kiegészítés nem pontos: a 15. versszaknak (*Tu fidei sanctam . . .*) Gy. csak latin szövegét hozza, tehát magyar szövegét az első 14 versszakéval együtt már régebről ismerte, viszont P. már nem közli ezt a versszakot. (Így e versszak magyar szövege örökre elveszett.) Másrészt a Peer-kódexben meglévő záróstrófát (*Unni laudate / Dycherwk magyarok . . .*) a Gyöngyösi-kódex nem közli, noha a levél alján még lett volna hely a lemásolásra (sőt utána „finis” szóval is jelzi a költemény végét). Ezek szerint az archetipusból (amely a teljes latin és magyar szöveget tartalmazta) legalább háromfelé ágazó szövegahagyományozást kell feltételeznünk: 1. a Peer-kódexben megőrzött szövegvariáns az 1–14. versszakkal és a záróstrófával; 2. az 1–15. versszaknak mind latin, mind magyar szövegét tartalmazó variáns (elveszett, a Gyöngyösi-kódex másolója még ismerte); 3. mind a latin, mind a magyar szöveget a záróstrófa nélkül tartalmazó kézirat, amelynek származéka a Gyöngyösi-kódex szövege. Negyedik változat volna maga a teljes szöveg, amelyről nem tudjuk, meddig hagyományozták sértetlenül a másolatok.

E szövegváltozatok kialakulásához szükséges többszöri másolás a kéziratmásolások ütemének a XV. sz. végére jellemző meggyorsulása mellett is minimálisan egy-két évtizedet igénybe vett, így a bilinguis archetípus létrejötte (illetve a mű keletkezése, mind latin, mind magyar szövegével) nem tehető későbbre az 1470–1480-as éveknél.¹⁴ A szövegahagyományozás kétnyelvű volta arra mutat, hogy a két szöveg egy időben vagy közel egy időben keletkezett.

A szerteágazó szövegahagyományból az a tanulság is levonható, hogy a Szent László-éneket számos másolat őrizte, amelyek kettő kivételével mind elvesztek. Tekintve, hogy a középkorban a verseket — tudásunk szerint — általában nem egyleveles szöveggént másolták, hanem kódexekbe ágyazták be, ez megannyi magyar kódexünk nyomtalan megsemmisülését jelenti. Úgy látszik, kódexeink pusztulása régi nyomtatványaink pusztulásának rendkívül nagy arányával állítható párhuzamba.¹⁵

A mű keletkezésének felső határát (mind a latin, mind a magyar szövegét) az 1470–1480-as évekre helyeztük. Az alsó határ megállapítására csak a latin szövegre vonatkozólag van szilárd támpontunk: a „Hunni” népnév ismételt használata „magyarok” értelemben. Mint ismeretes, a *Hunni szót* először Mátyás korában, az 1460–1470-es években használja ilyen értelemben a magyarországi humanista latin költészet¹⁶ és a latin történetírás (Budai krónika, Thuróczy).

¹² Az 1. vsz. latinja után odairta: *Iduez legy kegelmes*, de nem folytatta tovább a magyar szöveget.

¹³ Gy. GERÉZDI: i. m. 155.

¹⁴ Így a magyar szövegre vonatkozólag sem fogadható el Gerézdi R. datálása, aki a XVI. sz. elején készült fordításnak tartja (i. m. 183.).

¹⁵ Becslés szerint XVI. sz.-i magyar nyelvű nyomtatványainkból a példányoknak több, mint 99%-a elpusztult (BORSA G. közlése). Vö. még G. EIS: *Vom Werden altdeutscher Dichtung* Berlin 1962: Németországban 1 : 150 a kódexek pusztulásának feltehető aránya.

¹⁶ Vö. GERÉZDI: i. m. 166. skk. — A János minoritánál (Chron. Dubn. fol. 82b) előforduló *hunis* hapax legomenon talán a Mátyás-kori másolónak tudható be.

A szó Mátyás korabeli elterjedésében nyilván erősen közrejátszott a rokon hangzású *Hunnia-des* (Hunyadi) latinositott családnév használata a magyar és külföldi humanista latin költészetben. Régebbi latin történetírásunk (még a hun-magyar azonosítás esetén is) kizárólag Attila népének jelölésére használja a *Hunni* szót, az egyházi irodalom pedig még a későbbi időben is teljességgel kerüli a *Hunni* alkalmazását *Hungari* vagy *Pannoni* helyett. A „*Hunni laudate sanctum Ladislaum / Dicsérvjük magyarok szent László királyt*” sor elképzelhetetlen volna a latin himnuszköltészetben.

A kikövetkeztethető alsó és felső határt figyelembe véve, egyetérthetünk Gerézdi R. datálásával, aki az 1470-es évek elejére helyezi a latin szöveg keletkezését (i. m. 189.). Amennyiben a magyar szöveg a latin fordítása (Horváth Cyrill, Horváth János, Gerézdi R. álláspontja), a magyar keletkezhetett egy-két évvel később, bár a fentiek alapján nem keltezhetjük sokkal későbbre. Amennyiben a magyar szöveg az eredeti, és a latin a fordítás (újabb kutatók közül Sik Sándor és kül. Vargyas L. védelmezte ezt az álláspontot), a magyar szöveg keletkezhetett több évvel korábban, tekintve, hogy az egyetlen biztos alsó határ Zsigmond császár váradi temetése (1437; „*környől fekesznek téged császárok*”, 7. vsz.). A két szöveg kronológiai viszonyának kérdésére lentebb visszatérünk.

2. Az eredetiség kérdése

Éles véleménykülönbség forrása lett az a kérdés, hogy a költemény latin és magyar szövege közül melyik az eredeti és melyik a fordítás. A kezdetben ingadozó, szubjektív alapokon nyugvó állásfoglalások után Gábor Ignác¹⁷ lépett fel először bizonyító érveléssel: rámutatott arra, hogy az ének latin változata is a magyar ősi ritmust követi, s ezzel a magyar szöveg eredetisége mellett döntött. Azonban minthogy Gábor Ignácnak gyakran fantasztikus elképzelései miatt minden megállapítását erős kétkedés fogadta, idevágó fejtegetéseinek sem tulajdonítottak jelentőséget. Az ellenkező álláspontot szinte magától értetődőnek vette és néhány szöveggkritikai megjegyzéssel is bizonyította a nagy tudású Horváth Cyrill. Érvelése lényegében a két szöveg helyenkénti tartalmi eltérését és eltérő — a latinban következetesebben végigvitt — stilisztikai szerkesztését bizonyítja.¹⁸ Noha Horváth Cyrill okfejtéséből nem következik szükségszerűen a latin szöveg eredetisége, álláspontját további vizsgálat nélkül magáévá tette Horváth János.¹⁹ Ellenkező véleményen volt Sik Sándor,²⁰ aki otthonosan mozogván a középkori latin himnuszköltészetben, költői alapon a magyar szöveget érezte eredetinek. A szubjektív

¹⁷ A magyar ősi ritmus. Bp. 1908. 101—106.

¹⁸ Középkori magyar verseink (RMKT I², Bp. 1921. 229—230.); László-versekről (ItK 1936. 133—150.). Előbbi helyen két érvet hoz fel a latin szöveg eredetisége mellett: 1. Az 1. vsz. *regis regum* kifejezését a magyar fordító félreértésből adta vissza „szent kerályok”-kal („*rex regum*” az Újszövetségben Isten, ill. Jézus attribútuma, s gyakori fordulat a középkori himnuszokban. N.b. a *regis regum gemma* ’királyok királyának gyöngyszeme’ eleve nem kínálkozott a magyar szövegbe, mert a régi magyarság kerüli a kétszeres birtokos szerkezetet; legkevésbé sem valószínű e közkeletű fordulat félreértése!) 2. A latin szöveg néhány helyen a latin Szent László-legenda szavait követi: *erat enim manu fortis, visu desiderabilis, . . . species imperio digna* (vö.: *tu et aspectu desiderabilis, in verbis dulcis, tu manu fortis . . . specie sola imperio dignus*. N.b., mint Vargyas L. céloz rá, magától értetődik, hogy mind a költő, mind a fordító ismerte és felhasználta a költemény forrásául szolgáló legenda szövegét, magarról latinra történő fordítás esetében is.) — Későbbi tanulmányában egy lényeges érvet hoz fel a latin eredetisége mellett Horváth C.: a latin szövegben az első és utolsó versszak kivételével minden strofa *tu*, ill. *te* névmással kezdődik, míg a magyar szöveg nem viszi következetesen végig ezt a fogást (ItK 1936. 144—146.).

¹⁹ A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1928. 71.

²⁰ A középkori magyar Szent László-himnusz eredetiségének kérdéséhez. Szegedi füzetek II. 1935. 2—14.

benyomáson túlmenőleg, arra is rámutatott Sik S., hogy a latin szöveg versformája egyedülálló az egész középkori latin irodalomban, s csak a magyar „gyorsított és lassított sorok” latin nyelvre történt alkalmazása gyanánt érthető.²¹ Sik Sándorral azonos álláspontot foglalt el Vargyas Lajos, verstörténeti érveléssel és (elsősorban esztétikai jellegű) nyelvi megállapításokkal bizonyítva a magyar szöveg eredetiségét.²² Vargyas érveit cáfolta és a latin szöveg eredetisége mellett szállt síkra sok figyelemre méltó filológiai megállapítást tartalmazó monográfiájában Gerézi Rabán.²³ A két utóbbi kutató között éles vita alakult ki, amelynek során mindketten fenntartották álláspontjukat.²⁴ Gerézi R. fő érve a latin változat prioritása mellett az, hogy a költemény latin szövege — mint Horváth C. is célzott rá — néhány helyen szó szerint kapcsolódik a latin legenda és a latin verses officium, ill. sequentia szövegéhez: 1. vsz. *Salve benigne rex Ladislae, | Hunnicae plebis dulcis patrone : Salve rex benigne | Ladislae laude digne. | Honor noster et patrone* (officium); u. itt: *Regis regum gemma praeclara : Regis regum civis ave, | regum gemma Ladislae;* 4. vsz. *coelitus datus praesagio magno : nomen non sine praesagio futurorum* (legenda), stb. (l. i. m. 164—165., 180.). Kevésbé jelentős néhány további érve.²⁵

Mint hogy a két szöveg közötti eltérések esetében egyetlen olyan hely sincs, amely egyértelműen egyik vagy másik nyelv szövegének félreértéséről tanúskodnék (csupán eltérő megfogalmazásokkal állunk szemben, mint Horváth C. érvelése kapcsán fentebb utaltunk rá), döntő bizonyítékot nehéz találni a prioritásra. Némi támpontul kínálkozik a nyelvtani vizsgálat, elsősorban a két szöveg szórendjének viszonya.

Mint Sik S. rámutatott (i. h.), a két szöveg egész régi fordításirodalmunkban egyedülálló pontossággal, szinte szó szerinti hűséggel fedi egymást. Ez a hűség a szórendre is kiterjed. A szöveg felépítése sztichikus: minden sor egy-egy gondolatot tartalmaz, egy-egy teljes mondat (fő- vagy mellékmondat) kifejezve. A latin himnuszköltészet általános gyakorlatától eltérően, az ének latin szövegében nem fordul elő az a szórendi megoldás, hogy egy mondat szorosán összetartozó részei enjambement-szerűen két sorban helyezkedjenek el (pl.: *Pange lingua gloriosi | corporis mysterium*, Aquinói Szt. Tamás).²⁶ A maximális eltérés ettől a magyar és latin változatra egyaránt jellemző elvtől néhány olyan sorban található, ahol egy kettőzött mondatrész egy teljes sort kitölt, s ekkor a hozzá tartozó mondatrész (alany és értelmező, állítmány és jelzős tárgy) a latin szövegben szükségszerűen másik sorba kerül: 5. vsz. *ut te laudent patria regna | Hunnicum scilicet atque coelicum;* 13. vsz. *ut custodires et gubernares |*

²¹ I. m. 11—12.

²² A legrégebbi eredeti magyar vers. It 1950. 3. 53—59. — A magyar vers ritmusa. Bp. 1952. 103—113.

²³ I. m.

²⁴ VARGYAS L.: Magyar vers — magyar nyelv. Bp. 1966. 222—234., GERÉZI R.: A László-ének. (Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 153—164.)

²⁵ 5. vsz. *ut te laudent patria regna | hogy dicsekednél te két országban*, ahol Gerézi szerint a *patria* szó **pria* abbreviatúrával állhatott az eredeti kéziratban, amelyet a magyar fordító tévesen **paria*-nak olvasott és „két” szóval fordított (i. m. 177.). A feltevés valószínűségét csökkenti az a körülmény, hogy a Peer-kódexben nem *pria* abbreviatúra, hanem kiírt *patria* szó áll. — A 14. vsz. *corona stipabas | koronádban fizéd* sorában G. a kép félreértésével vádolja a magyar fordítót (178.; l. fentebb, 11. jegyz.), azonban, mint Gerézi *koronádba fizéd* téves olvasata is mutatja, G. „befűzted a koronádba” értelemmel fogta fel a „koronát fontál belőlük”, „in coronam ligabas” értelmű képet, s a magyar és a latin szöveg félreértése következtében Vargyas idevágó érvelését sem értette meg. Kétségtávol helytálló Gerézinek az a megállapítása, hogy a latin szöveg a Vulgata egyes kifejezéseire épít (179.; egyébként ez középkori szerzőknél meglehetősen természetes, s még esetleges magyarról latinra fordítás esetében is elképzelhető).

²⁶ A strófák sztichikus nyelvi felépítése a latin himnuszköltészetnek csupán legkorábbi szakaszára, az ambroziánus himnuszokra (4. skk. sz.) jellemző, később alig fordul elő következetesen végigvitt megoldásként.

legatum sibi Hunnicum regnum; 15. vsz. *tu fidem sanctam et catholicam | praeconizatam ab hominibus Christi | observabas et protegebas*. Mindhárom helyen olyan esetben fordul elő a mondatnak több sorra való elosztása, amikor a magyar szöveg is lehetővé teszi ugyanezt az elosztást: *hogy dicsekednél te két országban | Magyarországon és mennyországon; hogy te őriznéd és oltalmaznád | neki ajánlád jó Magyarországot*. (A harmadik hely magyarja nem maradt fenn, azonban nyelvtanilag itt is ugyanaz lenne a helyzet.) Így a sztichikus felépítés következtében a latin változat sorokra-tagolódása sajátos módon olyan jellegű, hogy a költemény teljes szövege lehetővé teszi latin sornak magyar sossal történő visszaadását. A szórendi hűség azonban túlmegy a soronkénti megfelelésen: az egyes sorokon belül is megfigyelhető. Néhány kivételtől eltekintve, szórendileg fűlsor fűlsornak felel meg a két szövegben: *salve benigne | rex Ladislave — idvezlégy kegyelmes | szent László király* stb. Ez a fűlsorig menő szórendi megegyezés azokban az esetekben is fennáll, amikor a sorközép összetartozó nyelvtani szerkezetet vág ketté, pl. birtokos jelzős szerkezetben a birtokost és a birtokot: *Hunnicae plebis | dulcis patrone — Magyarországnak | édes oltalma*. Ismeretes, hogy a latinban a birtokos szórend szabad, míg a magyarban kötött: elől áll a birtokos; utána a birtok (a latinban, ha a két főnév közvetlenül egymás mellett áll, az ellenkező eset a gyakoribb, mint az iskolai nyelvtan is tanítja). A Szent László éneknek teljes szövegében megfigyelhető az a szabályosság, hogy ahol a birtokos szerkezet megszlik a két fűlsor között, ott a latin szöveg is magyar szöveg birtokos szórendjét követi, azaz az első fűlsorban áll a birtokos (genitívus), a második fűlsorban a birtok, pl. *Ihesu Christi | vestigia terens — Jézus Krisztusnak | nyomdoka követi*. A költeményben 16 esetben fordul elő ilyen szerkezet, s a 16 közül 15 alkalommal a latin szövegben is a genitívus áll az első fűlsorban, éppúgy, mint a magyarban a birtokos. Egyetlen eltérés ettől a szabályszerűségtől a 2. vsz. utolsó sora: *electe pugil | almae Mariae — szíz Máriának | választott vitéze*, ahol nyilván az előző sor hasonló hangzású utolsó szavához való kapcsolás kedvéért került előre az *electe* szó: *spiritus sancti vas tu dilectum* (var. *electum!* Vulgata-hatás?). Eleve kizártnak vehetjük azt a feltételezést, hogy pusztán magyaros gondolkozás folytán használta a latin szöveg szerzője következetesen a magyaros birtokos szórendet; ha középkori szerzők nem fordítanak, hanem önállóan fogalmazznak latinul, ösztönösen élnek a legalapvetőbb latin grammatikai és stilisztikai szokásokkal, függetlenül magukat anyanyelvi gondolkozásuktól. Ezen túlmenően, a költemény latin szövegének egyéb helyei bizonyítják, hogy nem pusztán hungarizmus (egyedülálló következetességgel végigvitt hungarizmus volna) a genitívus előretétele az első fűlsorba: 1. a 17. vsz. 3. sorában, ahol csak a latin szöveg használ birtokos szerkezetet, a magyar másként (módhatározóval) fejezi ki a fogalmat, ott a latin a genitívust hátraveti a második fűlsorba és a nominatívust hozza előre az első fűlsorba: *nec fuit auctor | quispiam mali — nem volt időben | gonoszul tevő*; 2. ahol a birtokos szerkezet nem két fűlsorra oszlik el, hanem fűlsoron belül marad, ott a latin szöveg vegyesen használja a kétféle szórendi lehetőséget, sőt kifejezetten előnyben részesíti a magyarral ellentétes birtok + birtokos szórendet: *forte salutis, nomine avi, templum Mariae* stb. 9 alkalommal így, s csupán két esetben használja a magyar használattal azonos *gratiarum donis, regni corona* szórendet. Így a spontán hungarizmus lehetsége elesvén, fel kell tételeznünk, hogy a latin szöveg szerzője ismerte és tudatosan követte a magyar szöveget.

Hasonló a helyzet a tulajdonságjelzők szórendjével. A magyarban a tulajdonságjelző melléknévnek közvetlenül a jelzett főnév előtt kell állnia, míg a latin költői nyelvben tetszőlegesen állhat előtte vagy mögötte, s elválaszthatják egyéb közbeeső szavak. A jelzős szerkezet szoros összetartozása folytán a költemény magyar szövege nem tűr meg sormetszetet a két szó között, egy fűlsorban helyezi el a melléknévet és a főnevet: *Magyarországnak | édes oltalma, szent királyok közt | drágalátus gyöngy* stb. Csupán akkor kerülhet két fűlsorba a tulajdonságjelző melléknév és a jelzett főnév, ha a főnévhez két melléknévi jelző tartozik, s ez esetben az első jelző átkerülhet az első fűlsorba: *idvezlégy kegyelmes | szent László király*. A latin változat ugyanezt a latin nyelvi szempontból nem indokolható szabályszerűséget követi: *Hunnicae*

plebis | dulcis patrone, regis regum | gemma praeclara; ugyanakkor félsoron belül a szokásos szabadsággal variálódik a latin szórend (a versforma követelményei szerint), mint az idézett példák is mutatják, és közbeiktatott szó is előfordulhat: *vas tu electum*. A latin szövegre vonatkozólag felmerülhetne az a feltevés, hogy pusztán hemisztychikus felépítésre való törekvés következtében zárkózik el tulajdonságjelző és jelzett szó caesura általi kettévágásától (noha ez a szerkesztési elv is szokatlan volna a középkori latin költészetben),²⁷ azonban a latin változatnak e szabályszerűségtől eltérő három helye mutatja, hogy nem a latin költemény belső szerkesztési elvéről, hanem a magyar variáns követéséről van szó: mindhárom esetben olyankor helyezkedik el két félsorban a latin tulajdonságjelző és a hozzá tartozó jelzett szó, amikor nyelvtanilag más jellegű és szükségszerűen két félsorra eloszló magyar szerkezetnek felel meg a latin jelzős szerkezet: *urbis futurus | dulcis patronus — ah várusnak löl | édes oltalma* (magyarban *verbum finitum*, latinban *participium*), *deicis cunctos | tecum dimicantes — mendert te ejtesz | ki teveled küzdik* (magyarban mellékmondat), *legatum sibi | Hunnicum regnum — neki ajánlád | jó Magyarországot* (magyarban „a nekem adtat könyv” típusú, *verbum finitum*mal kifejezett jelzős szerkezet).²⁸

Kevésbé világos az állítmány szórendjének kérdése. Az előforduló igei állítmányok elhelyezésében a magyar szövegnek az a stilisztikai szabályszerűsége figyelhető meg, hogy (az összetett, ill. kettős állítmányú mondatoktól eltekintve, mint *rózsákat szaggatál, koronádban fizéd; hogy te őriznéd és oltalmaznád*) az állítmány az első félsorban helyezkedik el, mégpedig igekötős igék többnyire a sor (mondat) első szava gyanánt, igekötő nélküli igék a második vagy harmadik helyen, kötőszótól, névmástól vagy főnévtől megelőzve: *ki hozza Béla kerály | jó Magyarországra; nekőnk sziletl | Lengyelországban; hogy dicsékednél | te két országban; hogy te őriznéd | és oltalmaznád; olaj származik | szent koporsódból*. Ez a szórendi szabályszerűség figyelhető meg a költemény magyar szövegében 35 esetben (ebből 3 ízben igekötő nélkül áll első helyen az ige, felszólító mód, ill. hasonlítás esetén: *dicsérjük/-jék, fénlík mint nap*), míg a második félsorba (egyszerű mondat végére) mindössze 2 esetben kerül az igei állítmány: *hogy szent korona | téged méltán illet; mert csak hiredn[eved?] | mindenek rettegték* (következményes, ill. okhatározói mellékmondatban). Ez a szórendi szabályszerűség nyelvtanilag nehezen indokolható. Magyarban az igei állítmánynak nincs kötött helye, sőt általában az alany vagy a határozó kívánczik a mondat elejére (esetleges kötőszó után), az állítmány elé. Pl. *Téged dicsérnek szent zsolozsmával* helyett nyelvtanilag természetesebb volna „Szent zsolozsmával dicsérnek téged” szórend; hasonlóan jár el pl. a „*Vexilla regis*” fordítója, aki a latin szöveg szórendjétől eltérve, magyarban hátravéti az állítmányt: *fulget crucis mysterium — keresztnek titka finlelik*. Így csupán stilisztikai fogásnak tekinthető e nagyfokú következetességgel (35 : 2 arányban) végigvitt szórendi megkötés. E stilisztikai ötletre, különös módon, nem a magyar, hanem a latin szövegben találunk magyarázatot. A latin változatban — mint Horváth C. utalt rá²⁹ — a kezdő- és záróstrófa kivételével minden versszak *tu*, ill. *te* névmással kezdődik. Minthogy a középkori ún. ritmikus himnuszsköltészet — éles ellentétben a klasszikus latin költéssel és az antik metrumokban írt himnuszokkal — általában tartózkodik az összetartozó mondatrészek erős szétdobásától, a sor (mondat) első helyén álló névmási alany (*tu*), ill. tárgy (*te*) után meglehetősen nagy százalékos arányban várható az igei állítmány közvetlen következése, tehát a költeményben az első félsorba kerülése. Ez az együttartási

²⁷ Csupán a leoninusokban találkozunk alkalmilag a két rimelő félsor tartalmi megoszlásával, azonban ebben az esetben nem a teljes sort kitöltő mondat összetartozó részeinek csoportosítása a szokásos megoldás, mint a *Salve benigne*-ben, hanem a sornak félsornyi mondatokból való felépítése, pl. *post cenam stabis | vel passus mille meabis*.

²⁸ A felvetett „ajánlott” *coniectura* (HORVÁTH C., i. h.) lehetséges, bár nem szükségszerű. Ez esetben kettős jelzős szerkezetet vág ketté a sormetszet, mint a költemény első sorában is.

²⁹ László-versekről. ItK 1936. 144—146.

tendencia fokozottan érvényesül a *Salve benigne* latin szövegében egyéb mondatrészek (birtokos jelzői, ill. tulajdonságjelzői szerkezet) esetében is, mivel a költemény latin nyelvi stílusa messzemenően a magyar nyelv szórendi szabályaihoz igazodik. Pl. a *Te venerantur cultu divino* típusú sorokban nem fordul elő **te cultu venerantur divino* jellegű szórendi megoldás: a magyar nyelvben ismeretlen tmesist a költemény latin szövege is kerüli, noha az egyébként a középlatinban — éppúgy, mint a klasszikusban — közönséges stílusfigura. A *tu* + állítmány szórendből általánosulhatott az állítmány előre kerülésének szabálya. Az általánosulást a költemény sztichikus felépítése segítette elő. Ahhoz a szerkesztésmóddhoz, hogy minden sor egy-egy mondat, ill. mondat értékű szintagma, a költeménynek az a stilisztikai jellegzetessége kapcsolódik, hogy egymás után következő sorai (egy versszakon belül, esetleg egymás melletti versszakokban) tartalmi vagy kifejezésbeli hasonlóság esetében szórendileg is hasonló felépítésűek, pl. *Hunnicae plebis dulcis patrona . . . regum sanctorum speculum fulgens — Magyarországnak édes oltalma . . . szent kerályoknak fényes tüköre* (gen. + vocativusban álló appositio, 9 soron keresztül). Ezzel a szórendi párhuzamossággal magyarázható az, hogy az igei állítmány a *tu/te* kezdetű sorok analógiájára a sor elején (első felében) áll akkor is, ha a sor e névmás nélkül kezdődik; pl. *Te elegit virgo Maria | praedotavit gratiarum donis*. A költemény magyar változatában — mint Horváth C. hangsúlyozta — nincs meg ez a *tu/te* strófafekezdi kompozíció, s így pusztán a magyar szöveg nyelvi stílusa szempontjából nehezen magyarázható az igei állítmánynak következetesen a sor első vagy második helyére helyezése. Amennyiben mégis feltételezzük, hogy a második személyben történő aposztrófálás automatikusan magával hozta a magyar szövegen belül az igei állítmánnyal való mondatkezdést, ebben az esetben is nehéz pusztán véletlennek tulajdonítani, hogy minden magyar versszak olyan szórenddel kezdődik, amely lehetővé tette latinra fordításkor a *tu/te* névmás elébeszúrását. Ha viszont ebben az esetben elfogadjuk a latin szöveg szerkesztési elvének prioritását a magyar változattal szemben, míg a szórendi megegyezés egyéb esetei a magyar szöveg prioritását bizonyították, úgy a két változatnak e kölcsönös egymásra-komponáltsága csak azzal a feltételezéssel magyarázható, hogy mindkét változat egy szerző műve, aki egyidejűleg írta és egymáshoz alkalmazta a két szöveget.³⁰

Ha egy szerző műve a két szöveg, érthetővé válnak azok a sajátosságok, amelyek alapján egyesek a latin, mások a magyar szöveg eredetisége mellett döntöttek. Így a szerző az idézett *regis regum* helyen nem félreértette a latin szöveget, hanem a latinban a közkeletű toposzt használta, a magyarban — a kettős birtokos nehézsége miatt — más képpel és szerkezettel helyettesítette: a latinban a 3—4. sor párhuzamosan felépített genitivus partitivus, a magyarban ennek megfelelő és ugyancsak párhuzamosan felépített névutós szerkezet: *regis regum gemma praeclara | siderum coeli praefulgidum sidus — szent kerályok közt drágalátus gyöngy | csillagok között fényességes csillag*. Szintén közkeletű latin toposzt, az oltáriszétség-himnusból jól ismert *nobis datus, nobis natus ex intacta virgine* szójátékot bontja két sorra a latin szöveg a 4. vsz.-ban: *Tu nobis natus Polonico regno | coelitus datus praesagio magno*, amelyet a magyar szöveg önmagában, a latin nélkül, nem indokolhat: *nekünk születil Lengyelországban | mennyből adatál nagy csuda képpen* (a ritka *praesagium* szót is a latin legendából meríti, mint Gerézy utalt rá). Viszont a versszak további részének stilisztikai megoldása a magyar megfogalmazás önállóságára és a latin szövegnek a magyarra építésére mutat: *nekünk születil — másszor születil*, míg a latin itt némileg eltér a sztichikus megoldástól (két sort fog össze egy mondatba),

³⁰ E lehetőségre először Császár E. utalt: „Mint ötletet megkockáztatom a két szöveg kapcsolatára vonatkozólag azt a föltevésemet, hogy mind a latin, mind a magyar szöveg szerzője ugyanaz a magyar pap lehetett.” (A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1929. 30. l. jegyz.) Császárt idézi, de nem ért vele egyet, SIK S., aki a latint a magyar eredeti későbbi fordításának tartja (i. m. 14.).

hogy a magyart követni tudja: *esque renascens fonte salutis | nomine avi dictus Ladislaus*.³¹ Hasonlóképpen a költeményre jellemző sztichikus mondatszerkesztést használja a szerző a 14. vsz. magyar szövegében, míg a latin változatban három sorra terjedő participiális szerkezettel fejezi ki az előidejűséget: *Fejedben kele az szent korona, | meg bátorejta téged az szent lélek, | kezdéd követni atyádnak életét : tuque fulcitus regni corona | irradiatus spiritu sancto | comitabaris mores paternos*³² („Miután királyi hatalom birtokosa lettél és a szent lélek megvilágosított”). Ez a latin interpretáció nehezen jöhetett volna létre az adott magyar szöveg egyszerű fordításaként, ami a latinban is egyidejűséget kifejező főmondat-sorozatot eredményezett volna („te coronabant regni corona, irradiavit te spiritus sanctus” típusú megfogalmazással). Magyar prioritás áll fenn a 11. vsz. névmagyarozatában: *szívedben bator . . . azért nevezetek bator Lászlónak* (itt a latin önmagában értelmetlen: *corde audax . . . ob hoc es dictus bator Ladislaus*; viszont latin prioritás látszik a 8. vsz. *sacer clerus et plebs devota* két fogalmat szembeállító („egyházi—világi”), közkeletű himnuszköltészeti és legenda-irodalmi toposzának³³ *papok, diákok és városnépek* hármasságra bontása esetében.³⁴ Egyidejű keletkezés esetében természetesen az is, hogy a szerző a latin szövegbe könnyűszerrel beépíthette forrásainak (a latin legenda-szövegeknek és himnuszoknak) egyes fordulatait,³⁵ ami egyszerű magyarról való fordítás esetében kevésbé indokolható.

Az egyidejű keletkezés feltevéseivel magyarázható meg legegyszerűbben a fordítás páratlan hűsége,³⁶ amivel a költemény egyedül áll nemcsak a régiségben, hanem a teljes magyar fordítás-irodalomban. A szoros hűség a tartalmi és stílusbeli azonosságon kívül megnyilvánul abban, hogy sort sorral (sőt félsort félsorral) fordít, a szórendet pontosan követi (nem engedve meg nagyobb eltávolodást, mint két egymás melletti szó sorrendjének felcserélését), a szófajt azonos szófajjal (pl. melléknevet melléknevvvel) és a szerkezetet azonos szerkezettel adja vissza, és sok helyütt minden szót (kihagyás nélkül) ugyanazzal a szóval fordít. Ha e szempontok szerint összevetjük egész irodalmunk egyik legpontosabb himnuszfordításával, Paulus Diaconus *Ave maris stella*-jának Babits-féle átültetésével, meglepő számaránybeli eltérések derülnek ki a Szent László-ének fordítása javára:

1. Sornak sorral való visszaadása alól az énekben egyetlen kivétel sincs (72 sorban), Babits 3 ízben cseréli fel két egymásmelletti sor szavait (28 sorból 6 sor: 22%). 2. Két egymás melletti szó felcserélésénél nagyobb szórendi eltérés van az ének két szövegében 4 ízben (319 szó terjedelmű latin szövegből: 1,3%), Babitsnál 9 ízben (86 szavas latin szövegből: 10,5%). 3. Az Ave 86 latin szava közül azonos szófajt találunk a magyarban (latin praepositívus szerkezetet és magyar határozói raggal ellátott névszót, valamint latin pronomem possessivumot és magyar birtokos személyragot azonosnak véve) 57 esetben, más szófajt 20 esetben (fordítatlanul marad a szó 9 esetben), míg a *Salve benigne* azonos terjedelmű szakaszában (1—5. vsz.) azonos szófajt használ a magyar 69, más szófajt 5 esetben (fordítatlanul marad a szó 12 esetben). A mondat szerkezet is eltér Babitsnál 4 ízben (participium, ill. acc. cum inf. helyett mellékmondatot

³¹ Az *es* segédige a *dictus*-hoz tartozik (*dictus es*: lón neved, praes. perf.), nem a *renascens*-hez, „születél” értelemben, mint egyesek értelmezni látszanak. Part. imperf.-mal képzett coniugatio periphrastica a középlatinban is ismeretlen; csupán nomen agentis szerepében fordul elő a szerkezet, pl. *dans sum = dator sum, credens sum = fidelis sum*.

³² A *fultus* (itt hibásan *fulcitus* alakban) part. értelme nem „felékesített”, mint Gerézdi véli (i. m. 178.). A *fulcio* igének ilyen jelentése a középkorban sem ismeretes, s a költeményben is a klasszikus „királyi hatalomra támaszkodván”, „corroboratus regni corona” értelemben áll.

³³ Gyakrabban: *clerus et populus*.

³⁴ Feltehetőleg a *clerus* szóban a *clerici* „diákok” késő középkori fogalmát is bennefoglatlatni érezte és a magyar szövegben kibontotta a költő.

³⁵ Vö. SKALA I.: A mondseői Szent László-legenda és a Szent Lászlóról való ének (ItK 1933. 147—148.); GERÉZDI; i. m. 164—165.

³⁶ SIK S.: „szoros, igen sokszor szó szerinti hűség” (i. m. 6.).

használ), a Szent László-ének teljes szövegében 1 alkalommal (part. helyett *verbum finitum: másszor születil*). 4. 86 latin szó közül azonos magyar szóval fordít Babits 66-ot, fordítatlanul hagy 20-at; 319 latin szóból azonos magyar szóval ad vissza az ének 275-öt, fordítatlanul hagy 44-et (tehát a lefordított szavak aránya 3 : 1 Babitsnál, 6 : 1 az énekben). Megjegyzendő, hogy az egyszerű nyelvi szerkezetű, háromszavas rövid sorokból felépülő Paulus Diaconus-himnuszról készült Babits-fordítás pontosság tekintetében messze felülmúlja a legjobb átlagot; pl. a magyarországi latin himnuszok fordításában Babitsnál, Sik Sándornál és Kosztolányinál a szórendi eltérések aránya meghaladja az 50%-ot, a *Salve benigne* 1,3%-ával és az *Ave maris stella* 10,5%-ával szemben.³⁷ Hasonló a helyzet a XIX. és XX. században latinra fordított magyar költemények esetében, tehát nem pusztán a latin nyelv szórendi szabadsága tette lehetővé a *Salve benigne* fordítási hűségét esetleges magyarról latinra történt fordítás feltételezése esetében. Ez az erős aránybeli különbség nehezen magyarázható mással, mint egyidejű kétnyelvű szerkesztéssel.³⁸

3. Versforma

A költemény versformájának kérdésével Gábor I. után Horváth J. foglalkozott behatóan.³⁹ Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a forma a középlatin ún. hangsúlyos sapphói vers átvétele, 3 + 2 | 3 + 2 ütembeosztással. Álláspontjának tarthatatlan voltára először Császár Elemér mutatott rá,⁴⁰ majd Vargyas Lajos fejtette ki részletesen a vers ritmusának törvényszerűségeit.⁴¹ Vargyas utalt arra, hogy míg az egész középkori latin irodalomban nincs pontos megfelelője e költemény ritmusképletének, a magyar verstani fejlődésbe legszervesebben beilleszkedik: a szabad (lazán kötött) szótagszámú ütemek ritmikai alapvének irodalmunkban az ómagyar Mária-siralomtól kezdődően ismeretes fejlődési rendjébe tartozik. Vargyas vizsgálataival a ritmus eredetének kérdése egyértelműen tisztázottnak tekinthető.⁴²

³⁷ Az *Amor sanctus*, Himnuszok könyve és Szent Imre himnuszok c. kötetek alapján.

³⁸ A kétnyelvű fogalmazás nem magában álló jelenség a középkorban. A váltakozó nyelvű (latin—francia, latin—német) sorok technikája a XII—XIII. sz.-i latin világi líra kedvelt fogása, s a bilinguis szöveg egyidejű keletkezése is bizonyítható néhány esetben (pl. *Carm. Bur. 112 Floret silva/Gruonet der walt*, rímmel kapcsolva). — Sajnálatos módon, KEMÉNY József adata (Történeti és irodalmi kalászatok. Bp. 1861.), amely szerint Mátyás udvarában bizonyos Gabriel nevű költő magyar és latin nyelven verselt, s amelyet HORVÁTH János átvesz (Az irodalmi műveltség megoszlása. 1935. 270—273.), erősen valószínűtlen: az általa említett Arnoldus de Bawaria nevű szerzetes teljességgel ismeretlen, s hasonló témájú költői ösnyomtatványnak sincs nyoma. Így el kell fogadnunk KARDOS Tibor megállapítását (A magyarországi humanizmus kora. 1955. 336.), amely szerint az adat feltehetően fiktív. (Az adatra Tarnai Andor hívta fel figyelmemet.)

³⁹ A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1928. 70.

⁴⁰ A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1929. 30.: a sapphói sor szigorúan 11 szótagos, a *Salve benigne* sorai általában 10 szótagosak („felező tízes”); a sapphói stófa negyedfél soros, a *Salve* stófái négy sorosak. Megjegyzendő, hogy amennyiben hasonló jellegű latin ritmusképletet keresünk, akkor sem a hangsúlyos sapphóival, hanem a hangsúlyos kettős adoniszival volna rokonítható a magyar felező tízes, l. lentebb. — Császárt idézi Sik S. (i. m. 11—12., 14.), a szóban forgó latin—magyar ritmusképlet („gyorsított és lassított sorok”) kizárólagosan magyar voltát hangsúlyozva. Horváth J. álláspontjára helyezkedett Horváth Cyrill (ItK 1936. 133. skk., 147. skk. b.). Verstani szempontból nem teljesen világos Szabolcsi B. fejtegetése, aki a zenében használatos gagliarda-sor néven foglal össze erősen eltérő versképleteket (A halotti beszéd ritmusa. Vers és dallam. Bp. 1959. 27—29.).

⁴¹ A magyar vers ritmusa. Bp. 1952. 103—113., Magyar vers — magyar nyelv. Bp. 1966. 67.

⁴² Feltehetően szubjektív tényezők befolyásolnak néhány kutatót, akik Császár, Sik S. és Vargyas bizonyítékait figyelmen kívül hagyva, továbbra is idegen ritmusképletekből igyekeznek levezetni a Szent László-ének sajátosan magyar felező tízeseit.

Latin verstani szempontól hozzáfűzhetjük, hogy nem csupán a lazán kötött szótagszámú ütemek használatának elve ismeretlen a nagy- és későközépkori latin költészetben, hanem ezen túlmenően, a *Salve benigne* alapképlete, az 5 + 5 szótagos sor is a legtrikább képletek közé tartozik a latin himnuszok gazdag tárházában: az egész középkori himnuszköltészetben alig találunk rá példát.⁴³ A *Salve benigne*-nek ebből az egyedi, elkülönülő formaválasztásából nem csupán az következik, hogy a költemény ritmikailag nem latin, hanem magyar mintákat követ, hanem az is, hogy műfajilag sem illeszthető be a latin egyházi himnusz- és cantilena-költészetbe.⁴⁴ A középkori latin egyházi költészet ugyanis metrikailag erősen konzervatív, s a műfaj a formát is determinálja: sem a magyarországi, sem a külföldi későközépkori latin anyagban nem ismeretes példa arra, hogy himnuszköltők a bevett képletektől eltérő versformát használtak volna. Így pusztán verstani alapon is megállapíthatjuk, hogy a szokásos műfaji kategóriabeosztással ellentétben, a *Salve benigne* nem himnusz. Ugyanez mondható tartalmi szempontból. A magyarországi latin egyházi költészetben a királyhymnuszok száma szokatlanul nagy (valamennyi más országét meghaladja), azonban a *Salve benigne* királyhymnuszainktól is alapvetően különbözik: nem doxologikus, aretalogikus és euchologikus jellegű, mint a himnuszok, hanem panegyrikus; nem vallási, hanem kormányzó érényeket sorol fel; hiányzik belőle a propagatio fidei és donatio királyhymnusz-toposza, valamint a mediatori szerepben való aposztrofálás. Mint Gerézy kifejtette, a költemény nem a vallási költészet kategóriájába tartozik, hanem a magyarországi világi líra termékének tekinthető. Azonban megjegyzendő, hogy a műfaji előzményeit nem a humanista latin irodalomban (epitáfiumokban, mint Gerézy véli), hanem a számunkra már ismeretlen egykorú magyar énekmondásban feltételezhetjük; a humanista latin költészettől formailag, stilisztikailag és tartalmilag még távolabb áll, mint a himnuszoktól.

A legközelebbi latin műfaji analógiát sajátos véletlen folytán egy hasonló képletű (felező tizes) verssorokban írt költemény szolgáltatja. Míg a latin himnuszköltészetben e képlet gyakorlatilag ismeretlen, a nagyközépkori latin világi líra csekély számú darabjai között mintegy féltucatnyi esetben találkozunk végigvitt alkalmazásával.⁴⁵ Ezek közül mind műfajilag, mind ritmuskezelésben erősen emlékeztet a László-énekre a III. Henrik német királyá koronázására (1028) írt óda,⁴⁶ amely éppúgy nem himnuzsi jellegű, mint a magyar királyt magasztaló költemény. Verstanilag a *Salve benigne*-vel egyező módon, kötetlen szótagszámú felező tizes sorokból (laza ritmikus kettős adonisi sorokból) áll: az 5 + 5 beosztás mellett egyéb formák is előfordulnak benne.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy anyanyelve költészetének bevett ritmusrendszerét, az ónémet szabad szótagszámú ütemezést ültette át latinra a szerző, ugyanúgy,

⁴³ A képlet az ún. ritmikus kettős adonisi (nem sapphói) sor alakjában jelentkezik a középkori latin irodalomban, szigorúan kötött szótagszámmal (5 + 5, pl. *Abrahae próles | Israel náta* x x x x x x x x x x). A himnuszköltészetben egyetlen képviselője a XII. sz. elején működő Petrus Abaelardus, a kor nagy formakísérletezője, aki — esetleg az egykorú provanszál líra formavariációs törekvéseinek ihletésére — előszeretettel használt ezzel rokon formákat (a *túba dómíni | Páule máxima* 2 + 3 | 2 + 3 ütemváltozatot, háromsoros strófákban; ld. Migne, *Patrologia Latina* 178, N° 62–69; egyszeres adonisi N° 48–49; vö. W. Meyer, *Ges. Abh.* I. 295 f.). Példája azonban nem talált követőkre, s a minden változatot megengedő szekvencia-soroktól eltérően, a későbbiekben nem találkozunk hasonló formában írt himnuszokkal. A nagyközépkori ritmikus latin himnuszköltészet a teljes ütem négy szótagúságának elvén alapul, 5 (vagy 3) szótagos önálló ütemeket nem használ.

⁴⁴ Utólagosan egyházi énekké minősülését az tette lehetővé, hogy a XVI. sz.-ban a cantilena (cantio) műfaji és formai határai erősen fellazultak.

⁴⁵ *Carm. Cantabr.* 16, 20, 24; *Carm. Bur.* 163; vö. még *Carm. Bur.* 83 (5 + 6, de nem sapphikum). Vö. W. Meyer, *Ges. Abh.* I., S. 187, 223, 237, 250, 295.

⁴⁶ *Carm. Cantabr.* 16: *O rex regum, qui solus in evum | regnas in celis, Henricum nobis | serva in terris ab inimicis* stb.

⁴⁷ *clerus et populus Christo dicatus* 6 + 5 stb. A *Salve benigne*-től eltérően, a négy szótagos ütemeket kerüli: mindössze egyszer fordul elő 4 + 5 ütembeosztás.

mint tőle függetlenül, ötödfél évszázaddal később, a magyar versrendszert latinul visszaadó magyar költő.⁴⁸

Magyar verstani szempontból figyelmet érdemel az a szabályszerűség, hogy a versszakok utolsó (negyedik) sora többnyire hosszabb az első háromnál. Ugyanezt a szabályszerűséget mutatja a költemény dallamának ritmusképlete: az első három sor 10 szótagos, az utolsó sor 11 szótagos.⁴⁹ E verselési sajátosságának latin előképe nem ismeretes. A ritmikus latin himnusz-költészet előszeretettel használ ugyan négy soros strófákat, de a strófák vagy egyenlő sorúak, vagy (ritkábban, pl. a ritmikus sapphói strófában) a negyedik sor rövidebb az első háromnál, de sohasem hosszabb. A ritmikus latin világi lírában eleve háttérbe szorul a quatraineek domináns szerepe, sőt általában az izosztichikus strófászerkesztés elve, így a hosszabb és rövidebb sorok a legkülönbözőbb kombinációkban keverednek, anélkül, hogy bárminő tendencia mutatkoznék a zárósnak a régebbi nibelungi strófa módján való megnyújtására. Így szükség-szerűen feltételeznünk kell, hogy a László-ének szerzője a korabeli magyar költészet gyakorlatából merítette e ritmikai fogást. A következő évszázadból fennmaradt verses szövegek (és részben dallamok) megerősítik ezt a feltevést: a XVI. sz. végéig megfigyelhető ugyanez a gyakorlat a magyar históriás énekekben, verses széphistóriákban és kantilénákban. Ezek szerint már a XV. sz. végén gazdag magyar élőszóbeli költői (énekmondói) gyakorlattal kell számolnunk, amely latin mintáktól független, önállóan kialakított verselési törvényszerűségeket követett, mondhatni „kiírt” formákkal dolgozott. E kialakult magyar költői formakincsnek nagy mértékben tudatosnak kellett lennie, egyébként nem lehetett volna eléggé erős hatása ahhoz, hogy még a latin nyelvű megszövegezés esetében is a magyar versformát (és költői műfajt) kényszerítse rá a költeményre, a közkeletű és könnyen kezelhető latin formakincs mellőzésével.

Összefoglalva a mondottakat: A szöveghagyományozás arra mutat, hogy az ének latin és magyar szövege feltehetőleg egy időben, az 1470–1480 körüli években keletkezett. A két szöveg nyelvtani viszonya kizárja azt a lehetőséget, hogy a latinból fordították magyarra.

⁴⁸ Pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a kötetlen szótagszámú ütemek („lassított és gyorsított sorok”) ritmikai elve csupán a nagy- és későközépkori latin költészetben ismeretlen: a IX–X. sz.-ban viszonylag gyakran találkozunk vele. L. kül. Poetae Latini aevi Carolini IV, 489; 495; 501; 529; 705 skk. (Dhuoda versei, aki ismeretlen korábbi költőktől is csupa kötetlen szótagszámú ritmikus kettős adonisi sort idéz); 904 (Alcuinus); ritmikus kettős adonisihoz közelálló, jellegzetes ógermán ütemezésű sorok p. 670: *Nonae Aprilis | norunt quinos || Octones kalendae | assim depromunt*. Vö. D. Norberg, *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*, Stockholm 1958. 148: „Les vers variables de 8 syllabes rappellent le vers vieux allemand.” Vö. még 142. Hasonlóan W. Meyer (korábbi tartózkodó álláspont után), *Ein Merowinger Rythmus*. 1908. 61: „... (Dhuoda) die Freiheiten der germanischen Rythmik... angewendet hat.” A németországi latin világi lírában elvéve még a XI–XIII. sz.-ban is érvényesült ez az anyanyelvi hatás, az egyházi költészetben már nem. A latin mozarab liturgiában csupán szekvenciákban találkozunk hasonló elvvel; I. W. Meyer, *Preces* (Abh. Göttingen, Ph.-h. Kl. 1917. 13).

Pusztán kuriózum gyanánt említendő KARDOS Tibor ismételt kijelentése (Huszita-típusú kantilénánk. ItK 1953. 95.; A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 104.; stb.), amely szerint a László-ének és a Mátyás-ének ritmusképletét a cseh huszita költészetből kölcsönöztük. E kijelentés értékelését meglehetősen nehezíti az a körülmény, hogy a ránk maradt gazdag cseh huszita kori költészeti anyagban egyetlen ilyen ritmusú költemény sem található. Adott esetben a magyar–cseh szellemi kapcsolatok terén valószínűbbnek látszik az ellenkező irányú hatás: e ritmusképletet tőlünk vették át a csehek, tekintve, hogy a cseh irodalomban jóval később (a XVI. sz. második felében) bukkan fel és csupán elvéve fordul elő ez a versforma, míg a magyar versrendszerbe már a XV. sz.-ban szervesen beletartozott.

⁴⁹ A dallam vagy egykorú a szöveggel, vagy kevéssel utóbb keletkezett. Csupán XVI. sz.-i nyomtatott kiadásban maradt fenn, más szöveggel, utalással az eredeti *Salve benigne* szövegre. Kiadta CSOMASZ TÓTH Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958. 319.; vö. u. itt, 659.

Ugyanakkor stilisztikai sajátosságok a magyarról latinra történt fordítást is valószínűtlenné teszik. Így fel kell tételeznünk, hogy egy szerző írta egyidejűleg mindkét szöveget. E feltevést megerősíti a fordítás egyedülálló pontossága. A ritmusképlet — amely azonos a latin és magyar szövegben — a latin költészetben ismeretlen, viszont a régi magyar versrendszerbe szervesen beilleszkedik, sőt kiforrott magyar nyelvű költői gyakorlatra mutat. Így a László-énekben egyetlen ránk maradt tárgyi bizonyítékát láthatjuk a Galeotto Marzio közléséből ismert ténynek, amely szerint Mátyás korában gazdag élőszóbeli magyar nyelvű költészet virágzott.*

József Vekérdi

ON THE HYMN TO ST. LADISLAS

A fifteenth-century hymn to king St. Ladislas — by an unknown author — survived with parallelly running Latin and Hungarian texts. Date and prosody of the poem and the priority of the two texts are debated. The manuscript evidence testifies that the poem was composed about the 'seventies of the 15th century for the variant readings in the extant copies from about 1500 are indicative of a text tradition of some decades since the lost archetype. The prosody of both the Latin and the Hungarian texts is the same and stands unparalleled in the European Latin poetry of the late Middle Ages while it must have been common in early Hungarian versification; thus, the Latin text has followed the patterns of a flourishing medieval Hungarian secular oral poetry which latter, however, has been lost for us almost without leaving any traces. The question of the priority was much disputed. Curiously, the Latin text follows everywhere the word order of the corresponding Hungarian lines (never *vice versa*) while the stylistical figures of the Hungarian text are based in many points on the Latin phrases. This cross correspondence proves that neither of the texts was translated from the other but the hymn is the tour-de-force of a single poet composing simultaneously both Latin and Hungarian texts of the poem. Numerical data seem to affirm the correctness of this hypothesis for in the entire Hungarian literature there is not a single translation following as closely its Latin original as this hymn.

* E helyütt mondok köszönetet Holl Bélának és Vízkelety Andrásnak értékes tanácsaikért.

AZ IRODALMI NÉPIESSÉG ELMÉLETI ALAPVETÉSE

1

A „nemzeti egyetemesség” ideálja. A népiesség társadalmi és ideológiai összetevői, előzményei

Hagyományörzés és újítás, utánzás és eredetiség, provinciális elzárkózás és polgárosodás, ortológia és neológia, klasszicista emelkedettség és romantikus szubjektivitás ellentétes póluspárai jegyében ütközik meg az 1810-es–20-as évek hazai irodalma. Irányadó képviselői azonban — Kultsár Istvántól és Ungvárnémeti Tóth Lászlótól egészen Fáy Andrásig és az ifjabbik Kisfaludyig — bizonyos sarkelvekben mégiscsak rendre egyetértettek. Abban például, hogy irodalmunknak a „közmegegyezés” irodalmának kell lennie, hogy törekedni kell a „lehető legnagyobb szám” akaratának tiszteletben tartására. Továbbá abban, hogy az újító szándékok nem mehetnek a „megszentelt” hagyományok rovására, s hogy a teremtő önkifejezés bárminő megvalósítása mellett is szükség van a klasszicizmus mediáció-igényének bizonyos mérvű fenntartására. Nálunk még a romantika legnagyobb hatású kezdeményezői is óva intenek a fantázia szélsőségeitől, a képzelet veszélyeitől, a „fellengzés”-től.

Egy olyasfajta nemzeti egyetemességet igényelnek az irodalomtól a hazai gondolkodó fők, amely lehetőleg mentes a dilemmáktól, konfliktusoktól, a társadalom által nap mint nap produkált kollízióktól, amely a szilárd egyensúly irodalma, a stabilitás, kontinuitás, harmónia védője és kezdeményezője. Olyan irodalmat tűznek ki eszményül, mely a polgárosodás és a nemzetté válás sorsdöntő feladatainak végrehajtása érdekében egyesíteni képes a hazai társadalom különféle rétegeit. Éppen ezért a reformkor első évtizedében általános — mint látni fogjuk, egészen Kölcsey *Nemzeti hagyományok*-jáig elható — óhaj a háborítatlannak, konfliktusmentesnek vélt nemzeti gyermekkor utáni vágy. Míg azonban kezdetben írónk a görög-ségben vélik megtalálni ezt az „arany” nemzeti gyermekséget, a természetesség, naivság, romlatlanság, spontaneitás, a felhőtlen népi-nemzeti családélet elemei ősfarmait, utóbb — e klasszikus-romantikus regresszió lehetetlenségére ráébredve — az antikvitással elveszített értékeket az „ártatlan falusi nép” körében lelik fel. Az írói vágyakban és törekvésekben ekkortól kezdve az antik mitológia helyébe a népköltészet kultusza lép, mint amely biztosítani képes a görögség-ideál hordozta népi-nemzeti egységet.

Hasonló törekvések felé munkál ez idő tájt az irodalom napi gyakorlata is: a nemzeti lét védelmének és a nemzetté válásnak feladatai, nemkülönben az irodalom polgárosodásának és a polgárosodás irodalmának megteremtése egyszersmind múlhatatlanná tette a „közköltészet”, azaz egy *mindenkihez szóló irodalom* kialakítását. 1817-től kezdve mind erőteljesebben vetődnek fel a közönség érdekei a hazai irodalmi gondolkodásban, az a követelmény, hogy — Kazinczy nyelv-stílus- és formaújító művének befejezése után — közönséget kell formálni az irodalomnak, illetve megfelelő irodalmat e formálódó közönségnek. Olyan irodalom igénye kerül előtérbe, mellyel egyszerre lehet hatni „... mindennemű, minden rendű, minden foglalatosságú ember”-re (Dessewffy József). Olvastatni „... a Hazában minden Rendtől és Nemtől” — áhítja Fáy, „... minden jó magyar ezen képekben magát feltalálja” — ez az ideálja Kisfaludy Károlynak, „közép ösvény” — tér jobb belátásra Toldy — s a példákat folytathatnánk.¹

¹ Kazinczy Levelezése. Bp. 1906. XVI. köt. 163.; FÁY András: Házi rosta. Muzáron IV. köt. 1829. 82., ill. 84.; KISFALUDY Károly: Minden Munkái. Bp. 1893. I. köt. 252.,

Egy egyetemes hazai társadalmi szükségszerűség, „korparancs” betöltésére volt tehát hivatott a mindenkire szóló irodalom ekkortól kezdve nagy lendülettel kifejlődő irányzata, az eredetiség-programot a nemzeti irodalom eszméjével egyesítő-szintetizáló kulturális mozgalom — a *népiesség*.

Hogyan lehetne közelebből meghatározni ennek a hazánkban oly nagy horderejű szellemi áramlatnak ismérveit? Az egykorú tudományos definíció, a *Közhasznú Esmeretek Tára* 1833. évi kiadásának címszava eléggé plasztikusán és pregnánsan írja körül a lényegét: „Oly dalok, mellyek a közép vagy alacsony sorsuaktól társaságos körökben, vagy házi mulatságokban, a vigadozás élesztése végett danoltatnak, s mellyek a valódi népkölteményt teszik . . . A népdalból fejlődik ki az első nemzeti műveltség, a legsúlyosabb körülmények között. Csak oly népeknél, mellyeknek ágai gyakran változtaták helyeiket, vagy sorsaik a politikai rázkódások tolatkodásai között többször zavarba hozattak, vesznek el a nép ifjabb kori életének hangjai; így a régi Németek, Olaszok, Magyarok népdalai stb. . . ma minden műveltségre törő nemzet nyomozza s becsben tartja hajdani életének első virágait . . . voltak s vannak írók is, kik népdalokat készítettek; vagy kiknek dalaik a literatura köréből a nép közé szálltak, s népdalokká lettek.”² A modern marxista meghatározás pedig így szól: „Szűkebb értelemben a népköltészet és a nép iránti érdeklődést és vele együtt az irodalomnak a népköltészethez való tudatos idomulását értjük rajta; tágabb értelemben a magyarság történeti etnikuma élő hagyományának összekapcsolódását egy népi érdekű eszmeiséggel, amelyet a művész a népiélet, népi alakok ábrázolásán át sugározat.”³

E definíciók találóan utalnak arra, hogy a népiesség nálunk a polgárosulni kívánó irodalom emelője, mozgósítója és biztosítója, hogy az ezzel együtt járó nemzetné válás irodalmi hajtóereje, elősegítője. Rámutatnak továbbá arra, hogy alapvető tényezője az alullevő osztályok irodalmi (s ezen keresztül társadalmi) szerephez juttatása, hogy ennek érdekében egy sajátos ideológia tükrözője-kifejezője, s önálló esztétikai normát, művészi ideált állít művelői elé. Csupán egyetlen részelem maradt el e meghatározásokból. Az, hogy az irodalmi népiesség hazánkban nem csupán áramlat, de *mozgalom* — s mint ilyen az első irodalmunk történetében! —, mely arra hivatott, hogy bizonyos társadalmi-politikai-kulturális célok érdekében egyesítse a különféle osztályokat.

Ezt az összefogásra irányuló, mozgalmyszerű jelleget mutatja mindenekelőtt az, hogy a népiesség kultiválásában a legkülönbözőbb indítatású, osztályeredetű, eszmeiségű, ízlésvilágú, formaideálú stb. csoportok tagjai vesznek részt, hogy a Petőfiig, Aranyig és Erdélyiig vezető áramlat reformkori pályakezdetén éppenséggel az ortológia, a rendi konzervativizmus, a nemesi eredetiség hívei állnak. A népiesség az az elv, amelyben a húszas évektől kezdve a magyar irodalom szinte mindegyik jelentős tollforgatója és a szerveződő közönség mindegyik rétege osztatlanul egyetért — amely a történelem fejlődésének egy adott ritka percében valóban egyesíteni volt képes — irodalmi téren reprezentálva az érdekegyesítés reformkori ideológiáját! — az ellentétes érdekű és funkciójú osztályokat.

De éppen ez a különös ritka „egység” jelzi számunkra eleve azt is, hogy a népiesség címszava alatt a legkülönfélébb, legheterogénebb szándékok, törekvések, igények — és illúziók is egyesülnek. S hogy egy ilyen milliók számára elfogadható fogalom legalábbis rendkívül képlékeny; alkalmas arra, hogy a legellentétebb indítékok szerint értelmezzék, hogy valódi (vagy vélt) egyesítő erejében nem kevés a misztikus-idealista elem. Amint az a programot vállaló társadalmi csoportok interpretációinak elemzésekor majd szembetűnővé is válik.

Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. A Magyar Irodalomtörténet Forrásai 9. Bp. 1969. 127—130.

² Közhasznú Esmeretek Tára. Pest 1833. VIII. köt. 284.

³ SZAUDER József: A magyar irodalmi népiességről. Világirodalmi Figyelő 1958. 156.

Közismert, hogy a népköltészeti gyűjtést — a felvilágosodás kori kísérletek után — Kultsár István és köre kezdeményezi nálunk, s nem kis részt a Kazinczy-képviselte újító törekvések ellenében. Ennek megfelelően e kezdeményezők a népiességen hangsúlyosan és intranszigenesen a *régit* értik, azaz a hagyományos-patriarkális nemesi életforma irodalmi képviselőjét, a provinciális, természetközeli vidéki birtokosi-gazdálkodói életstílus kultúrájának eszményítését, amely számukra egyértelmű az őszivel, állandóval, a romlatlannal és a magyarsággal, melyet nem érintett még meg az „átkosnak” tekintett külföldi társadalmi és irodalmi változások aurája. Népin, népiességen ez a csoportosulás — a debreceni, dunántúli, pest-budai ortológia képviselői — a nemesit és legfeljebb a patriarkálisán értelmezett parasztit érti, látóhatára, irodalmi perspektívája a Habsburgoktól féltett rendi konstitúció szolgálatán, a „natio Hungarica” védelmén általában nemigen terjed túl. E réteg szemléletmódját érzékletesen tükrözik jellegzetes képviselőjének, Pálóczi Horváth Ádámnak Kazinczyhoz intézett levelei — az idegen szépségektől való őrizzettségéről, az állandóság, a régihez ragaszkodás ideális voltáról —, de arról is, hogy olyat kell írni, amin minél többen kapjanak, hogy a nemzeti középpont a durvaság és a felesleges csinosítás közötti *középut*, s hogy magyarságot, „igazi zamatot” a Göcsej isten háta mögötti közepén, a „... valóban együgyű, — s a mi ide legtöbbet tesz, más mindennel keveretlen nép”-nél talált.⁴ Nagy jövőjű megállapítás 1814 tavaszán!

A nemesi eredetiség szószólói igen széles réteget képviselnek, a középnemesség túlnyomó részét — azokat, akik kalendáriumon, esetleg népkönyveken kívül mást nemigen olvasnak, akiknek kedvenc írója Gyöngyösi, akiknél Gvadányi „Nótárius”-a a könyvsiker, Kónyi János és Poóts András művei nemkülönb, s kik elvakultan fordulnak el például Kazinczy műveitől. A *Tudományos Gyűjtemény* híradása arról panaszkodik ekkor, hogy a magyar könyvek olvasói majdnem kizárólag a „közép és alsó kar”-ból kerülnek ki, hogy a nemesség legnagyobb része távol tartja magát a hazai művelődés termékeitől.⁵

Amit ez a köznemesei réteg — amely a bécsi politikával szemben kibontakozó nemzeti ellenállás és az ellenzéki reformpolitika révén mindinkább vezető szerephez jut ekkortájt a közéletben! — irodalmon, irodalmi kultúrán ért, az nem más, mint a maga évszázados köznemesei-parasztpolgári kultúrája, amely messze elűt a felsőbb rétegek műveltségétől. A debreceni és a sárospataki protestáns kollégiumok virágzó kéziratok gyűjtemény-irodalma reprezentálja leginkább ezt az irodalmon kívüli irodalmiságot: diákok, majdani rektorok, lelkészek vagy jurátusok irodalom iránti igénye ez, kik szellemi hatósugaruk alá vonták környezetük nemesi-gazdagparaszti-honoratior közönségét.⁶ Az irodalomtörténetírás e kéziratok gyűjtemény-irodalmat rendi nacionalizmusa, esztétikai kezdetlegessége, szellemi-stiláris eklekticizmusa miatt nemigen szokta számon tartani. Jóllehet fejlődéstörténetileg igen fontos

⁴ Kazinczy Lev. Bp. 1890. I. köt. 222., 242., 332., IV. köt. Bp. 1893. 205., 256., XV. köt. Bp. 1905. 156., XI. köt. Bp. 1901. 324. A feudális népiesség ideológiai töltésére mindennél jellemzőbb Pálóczi Horváthnak kifakadásai Kazinczy ellenében: „... Haragszik ám azért az Isten, hogy Ti azt tartjátok, mintha ő az embert és a Moralis világot úgy teremtette volna, hogy az mindig egy állapotban ne maradhasson” (IV. köt. 257.); „... én a régit természetl szépnek, született szépnek vallom” (XIV. köt. 161.); „... előttem a régiség és nemzet ellen való bűn mind egy” (XV. köt. 158.); „... maga a nemváltozás, nem-változóság erős erkölcs” (XV. köt. 159.) stb.

⁵ KIS János: Hogyan kell a Magyar Olvasó Publicumot nevelni. *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. köt. 85–91. A nemesség olvasási „kultúrájáról”: KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943. 31., 35., 76–85.

⁶ OTROKOSI NAGY Gábor: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Debrecen 1942.; Uő: Mátyási József és a magyar polgári életeszmény kialakulása. Debrecen 1944., VÖRÖS Károly recenziója A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840) c. műről. Száz 1964. 268–269.; UJVÁRY Zoltán: Népi kéziratok verseskönyveink. In: *Műveltség és hagyomány*. Bp. 1960. II. köt. 111–143.; BÁN Imre—JULOW Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. 5–19.

szerpet töltött be: épp kezdetlegességével, primitív voltával rendkívül nagyszámú, az irodalomba csak ekkor kapcsolódó rétegek irodalom-szükségletét elégítette ki, félnépies, „népszerű” szerzemények sokasága mellett merített a paraszti dalköltésből is, mintegy közvetítő szerepet töltve be a műköltészet és a szájról szájra terjedő, irodalom alatti költészet, az irodalmi műveltségéből kimaradt rétegek produkciója között. Az említett Kónyi és Poóts alkotásai mellett a „rímkovács”-nak elkeresztelt Kováts József, még inkább a kecskeméti Mátyási József nem szűnő roppant népszerűsége a XIX. század első harmadában a leghatékonyabb bizonyossága a vidéki nemesi-középosztályi-nemesi értelmiségi tömegek magyar-hagyományos-népies, a nemzetiben és a falusiasban mindenre panáceaát látó irodalomfelfogása elterjedtségének.

A természetesség és a természetközeli életforma az ideálja ugyanakkor a nemesség számára összehasonlíthatatlanul kisebb, jelentőségre annál nagyobb rétegének, a liberális reformellenzéknek is, mely a népiességen mindenekelőtt a maga érdekegyesítő politikájának irodalmi megfelelőjét érti — a nemesi nemzetfogalom fokozatos széttörésének, pontosabban kitágításának legfőbb lehetőségét. E réteg számára a népiesség, népköltészeti kultusz egy fiktív életformaközösség szüntelen irodalmi reprezentálása, annak a vágyott ábrándos-archaikus nemzetideálnak tükröztetése, melynek jegyében e korszakban végbemegy a parasztság befogadása a nemesi nemzetbe. A nemesi nacionalizmust a polgári nacionalizmusba jórészt a népiesség, azaz ez életforma-közösség irodalmi fikciója — mely e történelmi szakaszban még nagyon is szükséges és hasznos volt! — vezeti át, eleve megadva e kifejlődő magyar nemzeti ideológia el nem hanyagolható mértékű illuzionista-romantikus-idealista elemeit is.

Kezdeti stádiumában e réteg felfogásmódját alighanem leginkább a fiatal Horvát István és köre reprezentálja. A *fiatal* Horvátról beszélünk, nem a *Rajzolatok* és a „108 gyökeres régi nemzetség” írójáról! —, aki *Mindennapijában* nemcsak Habsburg-ellenes és arisztokrata-ellenes nézeteinek ad kifejezést, de 1790 után az első közt veti fel a köztelherviselés szükségességét és a jobbágyterhek könnyítését, emellett pedig rajong a nemzeti énekekért — gyűjti is azokat —, a nemzeti táncokat pedig „nemzeti kincs”-nek nevezi.⁷ A Hármastársaságába tartozó Ferenczy János joghallgató pedig, e jellegzetes kismemesi származék, ki 1805—1806-ban házitanítószkodásból él Pesten, eszménye az Egyesült Államok, s Berzeviczy Gergely jobbágynyomort ábrázoló művét és Rousseau lengyel alkotmánytervezetét olvassa együttérzéssel, ha lehet, még nagyobb örömet lel a magyaros énekekben. Véletlen eset, de szimbolikus erejű, hogy naplójegyzeteiben féjdalmas kifakadása után — „... Herder bölcs jövőndőlését Magyar Hazánkban, ó egek, távoztassátok! — nem sokkal a következő kívánság megfogalmazását találjuk: „... Bár a magyar nótákat öszve szedegetné valamely musika kedvelője! Ritka az a nemzet, amelynek nótája a nemzeti jegyeket úgy kijelentené, mint a magyaré!”⁸

E nemesi réteg társadalmi tudatában a napóleoni háborúk vérzivatarra és ismert befejezése, a bekövetkező ideológiai válság nyomán felülül és ellenállhatatlan erővel előre tör a vidéki gazdálkodó élet utáni vágy, a jól ismert, Orczytól és Faludítól kezdve Kisfaludy Sándorig tartó ideál. Ennek is egy másik Kazinczy-tanítvány, Vitkovics Mihály — népiességünk kiemelkedő úttörője — a legjellegzetesebb képviselője a reformkor kezdetén: nemcsak Horvát Istvánhoz intézett ódája tanúskodik e „procul negotiis” (kis falusi ház, gyümölcsös, elrejtőző élet, parasztdalok hallgatása) utáni vágyról, de *A költő regénye* című terjedelmes levélregénye is, mely telítve van a városba szakadt vidéki értelmiségi nosztalgiáival, elsőként villantva fel ugyanakkor a „bűnös Budapest” szintén „nagy jövőjű” képzetét is.⁹ Nem véletlen egyébként,

⁷ HORVÁT István: *Mindennapi*. Bp. 1967. 200., 237., 243., 401., 424., 432., ill. 94., 97., 352.

⁸ Ferenczy János joghallgató naplója 1805—1806. In: VÖRÖS Károly: *Pest-budai hétköznapok egykorú naplók és emlékiratok tükrében*. Bp. 1906. 16., 17—18., 19., 21., 25—26., FERENCZY János: *Napi jegyzések*. OSZK Kézirattár. 463. Quart. Hung. 4., 9., 12.

⁹ VITKOVICS Mihály: *Költeményei*. Bp. 1879. I. köt. 117., ill. II. köt. 8., 30., 66., 69., 86., 109. stb. Mi az álma a Vitkovics-típusú nemesi értelmiséginek? „... Ó kötetnyében hozná

hogy a húszas évek elején új meg új kiadásokban látnak napvilágot Nagyváthy Jánosnak, a nagyérdemű mezőgazdasági szakírónak a vidéki gazdálkodói életforma, a birtokosi kisárutermelés apoteózisát nyújtó művei (*Magyar házi gazdasszony* 1820., 2. kiad. 1830., *Magyar practicus termesztő* 1821., ill. 1824., *Magyar gazdatiszt* 1821., *Magyar practicus tenyésztő* 1822., ill. 1826.), s hogy 1823-ban új kiadásban jelenik meg a váci *Énekes gyűjtemény* — áthatva az elrejtőző, független vidéki élet gyönyörűség-érzetétől. A patriarkális kisárutermelés falusi idillje hatja át a kor egyik legnagyobb hatású, nemzeti önismeretet nyújtó tudományos munkáját, Fényes Elek hatkötetes hazai geográfiáját is, mely valósággal a „Kertmagyarország” ideálját hordozza már — morális értékeket látva bele a kétkezi falusi tevékenységbe.

E nemesi képzetek szerint csendes falujában természetesen nemcsak a nemes, de a paraszt is lényegében zavartalan boldogságban él, amint azt az irodalmi népiesség érdemes alakjának, a jobbjágyvédő, Herder-tanítvány Edvi Illés Pálnak különben igen hasznos „népkönyv”-ében, jellegzetes interpretációban olvashatjuk. A *középrend*, a *középszerű sors*, a kispolgári *commonsense* az eszménye írónknak, ki — mint látni fogjuk — az elsők közt követeli majd nálunk a „népköltők” megszólalását.

„Sem dus, sem semmit bíró;
Sem csak játszó, sem siró;
Sem kicsiny, sem igen nagy:
Idvezlégy, ha ilyen vagy!

... Én a közép szert látom
Legjobb sorsnak, barátom!
S a ki e czélt eléri,
Énekem azt dicséri!”

— hirdeti Edvi Illés a falusi magyar ifjúság számára alkotott kézikönyvében, s e népdalok, népszokások gyűjtését elsők közt szorgalmazó, maga szavával élve „népbarát” író a következő önjellemzést adja *Magyar jobbjágy-ember dala* című versében hőse ajkára:

„... Magam faragcsálok szántáshoz szerszámot,
S ezért nem fizetek idegennek vámot.
... Szépen elégedve sorsunkkal, így élünk;
S akármelly nagy ural mi meg nem cserélünk.”¹⁰

Nemesekről szólunk eddig, mindamellett az a nagyszámú rendiségen kívülálló réteg is, mely ez idillikusan rajzolt falvakból ekkortájt özönlük a városokba, elsősorban Pestre, a

az árpát és szórná az apró-marháknak; én vizet húznék a kővályuba... Minden másod nap kiballagnánk a szőlőbe; ott is ültetnénk káposztát, répát; fákat oltanánk” stb. Kis János is ez után sóvárog:

„Hagyd hát a szint Pestnek / annak van rá jusa
S ám kívánd, szülelessék magyar Rosciusa,
De, hogy betsültessél, te ne légy alakos,
Hanem, szebb tisztelkedént, bölts mezei lakos.”

A falusi élet örömei. Helikoni Kedvtöltés. Pesten 1819. 89.

¹⁰ EDVI ILLÉS Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv. Budán 1837 168., 175—176. — Edvi Illésről l.: HABERERN Jonathán: Edvi Illés Pál emléke. Pest 1872., KISS Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Bp. 1881. 291., 376., VÖRÖS Károly: A Kemenesalja 1848—1849-ben. Vasi Szemle 1964. 1. sz. 75—87.

népiességben látja megvalósulni a vágyott eredetiséget. E paraszti eredetű, kispolgárosodó tömeg alapvetően demokratikus érzületű, hiszen érdekei a rendiséggel nap mint nap szembefordítják, emellett erősen nacionalista, mert a német ajkú városi felső réteg nem enged számára a városokban befolyást, ugyanakkor önállósági érzése is arra készteti, hogy elforduljon a nemesség klasszicista—fentebb stílus—udvarinak tekintett kultúrájától.¹¹ Szükségszerűen ahhoz az irodalmi kultúrához nyúl tehát, amelyik számára eleve adott — amelyet falujából magával hozott Pestre, illetve a szabad királyi városokba: a népköltészethez. Mindannak az elméletnek, ideáknak, programoknak, amelyet a népiesség jegyében 1817-től kezdve a nemesség hangadó képviselői megfogalmaznak, *közizlésként, közfelfogásként, befogadói magatartásként* ez a polgárosodó paraszti réteg jelenti legextenzívebb társadalmi bázisát.

Magyaros kultúrát igényelt például a pesti nép, még akkor is, ha zömében ekkor még német nyelvű volt: polgárünnepélyek a század kezdetétől fogva nincsenek Pesten nemzeti ruha, tánc és zene nélkül. Amikor pedig 1812 szeptemberében bemutatásra kerül itt Balog István *Czerni Gyűrű vagy Belgrád megvétele a törököktől* című darabja, a kirobbanó siker fundamentuma a Déryné által elénekelt néhány népdal, nemkülönben az, hogy a szerző — ugyancsak elsőként — betyárokat mutat be szabadsághősökként a magyar színpadon. Emlékírataiban Déryné beszámol a népdalait követő példátlan tapsviharról, maga Balogh pedig a közönség részéről anyagi juttatásokban kifejeződő szokatlan megbecsülésről.¹² De hiszen *A tatárok Magyarországon* — e jellegzetesen „magyaros” irodalmi mű — sikerének Sednitszky előtt bepanaszolt döntő összetevője is az volt, hogy az „... összes magyar szabók, cipészek, szűrszabók, sapka- és csizmakészítők otthagyták műhelyeiket és segédekkel, tanoncaikkal együtt az említett német színházba tódultak”¹³

Német színház... Még ez oly sokat támadott teátrum is el nem mellőzhető eleme volt a népiesség kialakulásának. Programjának ugyanis legfontosabb műsordarabja a tízes-húszas években a bécsi népszínmű, a császárvárosi népiélet megjelenítésével, továbbá falusi alakokkal, nem utolsósorban pedig népdalok sűrű éneklésével.¹⁴ *A bécsi „paródia”, azaz népszínmű a pesti közönségnél ez idő tájt olyannyira kedvelt, hogy a hazai kritikának utóbb fel kell lépnie ellene, — amint arról majd megfelelő helyen részletesen szólunk. A színészek az idegen keretet mihamar megtöltötték magyar léttel, a színpadról osztrák és szerb népdalok társaságában nemegyszer felhangzott a magyar népdal is — a nézőtérben pedig ott ült Kultsár, Jankovich, Kisfaludy Károly, Vitkovics, a gyermekifjú Toldy és a többiek.*

Ha nem lett volna, ki kellett volna találni — ezt mondhatjuk tehát a népiesség irodalmi mozgalmáról akkor, amikor elindul hosszú és változatos, majd az egész XIX. századot betöltő hazai útjára. Elindul? Hiszen ez az irányzat Faluditól kezdve része a felvilágosodás egész korszakának, olyan fontos eredményekkel, mint Csokonai és Fazekas alkotásai, Révai kezdeményezése, Dugonics hagyománymentése, a *Sokféle* cikkei, Virág érdeklődése, Pálóczi Horváth gyűjtése — hogy csak a legfontosabbakra utaljunk. Igen — de a reformkori irodalmi népiesség, jóllehet folytatója felvilágosodás kori elődjének, mégis más, minőségileg különbözik attól. A népiesség 1817 előtt irodalmunkban csupán *stilusáramlat*: egyrészt a magyaros formák

¹¹ VÖRÖS Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. In: Petőfi és kora. Szerk. LUKÁCSY Sándor és VARGA János. Bp. 1970. 9—57.; KÓSA János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937. 31. passim; UNGÁR László: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Száz 1942. 306—328.; FENYŐ István: Az Aurora. Bp. 1955. 5—12.

¹² WALDAPFEL József: Balog István egykorú Karagyorgye-drámája és a szerb színészet kezdete. Bp. 1934., BOR Kálmán: Joakim Vujic és a pest-budai színjátszás. FK 1958. 352—357., BALOGH István: Egy agg magyar színész életéből. Bp. 1927. 75—78.

¹³ LÁBÁN Antal: A „Tatárok Magyarországon” és a bécsi Polizei Hofstelle. It 1917. 169—172.

¹⁴ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A magyar népszínmű bécsi gyökerei. Bp. 1930.; uő: A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Bp. 1923. 5., 25., 29., 43—44., 53.

képviselése, hazai ritmus- és dallamhagyományok, esztétikumfajták favorizálása a németes dalkultúra addigi egyeduralmával szemben, másrészt a természetesség, naivság, egyszerűség stb. utáni vágy irodalmi kifejeződése — semmi több. A magyaros a paraszttól, a népi a népszerűtől, illetve a műköltőtől ebben a korban még nem válik el, népdalon, népköltészetben még a nemzeti hagyományok körébe tartozó mindenfajta művet értenek, minősítésükben osztályszempontok nem szerepelnek. A koncepció népiessége e korban még túlnyomórészt hiányzik, az őszinte átélés, a népi tárgyjal való azonosulás rendkívül fogyatékos. Összefügg mindezzel, hogy a XVIII. században nem annyira az esztétikai értéket látják és keresik a népköltészetben, mint inkább a magyar nyelvűség dokumentumait, a magyar nyelv művészetére alkalmasságának bizonyosságát. Másrészt címszava alatt ekkor még — mint korszakunk kezdetén is — túlnyomórészt a régi kultusza dominál, a közösségi múlt emlékezetének megteremtése.

Egy stílusáramlat a sok közül a felvilágosodás korszakában nálunk a népiesség; alkotásaiban a népi formaihat számos más, akár ellentétes stílusjellegzetességgel vegyül. Központi helye éppen nincs (annyira nincs, hogy Révai felhívása eredménytelen marad, Csokonaié, Kultsaré szintúgy, Virág pedig Kazinczytól kér népdalokat). Mintává, normává nem általánosul; a műköltészettel szembe nem állítják; mozgalommá, ideológiai hatótényezővé pedig egyáltalán nem emelkedik.

2

Népiességünk külföldi eszmei forrásai

Az évtizedek folyamán irodalmunk legsajátabb, „legnemzetibb” irányzatává vált az irodalmi népiesség, ennek ellenére: elvrendszerének szinte minden lényeges elemét idegenből kölcsönözte. Egyetemes európai korjelenség ez az áramlat, mely Amerika felfedezése óta folyvást megnyilatkozik az európai kultúrában. Közismert, hogy a „jó vadember” mítosza élteti mindenütt, a civilizált városi ember visszavágyódása a természetesnek, egyszerűnek és makulátlanul romlatlannak vélt vidéki életformák közé, melyet a modernebb idők még nem „rontottak meg”.

A XVIII. század közepétől kezdve e nosztalgiához a meglévő irodalmi-kulturális állapotok, a fennálló szellemi status quo elleni tiltakozás is járul, mely csakhamar a közállapotok megújításának törekvésévé mélyül és általánosul. A klasszicizmus kiforrott szabályait, tematikus perspektíváit, formavilágát ez idő tájt Európa-szerte mind szűkebbnek érzi az írók növekvő csoportja, keresik a közvetlen és keresetlen egyéni érzelmi átélés lírai lehetőségeit, az emberi szubjektivitás feltárásának még el nem koptatott útjait — így fedezik fel maguknak a népi-ben, illetve a régiben rejlő esztétikumot. Míg azonban a népiesség áramlatán belül a természetességet, őszinte és kötetlen érzelmkifejezést igénylő irodalom követelménye egységes az összes európai irodalmakban, a közélet megújítása terén már sok tekintetben eltérő célokat követ Kelet- és Nyugat-Európa. A polgárosodás különböző szintjének, a nemzeti államok létének vagy hiányának megfelelően a népiesség funkciója, jellege és perspektívája változó az egyes európai országokban.

Közép-Kelet-Európa népei fejlődésbeli szükségleteiknek megfelelően a népiesség vonatkozásában is a maguk képére hasonlítják át a nyugati irodalmaktól tanultakat. Ezt láthatjuk például a magyar népiesség íróinak a népiesség ideológiai alapforrásához, Rousseau-hoz fűződő viszonyában, a hazai Rousseau-élmény jellegében. A *Nouvelle Héloïse* és az *Emile* szerzőjének híres jelszava, a „vissza a természethez”, az egyszerű és boldog mezei élet ismert ideálja, a falusi tudatlanság és ártatlanság sokat emlegetett képzele nálunk túlnyomórészt a patriarális-feudális életforma dicsőítő igazolásává válik: ennek jegyében lesz Rousseau a XIX. szá-

zad első évtizedeiben a hazai nemesség egyik legkedveltebb, legtöbbet konzultált szerzője.¹⁵ A Júlia-regény rusztkus idilljét a napóleoni háborúk során és után a maguk provinciális birtokosi életformájában vélik feltalálni — annál is inkább, mert amit különben Rousseau műveiben az állam és társadalom különböző problémáiról megjegyez, az majdnem mind harmonizálni látszik e nemesi köztudattal. Az egyenlőség és a társadalmi demokrácia kérdései? Ezekről, sajnos, hallgatnak az interpretátorok, annál inkább hivatkoznak arra, amit Rousseau a „discours”-okban és másutt az abszolutizmus és az arisztokrácia kártékonyágáról, a főúri szalonok kényeskedéseiről hirdet — ezek azonnal aktuális, analóg színezetet nyernek nálunk.

A hazai népiesség dokumentumaiban Rousseau-tól nagyhírű alkotmánytervezete, a *Considérations sur le gouvernement de la Pologne* (1772) — melyet Kazinczy már 1790-ben lefordított — a legtöbbet felhasznált munka. Főképp innen tanulják el idehaza azt a tanítást, hogy egy nép jellemét alapvetően a sajátos nemzeti intézmények — ünnepélyek, szokások, játékok, táncok, ceremóniák — formálják, hogy minden nemzetnek saját szelleme, nyelve, szokásrendje, kormányzási módja van, hogy továbbá minden ország a maga viszonyainak megfelelően kell hogy kialakítsa berendezkedését, s hogy a nemzeti hagyományok legfőbb őrzője mindig és mindenütt a nép. „... La nation Polonoise est différente de naturel, de gouvernement, de moeurs, de langage, non seulement de celles qui l'avoisinent, mais de tout le reste de l'Europe” — hirdeti a lengyel alkotmánytervezet, s ez érvelést a Habsburgokkal ezidőt szembeforduló hazai nemesség éppúgy „szívéből szóló”-nak érzi, mint amazt, hogy az állandó hadseregek csak a szomszédok leigázására valók, hogy az olvasók az udvari-arisztokratikus életformák helyett forduljanak a mezőgazdaság felé...¹⁶

A népiességre vonatkozó rousseau-i tanításokat az irodalomra először széleskörűen Herder alkalmazta — a kifejlődő magyar romantikának legnagyobb tekintélyű tanítómestere. Míg a népiesség Rousseau-nál társadalmi és nemzeti tartalmakat egyenlőképpen hordozott, Herder-nél ez az egyensúly megbomlik: a szociális elem nála rendelődik alá először a népiesség nemzeti aspektusának. Célja mindenekelőtt az egységes nemzet kiharcolása, a társadalom osztályainak összefogása a nemzeti lét védelmére. Ezért kerül műveiben annyira előtérbe a nemzeti irodalom szempontja: ez ugyanis kedvező virtuális megvalósulási kereteket kínál a nemzeti egység létrehozásához.

A nemzeti karakter védelme, fejlesztése vezeti el Herdert előbb a régi kultuszához, a hagyománymentés gondolatához, a „Német olvasó, olvasd a történelmet!” ismert jelmondatához, majd a népköltészeti gyűjtéshez — s ezt a jellegzetes nemzetmentő attitűdöt tanulják el tőle leginkább a népiesség hazai teoretikusai. Meg amaz illuziót, mely a *Fragmenten über die neuere deutsche Litteratur*-tól kezdve műveiben vissza-visszatér: hogy régen az emberek ellentétektől mentes, boldog közösségi életben, rendi korlátok nélküli eszményi népnemzetben éltek — amely vágykép különben Közép- és Kelet-Európa mindegyik irodalmában a népies mozgalmak egyik fő eszmei hajtóereje lesz. Herder szövegeiben rejlik az alapforrása annak a szempontnak

¹⁵ SZAUDER József: Felvilágosodás és romantika határán. In: Eszmék és irodalmi találkozások. Bp. 1970. 77—95.

¹⁶ Rousseau: *Considérations sur le gouvernement de la Pologne*. A La Haye 1783. 119. Rousseau nemzetfogalmáról és népiességéről l.: Ottó VOSSLER: *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke*. München und Berlin 1937. 21—53., Pierre RENOUVIN: *Histoire des relations internationales*. Tome cinquième. Paris 1954. 142—143.; N. JONARD: *L'idée de patrie en Italie et en France au XVIIIe siècle*. *Revue de Littérature Comparée* 1964. 61—100., Émile DURKHEIM: *Montesquieu et Rousseau précurseurs de la sociologie*. Paris 1953.; Robert DERATHÉ: *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Paris 1950., különösen 248—364. Rousseau nemzet- és állameszméjének németországi tovaterjedésére: Rudolf BUCK: *Rousseau und die deutsche Romantik*. Berlin 1939.

is, mely idehaza nem a plebejus rétegekben, a „csőcselék”-ben, hanem a középrendekben látja megtestesültnek a népet.¹⁷

Egy nemzetmegújító-regeneráló-felemelő erkölcs letéteményeseit látja Herder a népköltészet alkotásaiban — ennek nyomán lesz az irodalom nálunk is, miként Közép- és Kelet-Európa országaiban általában, az írók számára mindenekelőtt szolgálat és képviselő, etikus funkció, lesz elterjedté a nemzetet vezető, prófétikus írói attitűd. S Herder nyomán válik az Elbától keletre a költői teljesítmény értékmérőjévé a kollektívummal s a kollektívum irodalmával való összeforrottság.

E fő herderi indíttatásokat fejlesztői tovább azután a német Sturm und Drang, még inkább a német romantika elmélete — s a magyar népiességnek ez a Herder tanításait folytató gondolati anyag nem kevésbé válik inspirálójává, mint a *Von Aehnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst* és az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* szerzőjének eszméi. Ezek az ugyancsak nagy fontosságú elvek és felismerések — így Goethé arra vonatkozólag, hogy a népiességből a „magasabb” osztályok képviselői sincsenek kizárva, ily alkotásokat műköltő is létrehozhat, Bürgeré a népköltészet egyedül üdvözítő, „mintakép”-váltáról, az idősebbik Schlegelé a népköltészetnek az alsóbb osztályok kultúrájára való korlátozásáról, a Grimm fivéréké a parasztság közötti, műköltői formálástól mentes gyűjtőmunka szükségességéről stb. — mind-mind szervesen, történeti folyamatosással és alakító érvénnyel beépültek a hazai népiesség fejlődésébe — célszerűbb ennél fogva annak történeti fejlődés-rajza kapcsán, az egyes átvételek konkrét elemzése során szólni róluk részletesebben.

3

A feudális népiesség újjáéledése — és az elmélet

Fejtegetéseink elején utaltunk rá, hogy 1817-ben az eredetiségprogram és a nemzeti irodalom eszméjének hatékony jelentkezése maga után vonja a rendi nacionalizmus írói táborának aktivizálódását, a Kazinczy-ellenes nemesi originalitás híveinek ideiglenes előretörését is. E groteszk, jóllehet fejlődéstörténetileg nem mindenben negatív csoportosulás a kezdeményezője ugyancsak 1817-től kezdődően — jellegzetesen a nemesi hagyománymentés, a feudális régiségek kultusza jegyében — reformkori irodalmi népiességünk áramlatának is.¹⁸ Ennek első dokumentumai látszólag alig is különböznek a felvilágosodás korszakának hasonló felhívásaitól, cikkeiktől. Az ekkor induló *Hasznos Mulatságok* beköszöntő cikke például *A Magyar Nemzeti Tánczról*, Kultsár István tollából nagyjában-egészében hasonló módon méltatja a hazai kultúrának e jellegzetességét, miként Sándor István tette a századfordulón, a *Sokfélében* közzölt cikkeiben.¹⁹ A megnevezett táncok — vitézi tánc, társasági tánc, sereges tánc — arról

¹⁷ Herder népiességére l. Paul LEVY: *Geschichte des Begriffes Volkslied*. Berlin 1911., Paul KLUCKHOHN: *Die Idee des Volkes im Schrifttum der deutschen Bewegung von Möser und Herber bis Grimm*. Berlin 1934., Wilhelm DOBBEK: *Johann Gottfried Herder*. Weimar 1950.; V. M. SCHIRMUNSKI [Zsirmunskij]: *Johann Gottfried Herder*. Berlin 1963.; Emil ADLER: *Herder und die Aufklärung*. Wien—Zürich—Frankfurt 1968. Hazai hatásáról tényszerűen tájékoztat: PUKÁNSZKY Béla: *Herder hazánkban*. Bp. 1918.

¹⁸ E csoportról részletesebben l. FENYŐ István: *Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817—1822 között*. ItK 1971. 1—2. sz.

¹⁹ *Szép Mesterségek*. A M. Nemzeti Táncz. *Hasznos Mulatságok* 1817. I. köt. 1. sz. 3—5. — SÁNDOR István e tárgykörű publikációi a *Sokfélében*: *A régi Magyaroknak istenes Szertartásikról*. III. köt. 1795. 78—80.; *A Tátosokról*. VI. köt. 1799. 17—19.; *A régi s mostani Magyar Énekről és Tánczról*. VII. köt. 1801. 66—74.; *A régi magyar szertartásokról*. VII. köt. 1801. 85—87.; *A Taltosokról s Dalosokról*. IX. köt. 1808. 107—111.

vallanak, hogy a nemzeti táncok pártolásán Kultsár is változatlanul a nemesi hagyományok kultuszát érti.

Mégis — van valami új, előremutató mozzanat ebben a Rousseau és Herder tanításait sajátosan adaptáló cikkekében. Az, hogy Kultsár az eredetiséget, még hozzá a *nemzetet jellemző eredetiséget* keresi és látja a táncokban (miként forrása, a lengyel alkotmánytervezet szerzője), propagálásukat pedig azzal a fontos herderi tanulással zárja, hogy „... Illik minden Nemzetnek magát és nemzeti tulajdonait megbetsülni.” A valamivel utóbb, *Szép Mesterségek. Poezis* címmel, a nemzeti dalok gyűjtése tárgyában közzétett felhívásában pedig ugyan-csak e *nemzeti* szempontot hangsúlyozza igen erőteljesen.²⁰ Megismételve Révai 1782-es, eredménytelenül végződött felhívását a régiség gyűjtésének fontosságáról, Kultsár már 1811-ben közzétett egy felszólítást a régi énekek feltárására — ez azonban szintén nem járt sikerrel.²¹ Amikor azonban a *Hasznos Mulatságok* szerkesztője most újrafogalmazza Révai emlékezetes intését arra vonatkozólag, hogy „Minden Nemzeteknél szorgalmasan öszszeszedik a Nemzeti Dallokat”, már azt a herderi, a *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur*-ból merített nagy jövőjű alapelvet fűzi hozzá, hogy „... ezekből az idő culturáját, a Nemzet characterit könnyű kitapogatni”. Gondolkodásában különben a régi a népitől még itt sem vált el, nemzeti dalokon a régi műköltői hagyományt érti csak — erre utal a cikkében idézett Amadé László énekeinek példája.

Jóval nagyobb előrelépést jelent Kultsárnak soron következő felhívása, hol már a cím — *A Köznép Dallai* — is jelzi a változást, szemléleti fejlődést.²² A Rousseau-tól, Herdertől tanult gondolatokhoz („Az ártatlan természet festi ezekben magát, és a Nemzetnek természeti bélyege, erköltsi szokása, s életének foglalatosságai világosan kitetszenek”) itt már feltehetőleg a Grimm-fivérektől elsajátított, a népiességet szélesebb társadalmi síkon értelmező elv járul. Kultsár ugyanis ezúttal a gyűjtésre a *pusztákon, falvakban* forgó hazafiak segítségét kéri, — vagyis a népköltészeti gyűjtést a *paraszi tömegek* dalkincséhez köti. Ezzel azonban a népi alkotásoknak a nemesi hagyománytól való elválása csak megkezdődött, végbe azonban távolról sem ment. Cikke további részében Kultsár már azért hangsúlyozza ismét a gyűjtés fontosságát, hogy meg ne ismétlődjék a régi emlékek elkallódása, mint ahogy az az Attila, Árpád, Mátyás király udvarában énekelt vitézi dalokkal történt. Ezzel pedig ismét a nemesi múlt rekvizitumainak ápolásához érkezünk vissza. Mint ahogyan az a megjegyzése is szemléletének konzervatív, Kazinczy újításaival szembeszegülő nemesi jellegére vall, hogy a népdalo gyűjtése azért ajánlatos, mert „... a nemzeti Költő tehetségnek példait ez által fentarthatnók, s nem kéntelenítetnénk tsak az Olasz Sonettokat, Canzonékat tsudálni”.

A hagyományvédő nemesi eredetiség ortológus táborának nézeteit tükrözték lényegében Kultsár említett cikkei: az irodalmi gondolkodás fejlődésében mégis nagy fontosságúak. Egyfelől mert már maga Kultsár is (s nyomában a csoport más tagjai) hamarosan rádöbbennek, hogy az áhított régít jobbára csupán a népiben lehet megtalálni. Másfelől mert e cikkek szerzője — mint ismeretes — nemcsak író volt, de szervező, szerkesztő is, házánál irodalmi szalont tartott fenn, szavára figyelt az írói közvélemény.²³ Annyira, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* tervét nála készítették, s az *Aurora* alapítását Kisfaludy Károly az ő házában indítványozta.

²⁰ Szép Mesterségek. Poezis. Hasznos Mulatságok 1817. I. k. 3. sz. 21.

²¹ [KULTSÁR István]: Magyar és Erdély ország. Hazai s Külföldi Tudósítások 1811. II. köt. 11. sz. (VIII. 7.) 83. Révai Miklós egykori felhívása: Magyar Hirmondó 1782. I. köt. 5. sz. (I. 16) 33—38.

²² A Köznép Dallai. Hasznos Mulatságok 1818. I. köt. 8. sz. 57—58.

²³ TOLDY Ferenc: Kultsár István. Összegyűjtött munkái. Bp. 1873. VII. köt. 84—92.; uő: Irodalmi társas köreink emlékezte Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig. Kisfaludy Társaság Évlapjai X. köt. 1875. 214.; MARKOS János: Kultsár István. Pannonhalma 1940. 33—74.

Nem véletlen, hogy irodalmi körének leghűségesebb látogatói között a népiesség két úttörő alakját, Vitkovics Mihályt és Kisfaludy Károlyt egyaránt megtaláljuk. Felhívásaival Kultsár István az idők szavát fejezte ki: akkor szólalt meg, amikor az eredetiség és a nemzeti irodalom alapvető eszméi irodalmunkban nagy erővel terjedni kezdtek, e kor-szükségletet tükrözte, egyszerűsége ugyanilyen intenzív ösztönzéssel hatva vissza a szóban forgó eszmék további fejlődésére. (Maga Kultsár jegyzi meg utóbb, hogy utóbbi felhívásának mennyire foganatja volt már: ezúttal nemcsak Pálóczi Horváth Ádám küldött be dalokat, hanem sűrűen mások is, lehetővé téve ezáltal a *Hasznos Mulatságok*ban 1818-tól kezdve rendszeresen meginduló népdalközlést. Toldytól egyébként azt is tudjuk, hogy Vitkovicsnak például szintén Kultsár közleményei nyomán jutottak eszébe gyermekkorának szerb dalai, s kezdett el maga is komolyabban foglalkozni népdalok szerzésével.)²⁴

Leghívebben és legtanulságosabban azonban a Kultsár népköltészet-gyűjtő felhívásaival egy időben meginduló folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* tükrözi e nemesi hagyománymentő törekvések előretörését, valamint azt, hogy e törekvések hogyan fordulnak át egy idő után az igazi népiesség megjelenésévé, a régi kultusza hogyan vezet el óhatatlanul a valóban népi megbecsüléséig. A nemesi eredetiség-koncepciót elemző fejtegetéseinkben részletesen szólunk már erről, bemutattuk, hogy annak egyik vezérfélfelje, Jankovich Miklós *Magyar nyelven jegyzett Történeteinkről* című tanulmányában az ifjabbik Schlegel világirodalomtörténete anyagának felhasználásával miképpen állítja fel egy elveszett ősi magyar nemzeti költészet egykori létezésének tételét, költészetét, mely „bajnok eleink vitéz tetteit” volt hivatva megörökíteni, s melynek keresését-gyűjtését szerzőnk nemzeti feladatként jelöli meg az utókor számára.²⁵

Szólunk Fejér Györgynek a Jankovich-gyűjteményt feltáró írásáról is, a régiség gyűjtésének e Kultsár felhívásaival ugyancsak egybehangzó szorgalmazásáról, arról, hogy Fejér ezek sorában milyen fontosságot tulajdonít a „nemzeti dalok”-nak.²⁶ S ha itt a cikkíró a plebejus-paraszti rétegektől való nemesi viszolygással jegyzi is meg, hogy „... mi Magyarok illyeket csak a legalacsonyabb köz-nép között hagyunk hevertetni, maga eredeti diszszzeitől megfosztatni, s elfajzani”, ennél sokkal lényegesebb, hogy Kultsár újabb, 1818-as felhívását megelőzve, azt előkészítve megszületik itt a felismerés a nemzeti költészet népi-paraszti gyökérzetéről, melynek tanulsága egy évtizeddel később Kölcseynél a magyar népiesség legfőbb elvi megalapozásává szilárdul. (Ennek jelentőségét nem csorbítja az sem, hogy Fejér a Jankovich-féle dalgyűjtésből csupán a „jobb ízlésűek”-et szándékozta kiadni.) A nemesi nacionalizmus nemzetszorgalma, hagyománykultusza keretében tehát feltűnnek a magyarság igazi őrzői. Azok, akik e nemesi „natio Hungarica”-nak sírásói lesznek: a paraszti népmilliók.

Mint ahogyan hasonló módon fordul át — s nem kevésbé tanulságosan! — a nemesi tradíciómentő szándék sokkal tágabb szemléletű népi megvalósítássá abban a jutalomtételben is, amelyet a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es kötetében a *palócok nyelvének* gyűjtésére hirdet meg „egy hazafi”. A palócok tanulmányozását a jutalomtételt kitűző ismeretlen azért tartja lényegesnek, mert ők azok, akik a „rég Magyarorságot” mindmáig a leghívebben fenntartották.²⁷ S ami e pályátételre beérkezik, Szeder Fábíán úttörő munkája, *A Palócok*, az ugyancsak

²⁴ [KULTSÁR István]: Emlékeztetés. *Hasznos Mulatságok* 1818. II. köt. 14. sz. 105., TOLDY Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. Pest 1864—1865. 212—213.

²⁵ JANKOVICH Miklós: *Magyar Nyelven jegyzett Történeteinkről*. *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. köt. 42—57.; FENYŐ István: Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817—1822 között. *ItK* 1971. 1—2. sz.

²⁶ FEJÉR György: T. Vadassi Jankovich Miklós Gyűjteményeiről... *Uo.* 1817. XI. köt. 1—46. Idézetünk a 23. lapon található.

²⁷ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. köt. 114—116.; SZEDER Fábíán: *A Palócok*. *Uo.* 1819. VI. köt. 26—46.

nem a nemesség patriarkális szemléletét sugározza már: első falufeltáró írásunk eppenséggel egy nemességtől független és virágzóan életképes paraszti életközéget jelenít meg előttünk.

Fontos impulzusokat nyertek a nemesi nacionalizmus népies törekvései az 1819-ben megjelent első népköltészeti gyűjtemény, az *Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singeweisen* előszavából is. A Pesten megjelent kötet, melyet két fiatal osztrák, illetve német tudós, Franz Tschischka és Julius Max Schottky az osztrák romantika és népiesség vezető irányzata, a „hormayrizmus” szellemében állított össze, élénk reagálást váltott ki idehaza. A fejlemények megértéséhez jelezniünk kell, hogy az irányzat Joseph Hormayrnak, Bécs kulturális élete ekkori szellemi vezérének nevéhez fűződik, aki nagy nemzeti múltfeltáró vállalkozásokat indított el ekkortájt, jellegzetesen az osztrák összbirodalmi nacionalizmus szolgálatában.²⁸ Célja mindenekelőtt az osztrák nemzeti öntudat felkeltése, az osztrák népi hagyományok ápolása volt. Ezen azonban nem csupán az államalkotó osztrákokat, hanem a monarchia többi népét-nemzetét is értette: a *Gesamtmonarchie* összes nemzetének együttesét tekintette egységes osztrák politikai nemzetnek, a múlt feltárását pedig ennek megfelelően kiterjesztette Ausztria valamennyi népére, nemzetiségére. E felfogás szükségszerűen szembeállította őt a fejlődő magyar nacionalizmus önállósulni akaró törekvéseivel, amelyet viszont valamelyest az ellensúlyozott, hogy Hormayr csakugyan jól ismerte és szerette a magyar irodalmat, ezen belül pedig a magyar népmondákat, regéket, legendákat. Átfogó nagy vállalkozásaiban, így az 1810-től megjelenő *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* című folyóiratában, az 1807-től 1814-ig közreadott *Oesterreichische Plutarch* című sorozatban, s az 1820-tól közzétett *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című zsebkönyvekben kétséggelkülven rengeteg magyar tárgyú néphagyományt, nemzeti történelmi emléket tárt fel. Mindezzel — néha egyetértve, még inkább polemizálva — megalapozta az osztrák népköltészet eredményei iránti intenzív hazai érdeklődést.

A hormayri tanításokon lelkesülő fiatal emberek herderi mottóval kezdődő gyűjteményükben valóban elismerésre méltót alkottak. A 186 osztrák népdalt tetszetős kiadásban, hangjegyekkel, tájszótárral stb. példás rendben közlő vállalkozás, mely korszerűen a Grimm-fivérek modern feldolgozási elveire épül (tartózkodnak a szövegekbe való beavatkozástól, helyesírásukban pontosan követik a tájejtést) nyilvánvalóan rivalizálásra készítette a magyar népdalkutatást. Annál is inkább, mert az előszóban kifejtett elveik idehaza vitathatatlanul provokálóan hatottak. Tschischka és Schottky ugyanis emitt azt fejtegetik, hogy az osztrák népdal karaktere az ujjongás és hetyke feltörekvés, az életöröm, mely az ausztriai anyagi jólétekből fakad. („... Es athmet in ihren Tönen ein keckes Aufstreben und Jauchzen... Ihr Klang ist stark, frisch und oft jubelnd... Der Geist dieser Lieder (ihrer Worte) selbst ist ein sehr froher; alles neigt sich zur Lebenslust hin und zum Scherze” stb.) E Habsburg-birodalmi szellemhez lojális megállapítások — *Pesten megjelentelve* s épp a magyar parasztság szörnyű éhínségének időszakában! — megmozgatták a hazai közvéleményt.

Schottkyék gyűjteményének recenziálására Jankovich Miklós vállalkozik a *Tudományos Gyűjtemény* 1819-es évfolyamában, s reagálása plasztikusan világítja meg a feudális népiesség kétarcúságát, illetve az azt képviselő nemesi írók ideológiájának átmeneti jellegét, hullámmását a rendi nacionalizmus és a polgári nacionalizmus mezsgyéi között.²⁹ Egyfelől ugyanis azt méltatja, hogy Schottky fáradhatatlanul járt faluról falura, „sőt némelykor házról házra, gyalog

²⁸ WEBER Arthur: Bécs és a német philológiai törekvések a XIX. század elején. EPhK 1917. 13–27., 103–112., 195–200.; KUNCZÉR Gyula: Hormayr és az egykorú magyar irodalom. Pécs é. n. (1929) — Tschischka életrajza: WURZBACH: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreichs. Wien 1882. B. 48. S. 52–57.; Schottkyé: Uo. Wien 1876. B. 31. S. 251–253.

²⁹ J*** [JANKOVICH Miklós]: Külföldi Literatura. Tudományos Gyűjtemény 1819. VIII. köt. 111–116.

és magánosan”, s így gyűjtötte a földművelők között dús anyagát, másfelől viszont arról biztosít, hogy a szerző rövidesen vitézi tetteket éneklő dalokat is közzétesz majd. S míg egyrészt jogosan szembeszáll az osztrák kötet „kincstári” optimizmusával, azzal a szemlélettel, miszerint az ausztriai dalokban csupán tiszta vidámság és megelégedés található, másrészt e nacionalizmussal egy semmivel sem különb másik nacionalizmust szegez szembe akkor, amikor hivalkodóan megállapítja: nálunk már a XVI. században publikáltak ilyen köteteket (?), mint a Schottkyéké.

Az osztrák kötet optimista felfogása azonban kiváltott egy másik hazai reagálást is: Balla Károlynak, a Kisfaludy Sándor-rajongó dilettáns tollforgatónak *A Magyar nemzeti Tánczról* című tanulmányát, amely, ha nyíltan nem is utal rá, de részben az említett osztrák felfogással, részben pedig Szemere Pálnak *A Hivatal* című elbeszélésében adott nemzet-karakterisztikumával polemizál.³⁰ Szemere szerint a magyarságot az elragadtatottságig menő expresszivitás, egzaltált indulatok jellemzik, s ez a magyarázata annak a furcsa jelenségnek, hogy a magyar sírva énekel. Nos, Balla rendi közhelyekben amúgyis bővelkedő írásában egy harmadik, jellegzetesen nemesi nemzet-karakterisztikumot állít fel, amelynek elemei azonban — Szemere említett írásának tanulságaival társítva — egy összehasonlíthatatlanul koncepciózusabb és progresszívebb eszmerendszer részeként Kölcsey nagy művében, a *Nemzeti hagyományokban* tűnnek majd fel. Balla Károly azt fejti ki itt ugyanis, hogy siralmas panasz, szomorú emlékezet árnyékolja be a magyar történelmet, a nemzet géniusza a sors csapásai miatt elkeseredett — így a magyarok természete műveikben a lelkesült búsongás. A kitörő, szeles mozgások amúgy sem férnek össze a magyar nemzeti bélyeggel, ez a „csendes”, „illendő” mozgásokat kívánja — teszi hozzá érveléséhez a szélsőségektől hangulatilag mindig óvó nemesi közhelyet. „... azt merem állítani, hogy a melly dalban vagy kesergés, vagy méltóság nincs, az nem magyar” — összegzi a maga nézetét Balla Károly, némiképp anticipálva a Kölcsey-féle „magyar karakteri szentimentalizmus”-teóriát.

Hogy ellentmondásokkal és rendi egyoldalúságokkal súlyosan terhelten, önmaga eredeti intenciói ellenére, de ezzel együtt is a feudális népiesség újfajta nemzetszemlélethez és a nemzeti irodalom újfajta felfogásához vezetett el, az leginkább a legfőbb kezdeményezőnek, Kultsárnak egyik 1823-as írásából tűnik élénk. E *Van-e befolyása a Nemzeti Táncznak a Nemzeti Characterre?* című cikk jelzi különben a határvonalat, amikor e konzervatív-patriarkális népiességeideál, betöltve a maga történeti szerepét, végleg átadja a helyét a népköltészet-kultusz perspektivikusabb, tágasabb nemzetszemléletre törekvő, liberális változatainak.³¹ Ebben ez írásában ugyanis Kultsár nemcsak megismétli egykori — rousseau-i, illetve herderi fogantatású — tételét arról, hogy az éneklés és a tánc a nemzetek megkülönböztető jele, hogy minden nemzet másként nyilatkoztatja ki a szépet, hanem emellett is állást foglal, hogy a nemzeti tánc gyakorlásával azért kell erősíteni a nemzeti karaktert, mert az — minden neme-sebb érzésű emberé. A reformkori népiesség irodalmat és társadalmat kiszélesíteni kívánó, népet a nemzet részének tekintő közszelleméhez érkezünk el tehát e programmal.

³⁰ BALLA Károly: *A Magyar nemzeti Tánczról*. Uo. 1823. VII. köt. 85—106.; SZEMERE Pál: *A Hivatal*. Aurora 1822.

³¹ [KULTSÁR István]: *Van-e befolyása a Nemzeti Táncznak a Nemzeti Characterre?* Hasznos Mulatságok 1823. I. köt. 8. sz. 57—60. Kultsár különben folyóiratának ugyanebben az évfolyamában még egyszer foglalkozik a táncdalokkal: *Magyar Táncz Nóták*. Uo. 1823. I. köt. 12. sz. 89—93.

A parasztság felfedezése az irodalmi gondolkodásban

A feudális népiesség szóvivői a húszas évek elején már nemcsak a nemzeti múltra, de a jelenre is figyelni kezdenek, s ebben kétségkívül szerepe van az 1822–1823-tól kezdve a megyékben szerte kibontakozó nemesi ellenállásnak. Ennek során végképp rá kell döbbsenniök, hogy a Habsburg-abszolutizmus elleni küzdelem eredményessége elképzelhetetlen a nép tömegeinek aktív bevonása, érdekeltté tétele nélkül. Még inkább közrejátszott szemléletük alakulásában, hogy az ő tevékenységükkel párhuzamosan a tízes évek végétől már távlatosabb, messzebbre tekintő törekvések is jelentkeznek, melyek a nemzeti hagyománykincset már nem tekintik a nemesség kizárólagos privilégiumának. A kezdődő hazai liberalizmusnak e népbarát megnyilatkozásai óhatatlanul visszahatottak a rendi nacionalizmus híveinek nép- és hagyomány szemléletére is.

Sajátos módon a népiesség első liberális exponensei között is — néhány kivételtől eltekintve — Kazinczy tanítványai játszanak jelentősebb szerepet, akik mesterük tanításaitól részben elfejlődve új gondolatok hordozóivá váltak. A népköltészet fogalmának demokratikusabb értelmezésével először például Kis János egyik, eddig feltáratlan írásában találkozunk. A *köznéptől kedvelt dalokról és regékről* címmel az 1819-ben megjelent *Helikoni kedvtöltés* című antológiában csendül fel első ízben ez az új hang.³² Képviselője azzal az indokolással hívja fel a nép alkotásaira a figyelmet, hogy lehetetlen, hogy valami nagy sokaságnak megfeleljen, ha nem alkalmas gyönyörködtetésre. „Az emberi természet minden okos teremtményekben egy és ugyanaz” — igazolja állítását a jobbágyszármazású szerző a herderi főmű, az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* egyik közismert alaptételével. Ezzel összefüggésben pedig már a népiesség polgári nemzetté válást elősegítő lehetőségére is rámutat akkor, amikor kifejti: a természeti írás minden rendbéli embernek tetszik, nemcsak a mesterséges ízlésűeknek; ami a köznépet gyönyörködteti, azt szépnek érzik a magasabb rangú olvasók is — gyűjtésük ezért lenne mielőbb érdemes.

E *Helikoni kedvtöltés*ben megjelent, mára teljesen elfeledett eszmefuttatás az első megnyilatkozás irodalmi gondolkodásunk történetében, amely immár nemcsak elismeri a műköltői produkció mellett az alsóbb osztályok irodalmi alkotásainak polgárjogát és értékét, de amely az összirodalmi produkciót is alapvetően a *népi közönség szempontjából ítéli meg*, s amely a nemességnél jóval szélesebb társadalmi rétegek *közkincsének* tekinti. S hogy ez a látásmód és problémafelvetés már nem egyedülálló az évtized fordulóján, azt — az idők jeleként! — épp a feudális népiesség egykori legöntudatosabb hangadójának, Dugonics Andrásnak nagyszabású posztumusz kiadványa is tükrözi. E *Magyar példa beszédek és jeles mondások* címmel 1820-ban Szegeden, két vaskos kötetben megjelent munkát érdemtelenül és érthetetlenül általában mellőzni szokták a népiességgel foglalkozó feldolgozások, jóllehet benne már éppen nem az *Etelka* szerzőjétől megszokott hagyományvédő rendi mentalitás érvényesül! Annál méltánytalanabb ez, mert a népiesség kultúrkörében ez az *első megvalósított hazai gyűjtemény*, méghozzá az új idők szellemét előlegező, *minden magyart egybeölelni vágyó programmal*, amelyről már a mottó is tanuskodik: „La voix de mon coeur s'est éleivée en faveur de tous les Hongrois, sans distinction de secte ni de contrée.” Előszava pedig már egyenes „dereka a nemzetnek” kitéttel illeti a köznépet, hangsúlyozva, hogy e példabeszédeket a szerző azért állította össze, hogy azok „minden rendű ember épülésére” szolgáljanak.

Maga a gyűjtemény ugyanakkor, a szépprózai ábrázolásnak e roppant nyelvi inventárium egész anyagával az alullevő osztályokban rejlő kifejező irodalmi energiákra hívja fel a figyel-

³² [KIS János]: *A köznéptől kedvelt dalokról és regékről. Helikoni kedvtöltés 1819. Pest 1819. I. köt. 80–82.*

met. A falusi gazdálkodás létviszonyait tükrözi olyan arányokban, mint előtte egyetlen irodalmi mű sem, a paraszti valóság, környezet, háztáj mindmegannyi elemét emelve be az irodalomba. Egy addig jobbra ismeretlen társadalmi erőtér nyílik meg itt az irodalom és az irodalomkritikai gondolkodás számára! Példabeszédeinek hősei — csizmadiák, molnások, vargák, falusi bírók, diákok, bojtárok stb. — éppúgy jelzik számunkra az irodalomban előretörő újat, mint a több mint 320 előfizetőnek a kötet végén közölt listája. Papok, jegyzők, tanárok, földmészek, jurátusok, uradalmi kasznárok, tisztartók, városi szenátorok, orvosok, adószedők stb. szerepelnek a megnevezettek között — vagyis az a kismenésből és a felemelkedő gazdagparasztságból összetevődő értelmiségi középréteg, amelyet fejtegetéseink elején a népiesség társadalmi bázisaként megneveztünk.

Rousseau és Herder, az eddig szinte kizárólagos érvénnyel idézett-hivatkozott két alapvető tekintély mellé pedig az új évtizedben, 1822-től kezdve más, „frissebb csengésű” külföldi nevek is sorakoznak. Éppen Dugonics legkedveltebb tanítványa az a Bécsben élő, német nyelven író Gaal György, aki a népiességgel kapcsolatosan már a német romantika legújabb irányzatának, a Grimm-fivéreknek felfogását alkalmazza és népszerűsíti.³³ Gaal — ki a hazai népiesség kiemelkedő alakjának, Kisfaludy Károlynak is oly közeli barátja és nagy tekintélyű kritikusa volt! — 1822-ben *Mährchen der Magyaren* címmel népmesei antológiát jelentetett meg az osztrák fővárosban. Ennek előszavában pedig nyomatékosan hangsúlyozza, hogy munkájában a Grimm-testvéreknek a gyűjtőtevékenységet demokratizáló, kizárólag a parasztság kultúrkincsére alapozó felfogását tette magáévá.

Több mint tíz esztendei kutató-gyűjtő munka után tudja csak válogatását megjelentetni — kezdi Gaal György panasszal előszavát. Neki ugyanis nem akadt Frau Viehmännin-je — céloz a Grimmek legkedveltebb „mesélő asszony”-ára, Dorothea Viehmannra —, sem más, aki a meséket feljegyezte volna, így egy évtizedig magára hagyottan és eredménytelenül kellett dolgoznia. Ekkor végre sikerült egy öreg harcostársra, egykori háborús közvitésre bukkania, aki csupán magyarul ért, s akinek segítségével ki tudta egészíteni a már előzőleg hallottakat. Célja szerzőnknek az volt, hogy csak egyszerű meséket adjon, olyanokat, amelyek Magyarországon szájról szájra terjednek. E mesék szerinte népről népre szállanak, közös kincsük a népeknek.

Ahány szempont, annyi átvétel a Grimm fivérek teóriáiból. Főképpen a világhírű, kétkötetes *Kinder- und Hausmärchen* (1812—1814) előszavából merített Gaal György. Az egyszerűségnek és a szájhagyományra alapozásnak szempontjait éppúgy innen vette („... Diese unschuldige Vertraulichkeit des größten und kleinsten hat eine unbeschreibliche Lieblichkeit in sich und wir möchten lieber dem Gespräch der Sterne mit einem armen verlassenen Kind im Wald als dem Klang der Sphären zuhören” — írják itt a Grimmek), mint azt a gondolatot, hogy a népmesék az egész emberiség közkincsének tekinthetők.³⁴ Ezzel szemben azon a téren már egyáltalán nem követi mestereit, hogy a mesék eredeti alakját híven megőrizze; alakít, finomít rajtuk, a kor nemesi közizléséhez igazítva őket — s ezért a szemléletileg progresszívebb Grimm testvérpártól megrovásban is részesül majd.

Am ha Gaal nem is tudta mintaképeit teljesen követni abban, hogy példájukra a hagyományos arisztokratikus „fentebb stíl”-követelményektől elszakadjon és a népi ízlés elvekhez

³³ Gaal Györgyről: TOLDY Ferenc: Gaal György. Irodalmi arcképek és szakaszok. Bp. 1878. 93—105.; VERŐ Leó: Gaal György. Philológiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről. Bp. 1912. 137—142.

³⁴ Brüder Grimm: *Kinder- und Hausmärchen*. Düsseldorf—Köln 1962. Hrsg. von Heinrich von Leyer. II. Band. 339—341. — A Grimm-fivérek eszméiről: Karl-Eugen GASS: *Die Idee der Volksdichtung und die Geschichtsphilosophie der Romantik*. Wien 1940.; Manfred LEMMER: *Die Brüder Grimm*. Leipzig 1963.; Gunhild GINSCHERL: *Der Märchenstil* Jacob Grimms. Jacob Grimm. *Zur 100. Wiederkehr seines Todestages*. Berlin 1963. 131—168.; Friedrich von der LEYEN: *Das deutsche Märchen und die Brüder Grimm*. Düsseldorf—Köln 1964.; ORTUTAY Gyula: *Jacob Grimm és a magyar folklorzstika*. Ethn 1963. 3. sz.

idomuljon (ezt egyébként maguk a *Kinder- und Hausmärchen* világhírű gyűjtői sem valószínűsítették meg teljesen!), kezdeményezése a továbbfejlődés szempontjából mégis nagyon jelentős. Ez az első vállalkozás ugyanis irodalmunkban, amelyik *tudatos elvszerűséggel* kizárólag paraszti-népi életanyagra alapoz, s amelyik ezáltal alkotó, mű és közönség irodalmi alapkategóriáit az addigi átlagos nemesi közfelfogásnál már sokkal szélesebben értelmezi.

Gaal György hazai úttörésének, a Grimm fivérek szempontjai alkalmazásának jelentősége a róla írott egykorú kritikában figyelhető meg revelálóan. E bírálatot Szentmiklóssy Alajos, Kazinczy egyik leghívebb tanítványa írta (kitől a széphalmi mester a maga klasszicista programjának költői kiteljesítését leginkább remélte, s ki neki már az eredetiség-program tekintetében is „hűtlenül” ellenszegült.) Szóban forgó, a *Tudományos Gyűjtemény* 1823. évfolyamában megjelent írásában Szentmiklóssy már Kőlcsey *Nemzeti Hagományok*ja, sőt ha távolról is —, de Erdélyi János népköltészeti felfogása felé mutató gondolatlanokat szólaltat meg.³⁵ Legfőbb kritikái észrevétele például Gaal antológiájával kapcsolatban az, hogy annak címe pontatlan, a *Volksmärchen der Magyaren* találobb lett volna, mert „... a köznépek is szintúgy vagyon a maga saját költői bájvilága.” Mindeddig a népköltészetet az írók a nemzeti költészet részeként, egyik változataként kezelték, sőt pusztá léte elismertetéséért is sokáig küzdeni kellett, s most Szentmiklóssy odanyilatkozik, hogy „... a nemzet minden osztályának saját, tulajdon, kirekesztő poézisok vagyon, mely azoknak szellemét, érzését, élete s gondolkodása módját, egy szóval egész szívbélyegét elevenen kinyomja.” Vagyis cikkírónk a népköltészetet *önállónak és egyenrangúnak* tekinti a „magasabb osztályok” műköltészetével, elválasztja — és ami még fontosabb! —, teljes mértékben *emancipálja attól*, mi több, ahogy a továbbiakból kitűnik, *szembe is állítja* azzal.

E költészetben ugyanis, mely Szentmiklóssy szerint a „magyar pór lelke járását festi”, nyoma sincs a „borongó géniusznak”, hangulata általában szerencsés, míg a műköltészet alkotta hazai regék többnyire szomorúak, gyászos kifejeletűek. S míg az utóbbiak valóságos honi történeteken épülnek, siralmas voltak való mozzanatokhoz kötődik — érvel tovább Gaal kritikusa, úgyszintén anticipálva Kőlcsey „magyar karakteri szentimentalizmus” gondolatát —, addig a köznép meséi „egy szabadon járó képzelődés pusztá szüleményei.” Ami pedig a jövőt illeti, Szentmiklóssy immár e kétfajta költészet típus egyenrangú-párhuzamos fejlődését tartaná kívánatosnak, számára a Kisfaludy Sándor-féle műköltői regéköltészet s a Gaal példázta köznépi költemények „békés egymás mellett élése” lenne az ideális. Vagyis önálló szubsztanciává lett itt már a népköltészet, hogy majd — a fejlődés következő lépéseként — forrásává és fundamentumává válják nemzeti költészetünk egészének.

A Grimm testvérek kisugárzó hatását, az „alsóbb osztályok” önálló művészete elvének terjedését mutatják Kazinczy másik kedvencének, Mailáth Jánosnak ekkori vállalkozásai is. Az évtized közepén két antológiát is közread Mailáth: *Magyarische Gedichte* (Stuttgart und Tübingen 1825) címmel összeállítja német nyelven a magyar irodalom első költészet-történeti gyűjteményét, *Magyarische Sagen und Mährchen* (Brünn 1825) címmel pedig Gaal kezdeményezését folytatja. A *Magyarische Gedichte* bevezető tanulmányában írónk történeti rendszerezése alapelvevé már a népdalt teszi meg; azt látja, jobban mondva *szeretné látni* élni-hatni-megnyilatkozni a történeti fejlődés régmúlt korszakaiban mindenütt, benne érzékelve a nemzeti költészet kifejlődésének legfőbb impulzus-adóját — ugyancsak fontos sugallatokat adva ezáltal Kőlcsey irodalomtörténeti koncepciójának. Másik antológiájának érdekessége pedig az az elmélet fejlődése szempontjából, hogy jegyzeteiben Mailáth már egy egész szép-irodalmi műfaj — a mese — kizárólagos szülőjévé és birtokosává az alsóbb osztályokat teszi meg. A mesék — úgymond — a népben keletkeznek —, őrtüzeknél, előrsöknél, pásztortüzek-

³⁵ Szerényi Vilmos [SZENTMIKLÓSSY Alajos]: Mährchen der Magyaren. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. köt. 118–120.; Szentmiklóssy-nak Kazinczyval való szembefordulására I. FENYŐ István: Az eredetiség-program ... ItK 1971. 1–2. sz.

nél, éjjeli földmunkáknál —, amelyeknek egyszerű alkotói a maguk életmódját vetítik rá az előkelőkre. Vagyis Mailáth a maga módján éppúgy elkülöníti már — a Grimm fivérek nyújtotta tanítások alapján — a népi alkotásokat a műköltészettől, miként Gaal vagy Szentmiklóssy, mint ahogy nem kevésbé vall a nagy német folkloristák „demokratizáló” hatására az a megjegyzése is, hogy úgy igyekszik közölni a meséket, amint hallotta . . .

Messzire jutottunk nem egészen egy évtized alatt Jankovichék, Kultsárék nemesi régiség-kultuszától, s hogy voltaképp milyen messzire, azt két nagytávlatú koncepció feltüntetése tanúsítja leginkább. Az egyik irodalmi gondolkodásunk fejlődésének azt a pillanatát tükrözi, amikor a nemesi mentalitás és értékhierarchia legföltettebb eleme, a régi keresése-kultusza teljesen felszívódik a népiben, amikor a nemzeti múlt irodalmi örökségének alapzatává, erőforrásává már a nép válik. A másik pedig azt az irodalomszemléleti korfordulót, amikor a népköltéssel kapcsolatban a múlttól a sürgető jelenre tevődik át a gondolkodás iránya, amikor a teoretikusok már nem csupán a népköltés relikváiának gyűjtését, de a jelennek és a népi olvasóknak is szóló folytatását kívánják. Mindezzel pedig már a *Nemzeti hagyományok* közvetlen közelébe érkeztünk.

Közel egy időben, a liberális ellenzéki harcok első közéleti ütközőpontjának, az 1825. évi első reform-országgyűlésnek előestéjén jelentek meg e fontos (és napjainkban majdnem egészen elfelejtett) írások. Töltényi Szaniszló cikke a balladáról, mely nagy anyagismeret alapján foglalta össze a tudnivalókat erről az irodalmunkban éppen akkor feltörő, kiemelkedő műfajról, a *Hasznos Mulatságok*ban 1825 nyarán látott napvilágot. Edvi Illés Pál programcikke pedig *Milyen Versek valók a Magyaroknak* címmel a *Tudományos Gyűjteményben*, 1824 végén.³⁶ Folytatják, szinte kiegészítik egymás gondolatmenetét, törekvéseit.

Töltényi Szaniszló — aki már 1821-ben a klasszikus mitológiának népdalok utánzásával való felváltását javasolta! — ezúttal arról a műfajról értekezik, melyet a korabeli közfelfogás merőben népköltészeti eredetűnek tartott. S melyet nem sokkal utóbb Kisfaludy Károly, még inkább Vörösmarty visz majd diadalra. Egészen népinek fogja fel Töltényi is a balladaműfajt, meghatározásában nemcsak azt hangsúlyozza, hogy régi történetről szól és rövid terjedelmű, de azt is, hogy újabb időkben „az utcákon éneklék”, s hogy a legvadabb népekénél is megtalálható. S e népi balladák közül vezeti le Töltényi immár a „legnemesibb” hazai műfaj, az eposz megszületését is, beleértve az Iliászt és minden más híres vitézi költeményt. Olyannyira, hogy e műköltői eposzok egy részét — Tasso, Milton és Klopstock műveit — el is utasítja, mivel „. . . minden szépségök mellett sem nyertek köz kedvességet (popularitas), mert . . . nem a Nép hagyományából támadtak, az idő nem edzette meg”. A költészet értékének legfőbb minősítőjévé tehát a népszerűség és népiség válik itt, amit a cikk szerzője azzal a Byron-idézzel is alátámaszt, hogy a hősök emléke a köznépi emlékezetében él. (Íme Kölcsey értekezésének majdani legfőbb elve!) Fejtegetéseinek e részét pedig a Grimm fivérek misztikus-romantikus népfelfogásának áthasonításával zárja: „. . . Tsak a köznépi regéjinek köszönheted életed.”

Nem kevésbé értékes része Töltényi tanulmányának a népköltészeti gyűjtés addigi európai teljesítményeiről adott elemző áttekintés. Nemcsak azért, mert az angolokról szólva a Percy-gyűjtemény méltatása mellett az újakról is beszámol, melegen méltatva a lakisták, Coleridge,

³⁶TÖLTÉNYI Szaniszló: Balláda. *Hasznos Mulatságok* 1825. 6–7. sz. 41–45., 50–55.; EDVI ILLÉS Pál: *Milyen Versek valók a Magyaroknak*. *Tudományos Gyűjtemény* 1824. XI. köt. 78–84. — Töltényi szövegéből vett idézeteink i. m. 42., Edvi Illés-idézetünk i. m. 81–82. Hogy Edvi Illés Pál mennyire a romantika — közelebbről Toldyék — „megfegyvelésére” propagálta a népiességet, perdőntően látható A rajoskodásról című cikkében, hol egyaránt tiltakozik a képzelet elhatalmasodása, az ábrándozó, merész képek s a politikai „rajoskodás”, a meglévő törvények bárminő háborítása ellen, s ennek elkerülésére a népiesség mértéktartó voltát tartja üdvösnek. Felső-Magyarországi Minerva 1825. 414–418.

Wordsworth és Southey balladaközli munkásságát, leginkább pedig Walter Scottét, hanem mert emellett igen elismerően nyilatkozik oly európai nemzeti romantikákról, illetve népköltészetekről, amelyeket idehaza akkortájt még alig ismertek: a spanyolokról, skandinávokról, a provençaliakról és főképp a Lipcsében épp akkor megjelent Vak Karadžić-féle gyűjteményről, a „szerbus” énekekről. Külön érdekessége e cikknek egyébként az, amit a németekről mond, teljesen elvetve epikus költészetük eredményeit. Schiller balladáit például azért hibáztatja, mert szerinte „sohasem lehetnek a köznépi énekivé.” A népies áramlat németellenes töltése is jól megfigyelhető itt, még inkább az irányzat demokratizálódása (a népszerűség itt is Töltényi alapvető értékkritériuma!), de a legjelentékenyebb mozzanat az, hogy feltűnik az új idők igénye is: a műköltőtől elvárják, hogy a *jelen széles körű közönségigénye számára* alkosson új népdalokat.

Amint ez Edvi Illés irásának is legfőbb vágya, sürgetett követelménye. Elmefuttatásának ezúttal nem a Toldy-féle „szertelen” romantikát ostromozó része („Ne nyúljunk előre a jövőndöbe”, „Több kezd íródni olyas, amivel még korán jövőnk” stb.) a figyelemre méltó számunkra, s nem is csupán a közérthető, könnyű irodalom, az „egyszerű természet versnemei”-nek követelménye, hanem a „túlzó” romantikát megfékezni hivatott „ellen”-programnak az a része, melyben a szerző „alantabb életkörből vett” tárgyat követel az íróktól. Vagyis Edvi Illés azt kívánja már, hogy a hivatásos írók a népiesség szellemében alkossanak, írjanak a jelen kornak, alkalmazkodva az „idő szellemhez”. Amit végül is akként határoz meg félreérthetetlen pontossággal, hogy a mai író legyen „népköltő”, miként Homérosz vagy Scott, „... kikhez hasonló, lelkes, eredeti népköltőkre mennél több számmal volna Hazánknak igazán legnagyobb szüksége.”

Nemzeti népköltő, aki alkalmazkodik az idő szelleméhez és közérthetően, mindenki számára ír... Ime Kölcsey és Arany, Erdélyi és Gyulai irodalomeszménye, amely oly sokáig határozta meg irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődését. S hogy Edvi Illés itt lényegében már mennyire annak a népiesség jegyében klasszicizált romantikának szemszögéből ítéli meg a „népköltő” funkcióját, mint klasszikus utódai, arra egyaránt bizonyíték az ez után következő, Gyulaiakat anticipáló óvása: „Ne nyúljunk előre a jövőndöbe”, s a népiességben rejlő általánosságváagnak (mely a romantikától voltaképp idegen) kibontása: „... Kövessük... a vidám gyermeki görögöket.”

Edvi Illés, Töltényi, Gaal stb. népszemlélete is jórészt még idillikus, felfogásukban éppenséggel nem kevés a patriarkális-illuzionista elem, kifejtett gondolataik hatósugarát, társadalmi érvényét, irodalmi-kulturális horizontját mégis — mint láttuk — egy egész világ választja el a nyelvújítási harcok összehasonlíthatatlanul szűkösebb szférájától. S hogy ez így alakult, abban jócskán része volt egy új, a népiesség égisze alatt a húszas évek kezdetétől fogva rohamosan kibontakozó műfajnak: a *népleírásnak*. Ennek közelebbi elemzése kívül esik témánk határain, hatásáról azonban röviden mégis szólnunk kell, mert a műfaj eleve kifejezte az irodalmi népiesség irányzatának legfőbb ideológiai célzatát: a polgári nemzetté válás tendenciáját, az irodalom keretében a nép nemzetbe emelését. A népleírás nem kritikai-irodalomelméleti műfaj, ennek ellenére közrehatott annak reformkori kibontakozásában: az ország lakóival ugyanis e tárgy körű írások ismertették meg a haza tájait és az azokon élő emberek hétköznapijait.³⁷ Írók és olvasók szemhatárát egyaránt nemzeti szélességűvé segítette kitágítani ez a műfaj, záloga volt a nemzeti önismeretnek. Fontos szerepe volt abban — minden külsőleges-

³⁷ Ilyen népismertető írások pl.: SZEDER Fábán: A Palóczok. Tudományos Gyűjtemény 1819. VI. köt. 26—46.; Törédékek Csallóközről. Uo. 1821. II. köt. 46—69.; N. APÁTI KIS Sámuel: Értekezések Somogyról. Uo. 1822. V. köt. 35—50., ÁGOSTON József: Csaba leírása. Uo. 1826. V. köt. 57—67.; ÁGOSTON János: Ótsódnék leírása. Uo. 1827. II. köt. 15—23.; KRIZSÁNY János: Tekéntetes Nemes Nógrád Vármegyében helyezettett... Verőcze Helységének Historiái, Topographico-Statisticai leírása. Uo. 1827. IX. köt. 30—60.

sége, formális jellege, elemzéstől mentessége s főleg idillszerű atmoszférája, a paraszti-gazdálkodói-kisnemesi életstílus naiv eszményítése ellenére — hogy a feudalizmust sajátosan jellemző regionális-partikuláris szemléletet a reformkori évtizedekben fokozatosan felváltotta az országot nemzeti-állami egységként tekintő polgárosult felfogás.

Ezek az írások — melyek utóbb Fényes Elek hatkötetes geográfiájában és az életképek új szépirodalmi műfajában teljesültek ki — kétségkívül telítve voltak illuzionista, egyoldalúan „harmonikus”, népszínműves elemekkel, ezzel pedig a társadalmi konfliktusok megjelenítése, az ellentmondások felfedése, általában a kritikai szellem ellenében hatottak a hazai közgondolkodásban. Sokáig olyan szinten rögzítették a magyar társadalom rajzát, amelyik pusztán a paraszti-kisnemesi *életfelszín* kezdetleges leírására szorítkozott, e fényképszerűséggel pedig úgyszintén eleve nagymértékben csökkentették a bemutatott élethelyzetek bírálatának lehetőségét. Mind e negatívumoknál a továbbfejlődés szempontjából azonban lényegesebb az a tény, hogy a népleírások elsődlegesen a *haza „birtokba vételét”* szolgálják, hogy az ország valóságát először mutatták be úgy a hazai irodalomban, mint amelyhez immár *mindenkinek köze van*. Emellett pedig egy megjelenítésre kínáló kiterjedt életkörnyezet és miliő jellegzetességeit emelték be az irodalomba: megannyi életanyagot, ábrázolási tárgyat, magatartásformát — a szépirodalmi tükrözés majdani témáit, problémaköreit, karaktervonásait, hangulati-atmoszférikus hatásait.³⁸ A népleírások így eredményesen hozzájárultak ahhoz, hogy — ha ideológiai korlátozottságokkal terhelt is — a társadalom és az irodalom egymáshoz közeli-tési folyamata a hazai közgondolkodásban ez idő tájt fokozatosan előrehaladt.

5

Népiesség és társadalmi egyenlőség

Az irodalmi népiesség főáramlata eszmevilágának alakulását vizsgáltuk eddig, a konzervatív-patriarkális hagyománykultusz és a liberális-romantikus érdekegyesítő ideológia népiesség-értelmezéseit. E két főbb koncepció mellett azonban már a húszas években élt és hatott egy harmadik, amely ha súlyát, táborát, hatókörét tekintve még jelentéktelen is, perspektívája tekintetében annál inkább messzematató, a 40-es évek, közelebről Petőfi demokratikus népfelfogását előlegező. Magda Pálnak, a kiváló statisztikusnak, a hazai feudalizmus válságjelenségeire a reformkorban először bátor őszinteséggel rámutató tudósak 1825—1826-ban két olyan műve jelent meg a magyar sajtóban, amelyek a népi műveltség kérdéseit elemezve voltaképp már meg is haladják a népiesség egyeztető-egyesítő, osztálykompromisszumra törekvő ideológiáját.

Magda Pál *Értekezés a Magyar nyelvben teendő újítások barátjai és ellenségei között lévő perpatvarkodásról* című értekezésének tételei merőben elütnek a kor átlagos nemesi gondolkodásától — sőt a progresszív liberálisokétól is.³⁹ Már bevezető gondolata is a gyökeresen újat jelenti:

³⁸ Az újfajta életanyagot sajátosan közvetítették az ünnepi népszokásokról, illetve a tájnyelvekről, helyi dialektusokról szóló beszámolók is. Pl. EGYED Antal: Bonyhád Mezővárosnak rövid leírása. Tudományos Gyűjtemény 1823. V. köt. 71—79.; B. S.: Rövid rajzolatja a paraszt lakodalomnak Gömörben. Uo. 1827. III. k. 38—54.; EDVI ILLÉS Pál: A Magyar Parasztok lakodalmi szokásaik. Uo. 1827. XII. köt. 3—25., Uő: Rhapsodiák a Köszöntés-formulákról. Uo. 1828. V. köt. 50—61., ill. B. S.: Rövid rajza a Gömöri Dialectusnak. Uo. 1819. IX. köt. 56—62.; TÓBI Antal: Baranyai Szótár. Uo. 1826. II. köt. 38—48.; LÉVAI László: Vas Vármegye Kemenes-aljai Járásbeli magyar szótár. Uo. 1829. XI. köt. 81—97.; SZEDER Fábán: A Magyar nyelvbeli Dialectusokról. Uo. 1829. V. köt. 3—23.

³⁹ MAGDA Pál: *Értekezés a Magyar nyelvben teendő újítások barátjai és ellenségei között lévő perpatvarkodásról*. Felső-Magyarországi Minerva 1825. 5. sz. 181—202.

az író szerint végső célunk csak maga az emberiség lehet, az egyenlő emberi mivolt minden nemzetéhez tartozó polgár ismérve. Az emberi lélek mindenkiben megvan, s ez szerinte a nemzetiségnél is fontosabb: „... Szébb s nagyobb dolog embernek lenni mint Görögnek, Római polgárnak, Francziának, Magyarnek, Oláhnak, Sidónak.” Ez a gondolat gyökeresen továbbfejleszti a reformkor kezdeti indíttatású nacionalista nemzetkultuszát, méghozzá úgy — s ez a jövő szempontjából a legfontosabb! —, hogy a néppel, nemzettel kapcsolatos herderi tanításokra ráépíti Hegelnek az általános emberi jelentőségére vonatkozó elveit. Hegel volt ugyanis az, aki a világtörténet filozófiájáról tartott előadásában olyan axiómákra nevelte hallgatóit, hogy az általános szellem a népszellem felett áll, hogy a népszellemek elvei csupán mozzanatai egy általános szellemnek, hogy tehetség, morál, jámborság minden égőv alatt lehetséges, hogy az embert az jellemzi mindenütt, hogy gondolkodó, s ezért egyöntetűen szabad lény stb.⁴⁰ A német egyetemen, s épp Jénában, Hegel későbbi állomáshelyén tanuló Magda Pálnak nem volt nehéz egyszerre, megismerkednie a herderi és a hegeli gondolatrendszerrel, mindenestre ő az első, aki nálunk már igen korán — Széchenyi fellépésének évében vagyunk! — Erdélyit és Arany Jánost messze előlegezve társítja a két német filozófus ember-, nép- és nemzet-értelmezését.

Úttörő jellegűek további fejtegetései is. Az általános emberi primátusa Magdánál éppen nem jelenti, hogy tagadná a nemzetiség, nemzeti karakter fontosságát. Ugyanakkor azonban nemzetet ő nemcsak hogy nem a nemesi natio-t érti már, hanem az új közösségen belül a nemesség vezető szerepét, elsődlegességét is elutasítja. A nép válik Magda Pál interpretációjában nemzetté, s ennek a negyvenes évek demokratizmusát előlegező jelentőségét bizonygatni, úgy hisszük, felesleges. Az író szerint a beszédben csak azt lehet elfogadni, amit a nemzet nagyobb része, a nép is magáévá tett; valódi magyarságot ott kell keresni, ahol a nemzeti magyar karakter a legtisztább, vagyis „... a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnel vagyon a tiszta magyarság.” De hiszen az utóbbit hirdeti meg nem sokkal ezután Kőlcsey, s ez lesz nálunk a nemesi liberális-romantikus felfogás pillére?! Igen, de ha ketten ugyanazt mondják, az nem feltétlenül ugyanaz. Mert a *Nemzeti hagyományok* szerzőjének nem jut eszébe egyszerűságra, hogy nagy horderejű szentenciáját akként általánosítsa, mint Magda, aki szerint ez azt jelenti, hogy e nemzet pallérozottabb részének — azaz a nemesi értelmiségnek — beszédmódja a nyelvnek nem fő törvénye, a köznép ne kövesse a pallérozottabb emberek beszédmódját, kultúrájában váljon a nemzetet belül önállóvá, uralkodóvá. „... A nemzet egy kis részének (a cultusabb embereknek) érzése nem az egész nemzet érzése” — vallja Magda Pál, s hozzáteszi: nem az a szép a nemzeti nyelvben, ami a művelt embereknek, hanem az, ami a tömegeknek tetszik. A szépségideál meghatározóivá nála a népmilliók válnak, s ezzel a petőfies gesztussal az író voltaképp túl is halad a népiesség eszmei keretein: a nemzeti kultúra letéteményese számára a nép, a nemességet voltaképp kiejti szemhatárából — oly határozottsággal, miként arra Erdélyinél is csupán fiatalságában, az élő Petőfi géniuszának árnyékában látunk példát. A kívánság és a program — „... Ezekre lehetne gyűjteni azon neveket, ígéket, szóllás formákat, melyekkel él a tanulatlan nép a mezei tanyákon, az erdőben, a pásztor cserényekben, a szőlő hegyeken, a kertekben, a mester-embereknek műhelyeikben, a kereskedő boltokban” — már nem a nemesi vezetés lehető megmentésének szándékával lép fel; soraiban már a „Ha majd a nép uralkodni fog az irodalomban, uralkodni fog a politikában is” forradalmi ihletéből is megérzünk valamit. A feudalizmust maradéktalanul felszámoló polgári Magyarország nemzeti kultúraszámnye ez.

S hogy Magda Pált mennyire ez vezérli, következő írása, *A kulturáról* bizonyítja leginkább.⁴¹ Ebben ugyancsak a Herderbe oltott hegeli axiómákat emeli pajzsra. Azt hirdeti,

⁴⁰ HEGEL: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Bp. 1966. 41., 43., 53., 128., 132.

⁴¹ MAGDA Pál: *A kulturáról*. Felső-Magyarországi Minerva 1826. 2. sz. 561–577. Az idézet az 571. lapon. — Magda Pálról I. FENYŐ István: *Haza és tudomány*. Bp. 1969. 342–346.

hogy „... Minden ember bölcsességre és erkölcsi tökéletességre teremtett”, hogy a porig alacsonyított pórság is magas emberi méltóságra hivatott —, hogy egyenlő joga van a kultúrához és az irodalomhoz. A *művelt, olvasó nép ideálját* fogalmazza meg programul, azt, hogy a műveltség eljusson mindenkire, s ezt éppenséggel nem kéri, de fenyegetően, tiburcos-dózsás hangon követeli — a népiességen túljelődő, a szellem napvilágát a bőség kosarával társító Petőfit revelálva bennünk. „... Az én *pásztorom* nem csak az emberiség külső formáját, s színét viselő állat, hanem valóságos ember... Vajmi boldog pásztor lesz, aki ezek mellett elevenen fogja érezni a szép természetnek, melynek kebelében mulatozik, szemléléséből származó, és a pásztori élet örömeit, s ezeket üres óráiban majd pásztori verseknek, idylláknak, és más szép és hasznos könyvek olvasása által nemesíti” — olvashatjuk Magda Pál álmokpét.

Mert 1826-ban, amikor a nemesi diétán még Felsőbüki Nagy Pál a hangadó potentát, álom ez még valóban. De olyan „mai” álom, amely jelzi a holnap születő valóságát: az időt, amikor a valóság már túljelődik a ma még a fejlődést szolgáló népiesség művelődésszerményén. Jelzi, hogy a népiesség áramlatán belül már sarjadóban van a népiesség forradalmi meghaladása: egy olyan irodalmiság és műveltségkoncepció, mely az osztálykonfliktusoknak immár nem kiegyenlítő toldozását-foldozását, de felfedését és végigharcolását tartja feladatának.

6

A Nemzeti hagyományok

Mindez azonban egyelőre csupán akkord a távoli jövő zenéjéből. Ekkor még utópia lenne egy széles körű hatásra számító olyan irodalmi-művelődéspolitikai program, amely ugyanakkor nem számol kellőképp a nemesség meghatározó társadalmi jelentőségével. Hiszen kivétel nélkül minden gondolkodónk a teremtő eredetiség és a nemzeti karakter, az egységbe ölelő nemzeti családélet és a „közköltészet” irodalmát követeli ez idő tájt — irodalmat, mely nemzetté legyen hivatott összeforrasztani, harmonizálni nemességet és népet egyaránt. 1817 és 1825 között fokról fokra, izületről izületre alapozódik meg, épül ki átfogó koncepcióvá ez az irodalomszermény, melyben ekkor a kor minden jelentős hazai írója és teoretikusa egyetért. Csupán arra volt még szükség, hogy e gondolatelemeket valaki egységes szellemi-gondolati rendszerré szerkessze, *irodalmunk elvi alapvetésévé, mintájává és nemzeti programjává általánosítsa*. A nagyszabású feladatot, mely irodalmunk egész korszakos fejlődését kijelölte-determinálta, köztudomásúlag Kölcsey Ferenc végezte el 1826-ban.

Munkáját a *Nemzeti Hagományok* szerzője egyfelől Herder és a nyomában kifejlődött német romantika tanulságainak érvényesítésével, irodalmunkra való alkalmazásával oldotta meg, másfelől viszont a megelőző hazai irodalomteoretikus gondolkodás kívánalmainak összeállításával, a német eredetű szellemi anyaggal való szerves összeforrasztásával.⁴² Ennek legfőbb záloga és biztosítéka magának a tanulmányírónak a személye volt. Az a mély alkotói subjektivitás, belső átélés, vívódásokon át kiérlelt morális-patrióta meggyőződés és nemzetnevelő szuggesztivitás, mellyel e sokféle koncepcióelemet — igazságot és illúziót — a maga nagy energiájú egyéniségének művészi látomásaként tudta előadni.

Levelei tanúskodnak arról, hogy már kora ifjúságában — Kazinczy égisze alatt is — menyire vágyódott a közvetlen líraiság, a spontán érzelmekifejezés után, hogy küzdött a „tódulatok”-kal. S már a Szemere Györgyhöz intézett 1815. szeptember 1-i episztola a megfelelő

⁴² A Nemzeti hagyományok először Cselkővi álnévvel az *Élet és Literatura* 1826. I. kötetében jelent meg.

nemzeti körülmények megteremtésének felismeréséről szól, miként utóbb a lasztóci levelek is, arra intve a széphalmi mestert, hogy „... Azt is szükség gondolóra venni, micsoda epochában legyen a nemzet, melynek írunk.”⁴³ Nemkülönb az a kitétel, hogy „... A népet a maga gyengéjénél fogva lehet a jó útra leghamarabb vinni.” Ezután következtek nála az elnémulás, a „parasztdal tónja találgatásának” eszterndői, s amikor az irodalomelméleti gondolkodó Költsey ismét megszólal, egyszerre tagadja és folytatja a Csokonai-kritika egykori felfogását: tagadja-korrigálja a népiességgel kapcsolatos egyoldalú általánosítást, és folytatja a népiesség „geniális szökdelés”-éről, originalitásáról írott értékelő megállapításait.

A *Nemzeti hagyományok* fejtegetései Herder gondolatainak, közelebről a *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur* sarkelveinek felhasználásával kezdődnek. „Egész nemzeteknek, szintúgy mint egyes embereknek megvagnak az ő különböző koraik” — e híres kezdőmondat éppúgy innen való, mint a következő tételek arról, hogy a félvad, ifjú nemzeteknél a vitészség, a tetterő sokkal nagyobb, mint más népeknél, a fejlődésnek induló népeknél az erők teljesekek, eredetiséget itt láthatunk, viszont a műveltség korában ez már ritkább.⁴⁴ De nem kevésbé a fiatal kori herderi főműből ered ama gondolat is, hogy ez ifjúkor a nemzetek hősi kora, s ez hagyja maga után a nemzeti hagyományt, a nemzeti poézis forrását, nélküle nincs nemzeti poézis, az a nemzeti történet körében születik meg. Pszichológiailag tehát rendkívül ügyesen indítja Költsey a herderi tétel sorozattal fejtegetéseit: az ifjúság korát idézi fel, mely az olvasókban azonnal az erő, a lendület, a romlatlanság, a cselekvő energia 1825 táján idehaza oly szükséges képzetét involválja — azt, amit a *Himnusz* költője a nemzeti irodalom és a népiesség eszméivel elérni és szolgálni kíván.

Ha gondolatmenetét Herder elveivel indította, a folytatásban Herder „folytatására”, az ifjabb Schlegelnek elemzéseire támaszkodik. Bevezető megjegyzései után ugyanis Költsey a világirodalom történetfilozófiai áttekintésére tér át, s itt a görögökről és rómaiakról adott jellemzését szempontból szempontra átemeli Friedrich Schlegelnek 1815-ben közzétett nagy, kétkötetes világirodalomtörténetéből, a *Geschichte der alten und neuen Litteratur*-ból. Eszerint a görög kultúra alapvető jellemzője nemzetisége volt, nemzeti hőskornak ragyogóbb poézisa nincs, mint a görögöknél, Homérosz is nemzeti szelleme révén vált naggyá.⁴⁵ A görögség mint a nemzeti ideál legfőbb megvalósulása már Költsey előtt is kedvelt eszméje volt a magyar irodalmi gondolkodásnak, s most Költsey alkotása a schlegeli történeti értékelés nyomán mintegy megkoronázza a nemzeti egységet, az ellentétektől mentes nemzeti aranykort, a görögségben felfedező hazai közfelfogást. Megkoronázza, mert a legszelebbebb történetfilozófiai általánosítás keretében jelöli meg e görögség-ideált nemzeti programnak: alapelvekül tüzve ki ennek kapcsán a lassú-lépcsőzetes-organikus fejlődés, a bölcs mérséklet, a kiegyensúlyozottság, a szélsőséges indulatoktól tartózkodás, az idegen hatások kerülése, a „családélet” legalább annyira klasszicista, mint romantikus eszményeit. S ezt húzza alá a kontraszt is: a rómaiak, hol a nemzeti poézis helyzete sokkal kedvezőtlenebb volt, mert hiányzott a nemzeti költészet

⁴³ Költsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. k. 118., 137., 173., 252. A Szemere György-höz intézett levél: i. m. 205., a lasztóci levél: i. m. 262.

⁴⁴ HERDER: *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur*. Herders Werke in fünf Bänden. Weimar 1957. IIe Band. 9—14., 40. A nemzeti poézis és nemzeti hagyomány elválaszthatatlanságáról szóló herderi alapgondolatot legrészletesebb interpretációban I.: *Von Aehnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst*. I. m. B. II. 263—278., különösen 265—277.

⁴⁵ Friedrich SCHLEGEL: *Geschichte der alten und neuen Litteratur*. Wien 1815. B. I. 22—43. Attól kezdve, hogy a 22. lapon Schlegel a görögség értékelésére „... die Geistesbildung der Griechen am meisten sich ganz aus sich selbst entwickelt hat, und fast ganz unabhängig von der Bildung anderer Nationen entstanden ist” — mondattal rátér, a görögség nemzeti családeletére vonatkozó megállapítások itt sorra megtalálhatók.

fundamentuma az eredetiség — vallja írónk ugyancsak a híres *Athenaeum-fragmentek* szerzője nyomán.

A világirodalom felvázolt történetfilozófiájában ezután a középkor következik, s erről nyújtott kedvezőtlen körképében Kőlcsey ismét kedves Herderéhez tér vissza — ezúttal azonban az érett kori főműből, az *Ideen zur Geschichte der Philosophie der Menschheit* lapjairól merítve megállapításait. Átveszi mesterétől azt az éppen nem romantikus nézetet, miszerint a kereszténység általánossá válása a költészet hanyatlását idézte elő, oka lett az európai népek elnemzetietlenedésének.⁴⁶ A vallás tönkretette a nemzeti eredetiséget — rója fel a tanulmányíró —, így a középkori költő a vallás testetlen országában révedt el, hol meghatározott formák nem voltak. Tündérvilág, ritterség, szerelem, köznépi babona, vallási buzgóság jellemzi az új költészetet, melytől Kőlcsey érezhetőleg idegenkedik. Különös, bár nem egyedülálló — gondoljunk Hölderlinre, Jean Paulra, Foscolóra, Keatsre, idehaza Ungvárnémeti Tóthra, Telekire, Dessewffyre! — poéta-képlet áll így elő: romantikus költő, aki minden erejével a nemzeti költészet létrehozása után áhítozik, s e nemzeti romantika lehetőségeit nem a középkor lovagvilágában, hanem a klasszikus antikvitásban leli fell Önnön egyéniségének klasszicista hajlamai szólalnak meg itt? Kétségtelen — de e hajlandóságok ekkor tökéletesen egyberimelnek a közösség, az írói tábor java erőinek kö tészeteszményeivel, a lassú, fokozatos fejlődés és az egységteremtés intencióival a nemzet (és benne a nemesség) megtartása érdekében. Az ön-maga fejlődésirányát felismerő és „dagályát” megfegyvelmező Kőlcsey kora legtöbb írójának szellemiségét fejezi ki akkor, amikor elutasítja a fantázia szertelenségeit, a képzet és érzelem játékos csapongását, az egzaltációt, a rendetlen hevületet — azaz a romantika igazi vonásait. Valóban: a reformkornak e percében megfontoltságra, átgondolt reformokra, az érdekek analizálására, az összefogás megvalósításához pedig a szenvedélyek megfegyvelmezésére van szükség. Mindez azonban nemzetnevelő, a nemzeti habitus és karakter állandó mintáját megszabó programirat, s benne Kőlcsey a nemesség forradalomtól mindig mélységesen idegenkedő jellemvonásait emeli nemzeti érvényűvé, amely ha a reformdiéták és irodalmunk polgárosulásának időszakában egyedül szükséges és hasznos is, utóbb — éppen kanonizált-dogmává emelt jellege miatt — meghirdetőjének eredeti szándéka, a fejlődés előmozdítása ellen fordulhat!

A *nemzeti családélet* — ez a törölmetszett neoklasszikus-romantikus illúzió, a magyar író-tábornak egészen Arany Jánosig, sőt századunk népi íróiig elható nagy álma ölt itt általános érvényt. Ezt hiányolja Kőlcsey a középkortól kezdve Európában, ezt érzi megvalósultnak a görög műveltségben. Az irodalmat a nagy schlegeli mű alapján immár elválhatatlan korrelációban látja a nemzet autonóm létével és eredeti sajátosságaival, s ebből kiindulva fájjalja, hogy „... az új Európa költője a maga nemzetével nem áll a göröggel egyforma jóltevő összefüggésben... az a kirekesztő, saját centruma körül forgó, de egyszersmind lelket emelő nemzetiség, mely a hellenek tulajdona volt, Európában nem találhatik.” S főképp az tűnt el szerinte, ami a kor jobbágyproblematikával küzdő magyar nemessége számára a legnagyobb veszteség: a „testvéri formák”, az „athénai nép egésze”, a „közönségesen általölelő kör”, hol osztályellentétekről még mit se tudtak. A görögségnek ez aranykora azonban, az a világ, melyben „... Homerus, ki... az egész görög népet, annak százképpen megszagott polgári alkotványai közt, egy közönséges nemzeti szellemmel eltöltvén, a maga költői munkálkodása körében egyesítette” — véglegesen elenyészett, s ezt Kőlcsey nemcsak saját válságai nyomán tudja, de Schiller és Jean Paul esztétikai alapműveiből is.⁴⁷ Amint nem kétséges az sem, hogy

⁴⁶ HERDER: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga und Leipzig 1785—1792. IV^{er} Theil. 247—332., közelebről 269—272.

⁴⁷ A Homéroszról írottak forrása ugyancsak az idézett schlegeli mű: „... So hatten die Homerischen Gedichte für die Griechen jener Zeit wahrscheinlich noch eine vaterländische Beziehung und Bedeufung... Ein freyer Geist athmet aus diesen Gedichten, ein offner, reiner, für alle Eindrücke und Erscheinungen der Natur wie für alle Gestalten der Menschheit empfänglicher und klarer Sinn.” I. m. B. I. 30.

az újabb kor költőtípusáról adott képmásban — soraiban: „... Az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör” — saját önarcképének vonásai sejlenek át! — s itt a *humorról* írottakban a *Vorschule der Aesthetik* érvelését teszi magáévá.⁴⁸

A görögség visszahozhatatlan, de e vágyott harmonikus családéleletet talán a magyar múltban fel lehet találni? Irodalmunk egyik legelső történeti fejlődésrajzát vázolja fel ezután Kőlcsey: keresi az elveszett, olyannyira hiányzó nemzeti hagyományt, ez egység lehető alapját. Fájdalommal említi ő is, mint elődei — Jankovich, Horváth János és mások —, hogy hagyományaink parányiak és töredékesek. Holott az emlékek egykor létezett nemzeti költészetéről vallanak: Attilánál bárdok énekeltek s Anonymus is említi a köznép énekeit — emeli át művébe Friedrich Schlegel irodalomtörténetének adalékait.⁴⁹ Hová lettek ez emlékek? Az idő és az állam viszontagságai feledtették el a hőskor nyomait — válaszolja Jankovich Miklós ismertett cikke nyomán Kőlcsey, elfogadva a nemesi nacionalizmus közhelyét.⁵⁰ S e nemesi közszellemhez simul akkor is, amikor a nemzeti hagyomány eltűnésének okait vizsgálva a magyar poézis szellemét, jellemét, alkati jellegét próbálja meghatározni. E reflexiót Szemere Pálnak *A Hivatal* című elbeszélése váltotta ki belőle, barátjának az az állítása, amikor tagadja a magyar poézis búsongó természetét.⁵¹ E nemesi fikcióval — a magyar sebesvérű, vidám, lángoló kedvű stb. — Kőlcsey kétségkívül egy jóval progresszívebb nemesi fikciót állít szembe, amikor meghirdeti a *magyar karakteri szentimentalizmus* közismert tételét a hazai nemzetkarakterről, amelyet egyedül a nemzeti sors vészterhes fordulatai idéztek volna elő. Ettől azonban a fikció még mindig fikció marad, s ezt az író egy másikkal is megtámogatja: szerinte a magyar karakteri szentimentalizmus a romantikaitól különbözik, mert az utóbbi fő vonását a szerelemtől, a magyar pedig hazájától és nemzetétől kölcsönzi. S hozzáteszi — a „Himfy” és a Lilla-dalok után! — azt az egyoldalú, utóbb a nemzeti elv túlzott elúrhodásában közreható ítéletet is, hogy „... a szerelem epedése nem hazai plánta”.

Visszatérve a magyar poézis történetének vázlatára, folytatódnak a nacionalizmus egyoldalúságai. Költészetünk hiányosságainak oka eszerint az, hogy a Hunyadiak alatt „idegen befolyás” terjedt el, a nemzetségi háttérbe szorult. Ugyanezt mondja említett művében az ifjabbik Schlegel is, s a nemzeti irodalom megteremtése érdekében 1826-ban átmenetileg csakugyan időszerű is lehet az idegen befolyás elleni tiltakozás, de mit eredményezhet ez akkor, ha — mint utóbb, későbbi korszakokban — irodalmunk normájának, kánonjaként állítják fel?⁵²

Kőlcsey úgy vélekedik, hogy az idegen tűznél gerjedt költészetnél többet ér a hazai — ezt ő mondja, a kor legműveltebb európai magyarja, aki Kazinczy oldalán oly sokat tett az idegen irodalmak eredményeinek áthasonításáért, s aki e tanulmányának főbb gondolatait is sorra külföldi ideológusok műveiből meríti! Mi magyarázza ezt? A kor legmélyebb hazai gondolkodója az új helyzetben, Habsburgokkal küzdő polgárosodásunk kezdetén felismerte, hogy a kor olyan költészetet kíván, mely egyszerre világít „a nemzet egészének”, amelyet nemes és nemtelen egyaránt elfogad. Ezért teszi hát magáévá az említett rendi nacionalista fikciókat egyfelől, s ezért hirdeti meg programként azt másfelől, hogy ha a török elnyomás alatt nemzeti költészetünk ki is veszett, forrásait a „köznép dalai”-ban még fellelhetjük. Hiszen a pórdalból egy Ilias fejlődhet! — használja fel Töltényi Szaniszló romantikus tételét, majd visszanyúl ahhoz a forráshoz, amely Töltényinek is kiindulópontja volt: a Grimm fivérek tanításaihoz. Az ő felfogásukkal egybehangzóan ismeri fel, hogy a nemzeti költészet újáteremtésére csak

⁴⁸ Jean PAUL: *Vorschule der Aesthetik*. 1804. VII. Programm. Ueber die humoristische Poesie. — Berlin 1827. 165—192.

⁴⁹ Friedrich SCHLEGEL i. m. B. II. 50—52.

⁵⁰ JANKOVICH Miklós i. m. Tudományos Gyűjtemény 1817. I. köt. 42—57.

⁵¹ SZEMERE Pál: *A Hivatal*. Aurora 1822. 263. skk.

⁵² Friedrich Schlegel az idegen befolyás ellen idézett műve 52. lapján — épp a magyar fejlődést megítélve! — foglal igen nyomatékosan állást.

egyetlen lehetőség nyílik: a népköltészetnek nemcsak befogadása, de primátusa, eszménnyé emelése. „... Úgy vélem, hogy a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni” — állapítja meg nemzeti költészetünk jövődő kánonját, találja meg ebben az általa egyénileg is áhitott „rámintázódás” nemzeti lehetőségét.

Ezt az oly sokat emlegetett alaptételt az idősebbik Grimm hirdette meg először, 1808-ban megjelent ifjúkori fő munkájában, az *Über die Entstehung der altdeutschen Poesie und ihr Verhältnis zu der Nordischenben* — a két író szövegének pontos megfelelését a jegyzetben közöljük! —, s a gondolat azóta folyvást áthatotta mindkét Grimm fivér munkásságát.⁵³ S amikor Kőlcsey azzal folytatja, hogy „régbben a köznépi költő messzebb kitekintett a haza történeteire”, azaz a nemzeti költészet voltaképp a népköltészet folytatása, akkor ez illúziót ismét csak Wilhelm Grimmnek írásából meríti. (Forrása szövegét lásd ugyancsak a jegyzetben.) S nem újabb nemesi vágykép-e az, hogy a kurucvilág költészetében utoljára még egyszer megvalósult ez egység?

A mai olvasó nemigen fogadja már el a hazai líra adott értékelését sem, amelyet Kőlcsey a népnemzet sóvárgott ideáljához igazít. Eszerint Tinódi újságleveleket énekel, Gyöngyösi nem adott semmi poétait, Orczy, Barcsay, Bessenyei csak idegen költőket követtek, s csupán „... Balassa és Zrínyi ketten állanak poézisük régibb körében, kik való érzés szikráival dicsekedhetnek.” Batsányi, Csokonai, Berzsenyi, Kazinczy és még oly sokan mások bizony kiesnek e rostán, melyen belül Zrínyin és a kuruc költészetten kívül csupán Ányos marad. Benne látja Kőlcsey megvalósulni igazán az eredetiség és nemzetiség népköltészetben is keresett jegyeit. Ányosban saját lírikus képmását rajzolja meg, mely egyszersmind tökéletesen egybehangzik nemzete időszerű poétikai-esztétikai, sőt világnézeti ideáljával is. „... egy költői középvilágot keres, melynek megszelídült, megnemesített fényében magát minden érző hazafi fellehesse” — íme a népnemzeti esztétika kikristályosodott alapvetése, az Arany János-i „közköltészeti” törekvések feltűnése; a „mandátum”, mely Kőlcsey korában a fejlődéshez csakugyan nélkülözhetetlen, de amely a *Buda halála* költőjének már élete legnagyobb alkotói válságát s egész irodalmunk későbbi megmerevedését okozza majd.

A nemzeti költészet jövő útját különben végezetül a játékszíni költésben, a drámában találja fel a tanulmányíró. Ez a műfaj van szerinte a hétköznapi élettel legszorosabb összefüggésben, s ebben van jelen leginkább a haza — indokolja orientálását ismét csak Schlegel világirodalmi fejtegetései nyomában.⁵⁴ S hogy irodalmunk eredményeinek megítélésében milyen szigorú, azt befejező sóhajtása jelzi leginkább: esengés-sóvárgás egy nemzeti drámaköltő feltűnéseért, öt évvel a *Bánk bán* megjelenése után, s akkor, amikor Kisfaludy Károly javában alkotja már színpadi műveit . . .

Illúzióival és egyoldalúságaival együtt is értekező prózánk legszebb darabjai közé tartozik a *Nemzeti hagyományok*, s ebben az alkotó gazdag személyessége, az érvek rendszerén átfénylő-

⁵³ Wilhelm GRIMM így nyilatkozik itt: „Was Fremden oder Geistlichen mit fremder Bildung, nicht mehr zur Nation gehörig, in ihre trocknen Bücher aufzuschreiben unmöglich war, das lebte fort in dem Munde und dem Herzen eines jeden unter dem Volk. Sie erzählten sich und den Nachkommen das Leben ihrer Väter”. Utóbb pedig: „... Bei dem Volk indessen lebten diese Gesänge fort. In Unwissenheit und Unschuld entfaltete sich die Poesie immer mehr.” W. GRIMM: Kleinere Schriften. Hrsg. v. Gustav Hinrichs. Berlin 1881. B. I. 95., 97. — A nemzeti költészet népköltészetből való kifejlődése így hangzik W. Grimmnél: „... Kunstpoesie, d.h. mit Bewusstsein und Absicht gedichtete . . . wenn sie echt ist, setzt sie diese nur fort, das heisst, wo diese untergeht und sich nicht mehr neu erzeugt, da bildet sie z. B. durch Belesenheit erworbenen Stoff in dem Geist der Nation mit all dem, was ihr eigenthümlich ist, um . . .” Item 114.

⁵⁴ A színház és dráma nemzeti jelentősége Schiller óta folyvást ismételt vezérszemponja a német romantikának, szerepel többször is a sűrűn felhasznált schlegeli világirodalomtörténetben: B. II. 70—98. és másutt is.

átfűlő szubjektivitása játszik nagyon erősen szerepet. Az érett, vagy az ifjú férfi képe, a nemzeti poézis finom szimbólumai az ő képmását rejtik folyvást, s ez a szüntelen egymásba játszása a szubjektívnek és tárgyiasnak, lírainak és történetfilozofikus általánosításnak, művészi vallomásoknak és elemző elviségnek, a személyes karakter ihletettségének és a nemzeti egyetemesség jövőépítő programjának adja a tanulmány legfőbb varázsát. Ez az összetettség, dús érzelmi rétegzettség csillámlik át minduntalan a kifinomult belső formán, a stíluskép kettősségén-komplexitásán is. Kölcsey műve az ellentétező szerkesztés, a kontraszthatások mesterműve, s a kijelölő-epigráfikus-szentenciózus stilmegoldásoké — a romantika nyelvi zuhatagáé, gondolatritmikus periódusaival, paralelizmusainak sokaságával, a kérdések és felkiáltások nyugtalanító záporával, amelyet ugyanakkor a klasszicista stílusvalór arányossága, elrendezettsége, fokozatossága, hullámzása kísér és szelidít — híven az író és közönsége evolucionista-organikus felfogásához.

Rengeteg kérdés tolmácsolja itt a lélek belső feszültségét, a dilemmák horderejét, egyszerűs mind erősíti a kapcsolatot az olvasóval. A nemzeti hagyományok eltűnését tárgyaló részben például tizenkét kérdés záporoz egymás után, a nemzeti búsongásról szóló fejtegetéseknél ugyancsak ennyi, vívódást tolmácsolva, felelősségre ébresztve. Még a tanulmány befejezése is kérdés! Egy osztály válságának tükre ez a kérdészuhatag. A népköltészethez fordulást kikerülhetetlen kényszerként sugározta a kérdésekben feszülő őrlődés, amelyet különben az író a maga stíluseszközeivel egyszerűs mind itt is fegyelmezni, szelidíteni kíván. A „fejlődés, fejlődés, fejlődés” névszók mellett a tanulmány leggyakoribb kulcsszava a „szállong” (hatszor fordul elő!), hol a gyakorító képző eleve jelzi a fejlődés optimálisnak tartott lassúságát, fokozatos, mértéktartó voltát.

Műve irodalomszemléleti fordulópont: általa létrejött nemzeti irodalmunk fejlődésnormája, vezéreszméinek meghatározása és rögzítése. Rendszerbe foglaltattak az olyan axiómák, mint a fejlődés, mely „szállong”; mint a „költői középvilág megnevesített fényben”; mint az élet, mely „megnevesített”; mint az ideálvilág, mely megőrzi nemzeti eredetiségünket.⁵⁵ Tanúi lehettünk annak, hogy hosszú évek fejlődése nyomán kialakult és megszilárdult az irodalmi népiesség kánonja, a születő népnemzeti esztétika irodalom- és kultúraeszménye, mely egyfelől az ország evolucionista fejlődésének, a reformkor polgárosításának szolgálatában áll, másfelől azonban már indulásakor magán viseli a forradalomtól való idegenkedés, a társadalom és az irodalom gyökeres-radikális átalakításától való tartózkodás bizonyos elemeit is.

⁵⁵ Kölcsey tanulmányának kisugárzó hatása szinte felmérhetetlen, külön könyv tárgya lehetne. Csak utalunk rá, hogy N. APÁTHI KISS Sámuel: A Népdalokról címmel (Tudományos Gyűjtemény 1828. XI. köt. 93—103.) és MÁTRAY Gábor: A Magyar Muzsika Története című összefoglalásában (Uo. 1829. II. köt. 42—67., III. köt. 67—89.) nemegyszer szó szerint a Nemzeti hagyományok szövegét ismétli.

L'ÉTABLISSEMENT DES PRINCIPES DE LA TENDANCE POPULAIRE EN LITTÉRATURE

La présente étude s'occupe du développement des principes et de la théorie d'une tendance importante de la littérature hongroise du XIXe siècle et de la première étape de l'évolution historique des ces idées. Elle analyse et documente que, dans la deuxième et la troisième décennies du XIXe siècle, les théoriciens de la littérature hongroise exigeaient de la littérature une sorte de „universalité nationale” qui soit exempte de dilemmes, de conflits, une littérature qui soit celle de l'équilibre solide, protectrice et initiatrice de la stabilité, de la continuité, de l'harmonie. Leur idéal est une littérature qui, dans l'intérêt de la réalisation des devoirs importants de la création d'une bourgeoisie et d'une nation, soit capable d'unifier les différentes couches de la société du pays. Dans la première décennie de l'ère des réformes règne comme un désir général la nostalgie vers une enfance nationale dépourvue de conflits. Mais tandisque, au début, les écrivains hongrois croient trouver cette enfance nationale „dorée” dans l'antiquité grecque, les formes archaïques du naturel, de la naïveté, de l'innocence, de la vie familiale populaire-nationale sans nuages, plus tard — en s'avisant de l'impossibilité de cette régression classique-romantique — ils prétendent retrouver les valeurs perdues de l'antiquité dans l'atmosphère du „peuple innocent villageois”. Depuis lors, c'est le culte de la poésie populaire qui occupe la place de la mythologie antique, culte qui est capable, à lui seul, d'assurer l'unité populaire-nationale incarné dans l'idéal grec.

Après l'analyse des antécédents sociaux et idéologiques et les sources théoriques étrangères de la tendance populaire, l'étude examine les idées de la tendance populaire des féodaux, puis elle passe à l'interprétation des manifestations démocratiques de certains théoriciens du libéralisme et du romantisme hongrois. La découverte de la paysannerie dans la pensée littéraire, l'égalité sociale et le style populaire — voilà les thèmes qui marquent, à la suite, la succession d'idées de l'étude qui se termine par l'analyse de l'ouvrage intitulé *Nemzei hagyományok* (Traditions nationales) de Ferenc Kőlcsey, fondateur de la théorie de la tendance populaire dans la littérature hongroise.

VITÁK A PROLETÁRIRODALOM LEHETŐSÉGÉRŐL

A proletárkultúráról szóló nézetek vitája bármennyire heves is volt, lényegében elméleti jellegű maradt s a kulturális forradalom, a szocialista kultúra térhódításával a harmincas években mint fogalom is lassanként lekerült a napirendről, anélkül, hogy a „proletárkultúra — szocialista kultúra” egymáshoz való viszonyát elméletileg tisztázták volna. A „proletárirodalom” fogalma körül támadt elvi nézeteltérések azonban nagyon is gyakorlatias következményekkel jártak, az ideológiai küzdelem kézzelfogható tényeit produkálták. A proletárirodalom kérdése a proletárkultúra problémájának fontos részét képezte, s noha ezen belül a megközelítés más árnyalatait igényelte, mégis az alkalmazható törvényszerűségek lényegében, végeredményben nem tértek el a proletárkultúrára érvényes elvektől. A különbség elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a proletárirodalom, mint „alkalmazott” kulturális szféra természetszerűen, benső lényegéből fakadóan nem tudta oly steril képletszerűséggel reprodukálni a valóságot (általában), mint ahogy azt a proletárkultúráról szóló elvont eszmefuttatások megtehették. Az irodalom mint társadalmi tudatforma viszonylagos, immanens ellenállása a lombikszzerű tenyészet ellen tette lehetővé a proletárirodalmi fázisban is a szocialista irodalom bizonyos fejlődését, ritka, kiugró teljesítményeit, amelyek egyúttal kivétel nélkül az elmélet meghaladását is jelentették.

Felmerül a kérdés: ha a lenini értelmezéshez ragaszkodva, kétségbe vonjuk a zárt proletárkultúra egzisztenciájának valóságosságát, és vele szemben a fokozatosan kiteljesedő szocialista kultúra programját valljuk, miképpen lehetséges, hogy a „proletárirodalom” esetében képesek vagyunk bizonyos „engedményekre”? Ennek az a magyarázata, hogy a *proletárirodalom* mint olyan, terminológiaiilag téves korabeli megnevezése ellenére az irodalmi gyakorlatban egy bizonyos, számbavételre érdemes szinten felül, nagyon gyakran az elméletet korrigálva, mindig is inkább tartalmazta a szocialista irodalom ismérveit, viselte jellemző jegyeit, hogysen csupán csak „proletár”-irodalomnak lett volna nevezhető. Amennyiben igen, úgy ez az irodalom sokkal inkább kultúrtörténeti értékű ma már, mintsem olvasható irodalom. Így tehát a „proletárirodalom” elnevezés egy ama művészet- és irodalomtörténeti terminusok közül, amelyek mást, többet jelentenek, mint amire fogalmilag utalnak. Az irodalomszemlélet zavarai az adott korban éppen akkor jelentkeztek, midőn a tévesen tétélezett megnevezéshez gondolták hozzáigazítani a valóságot, az élő irodalmi folyamatot.

A proletárművészet, proletárirodalom létét szinte az egész II. Internacionálé elmélete tagadta. A probléma nehezen felfejthető volta ott következik számunkra, hogy nominálisan Lenin is ezen a véleményen volt. A felfogások különbsége mégis diametrális, és ismét csak az irodalom közvetítette ideológiai szférában érthető át. A II. Internacionálé képviselői számára, ha proletárirodalomról esett szó, elsősorban a tudatforma folklorisztikus jellege s ezen belül a tendenciozitás jött számításba, s a proletárdiktatúra szükségességét és törvényszerű eljövételét tagadva, a végigküzdendő éles osztályharcra való orientálást elvileg és gyakorlatilag is kikerülve léptek át a „lirizálás” mezejére, az osztályellentétektől mentes jövőbe, az általános emberi kultúra megálmodott világába. Amidőn tehát a proletárirodalom lehetőségét

tagadták, az osztályharcos elkötelezettséget, a *pártosságot* kérdőjelezték meg elsősorban, vagyis az irodalomnak, művészetnek azt az elemét, amely a marxista világnézettel áthatott mozgalom szempontjából a döntő mozzanat volt. Nem véletlen, hogy az első és alapvető lenini írás e kérdéskörben nem a *proletárirodalomról* szól, hanem a párt szervezetről és a *pártos irodalomról*.¹ Ez természetes is, hiszen ő, aki a proletáriátus hivatását a szocialista társadalom megteremtésére, mint Marx legfontosabb felismerését jelölte meg, mindig is a proletáriátus és valamennyi más dolgozó réteg és osztály végső érdekazonossága alapján állva a *dialektikusan bontakozó folyamatokban gondolkozott, nem merev struktúrákban*, s így az átmeneti társadalmi formációkra építhető ideológiai képződmények is nem parciális, hanem egyetemes eredőjét kereste és találta meg a világnézeti elemben. A „szocializmus eszméjétől és a dolgozókkal való együttérzés”-től remélte ezen irodalom felvirágzását, a „szocialista proletáriátus tapasztalataival” gondolta „megtermékenyíteni az emberiség forradalmi gondolatának legújabb eredményeit”, ebben látta a pártos irodalom lényeges vonását.

Mindez természetesen nem zárta ki, hogy az „előkészület és átmenet korszakában” (Jíří Wolker szavai *Proletárművészet* című, 1922 márciusi kiáltványában) létre ne jöjjön olyan viszonylag kiteljesedő irodalmi irányzat, amely tematikailag *csak* a proletáriátusra támaszkodik, az osztály életét és küzdelmeit írja le. De amennyiben ez az irodalom szemhatárát önkorlátozóan lezárta, nem tekintett a „műhely falain kívülre”, vagy az osztályharcot nem az egyetemes társadalmi felszabadulás szemszögéből nézte, tehát amennyiben nem *proletárforradalmi*, hanem csupán proletár irodalom maradt — nem tudott kiteljesedni. Lenin ezt a fajta proletárművészetet tagadta, és mint Clara Zetkin emlékezőseiből tudjuk a „kommunizmus nagy művészetét” igazolta. A II. Internacionálé elmélkedői viszont egyáltalán a munkásosztály ideológiájától áthatott művészet lehetőségét vonták kétségbe, lényegében a munkásosztály és az általa vezetett dolgozó tömegek kultúrateremtő képességét vitatták. Innen származott elméletük, amely szerint a munkásosztály csupán fogyasztója, konzumálója lehet a burzsoá kultúrának, de nem képes új kultúra kifejlesztésére.

A szocialista irodalomnak az a jellegzetes fázisa, amely nagyjából az Októberi Forradalom idejétől a harmincas évek első harmadáig tartott, e másfél évtized marxista szellemiségű forradalmi irodalma tehát a kor önkorlátozó megnevezésével élve: a „proletárirodalom” korszaka. Létrehozóinak meg kellett küzdeniök a szociáldemokrácia egész kulturális hagyományával, a reformizmus, a revizionizmus bénító örökségével ahhoz, hogy igazolhassák mozgalmuk jogosult létét. Kényszerűen harci irodalom volt tehát a proletárirodalom, ebből a mozgékony állapotból merítette erejét, és ezek a körülmények magyarázzák egyoldalúságait, torzulásait. Maga, a RAPP például 1923-ban szinte tiltakozással jött létre, midőn a Pravdában folytatásokban megjelent Trockij *Irodalom és Forradalom* című munkája, amely kategorikusan kétségbe vonta a proletárirodalom lehetőségét.

A proletárirodalom és művészet lehetőségének kétségbevonása messzire nyúló tradíciója volt a II. Internacionálénak. A vélekedés filozófiai gyökerei a kanti—schilleri esztétikából eredtek, amely tagadta a művészet és a politika szoros kapcsolatát, s az esztétikumot a szemlélet övezeteiben tételezte. Az etikum szférájába helyezett tézisszerűség hiteltelenségét, erőtlenségét kifogásolták Lassalle-lal folytatott vitájukban Marx és Engels, midőn a realizmus mellett szálltak síkra, az elvontsággal a vérbő életességet állították szembe. A „világot megváltoztató szociáldemokrácia” retorikus szólamszerűsége és romantikája jól megfért ellenpólusával, a proletármilió szentimentális, naturalisztikus ábrázolásával, a „szegény ember költészetével”. Ebben az irodalomba a proletárforradalom eszméit valló költők, írók vitték bele először a forradalom szellemét, kezdetben a Pravda körül tömörülő írók, Magyarországon a Komját—

¹ A párt szervezete és a pártos irodalom. = LENIN: Művészetéről, irodalomról. Bp. 1966. 42—47.

Lengyel—Révai-féle Szabadulás Csoport.² Ha örökölték is elődeiktől szociáldemokrata sallangként az elvontságot és tézisszerűséget a fogalmazásban, de radikálisan megváltoztatták műveik nézőpontját. A rezignációt felcserélték a tudatosan vállalt *pártosságra*, s ez biztosította, hogy előrelépjenek a forradalmi szellemű szocialista irodalom útján. A szociáldemokrácia sok vezetője azonban lényegében doktrinér szocialista volt, a marxizmust csak elméletnek, sőt kikorrigálandó, revideálandó elméletnek tartotta, s nem hitt abban, hogy a proletariátus képes lesz átvenni a hatalmat a burzsoáziától. Ez a hitelenség kérdőjelezte meg a proletárirodalom pártosságát, és szabta feltételül még a forradalom előttré az osztály műveltségi szintjének felemelését a burzsoázia szintjére. A II. Internacionálé ugyanis, amidőn egyrészt valóban törekedett a különböző munkás művelődési intézmények kiépítésére, vérmes reményeket ezek eredményeihez soha nem fűzött, főleg mert reformista szellemmel igyekezett azokat megtölteni. A reformista hitelenség esetenként társult az anarchista rombolás és teremtés fellángolásaival, ezt a szellemiséget örökölték az új korszakban a proletkult Raffael-égetői és Puskin-nyalázói. Végső soron e kettős-egyazonos kultúr-szkepticizmus egyaránt a mechanikus materialista társadalomlátásra megy vissza, amely elejti a dialektikát és a társadalmi objektivitásban nem ismeri fel a szubjektív tényező hatalmas formáló erejét. Mindez a proletariátusról alkotott zárt képzetekhez vezetett, a munkásosztály mozdíthatatlan társadalmi állapotára vonatkozó nézeteket szült. Sajátos módon, a kulturális övezetben e szemléletet még azok közül is többen átvették, akik a politikai tevékenységben a forradalmi mozgalomhoz tartoztak. Különösen náluk találkozunk azzal a gondolattal, hogy a proletariátus harcának kísérője a harci kultúra, s egy teljesebb kulturális, irodalmi felvirágzásra csakis a hatalom megszerzése után kerülhet sor, a kapitalizmus viszonyai között ez lehetetlen. A munkásosztály kultúrateremtő képességében való kételkedés, s másrészt a kulturális kibontakozás elodázása a hatalom megszerzése utánra még kiegészült egy további elmélettel, ez pedig arra az érvelésre támaszkodott, hogy a proletariátus mint osztály a szocializmusban hamarosan megszűnik, előbb, mintsem hogy jellegzetes kultúráját megalkothatná, és így a burzsoá kultúrát nem a proletár kultúra, hanem az általános öszseemberi kultúra és művészet váltja fel.

A II. Internacionáléba átszivárgott idealista filozófiai indításokat a szociáldemokrata szellemiségű irodalom viszonyaira elsősorban Kautsky és Vandervele, a mozgalom későbbi renegátjai alkalmazták. Kautsky kifejtette: „Mennél inkább megacélosodik a proletariátus szelleme a harcban, mennél jobban szélesedik látóköre, annál jobban vágyakozik a tudomány után . . . és ugyanilyen mértékben nőnek művészi szükségletei és igényei . . . ehhez azonban nem szükséges az, hogy egy különleges, a polgári művészet felett álló proletárművészet fejlődjék ki . . . olyan proletárművészetet, amely felette állna a polgári művészetnek, talán nem is lehet elképzelni. Nem a proletariátusból, hanem a proletariátus felemeléséből kell, hogy kisarjadjon a művészet új korszaka.”³

Mint a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége titkársága egy határozatában megállapítja, Kautsky csak a burzsoá kultúra fogyasztója szerepét szánta a munkásosztálynak, s ez a nézete vált alapjává a II. Internacionálé kulturális politikájának, ezt a vonalat folytatták MacDonald, Vandervele, Pereverzev és mások.⁴ Vandervele csak a gazdasági felszabadulás esetére remélte a népi művészet megszületését, s úgy vélte: amíg a hatalom monopóliuma a

² L. e. kérdésről: JÓZSEF Farkas: A forradalmi szocialista írócsoport létrejötte, 1917—1919. = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 60—82.

³ Kunst und Natur. = KARL KAUTSKY: Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft. Stuttgart 1910. 143—144. Magyarul részletek: A szocialista realizmus. Bp. 1970. I. köt. 230. Megjegyzendő, hogy a magyarra „felemelés”-ként fordított *Aufhebung* a hegeli értelemben „megszüntetés”-nek is felfogható, és ez a valószínűbb értelme a Kautsky-féle szövegnek.

⁴ Резолюция секретариата МОПИ. Литература мировой революции 1932. I. 3—6.

burzsoázia kezében van, „a hivatalos művészet nem lehet más, mint burzsoá művészet.” Fejtegetései szerint a proletariátus végérvényes győzelme az intellektuális fejlődés egy bizonyos foka elérése nélkül nem képzelhető el, s e győzelem megszerzése nélkül az új művészet nem születhet meg.⁵ De hasonlóképpen gondolkodott e kérdésekről Franz Mehring is, már marxista korszakában. Egyik, még a századvégről származó írásában a burzsoá művészetnek a feudalizmuson belül végbement felvirágzását annak tulajdonítja, hogy a politikai küzdőtér a polgárság elől el volt zárva, ezért készségei a művészet terén nyilatkoztak meg. A proletariátus számára azonban, ha korlátozott mértékben is, nyitva áll a politikai küzdőtér, ez egyszerűen azt jelenti, hogy a proletariátus itt összpontosítja erőit, s amíg „izzó harcban áll, nagy művészet nem születhet öléből.”⁶ Két évvel később pedig megírja sokat emlegetett cikkét, mely szinte tézisszerűen indokolja, miért nem tartja lehetségesnek a proletáriróadalom létrejöttét. Újra a klasszikus mondásra hivatkozik: „A fegyverek közt hallgatnak a műsák.” Ezt a tételt, mely a „harci kultúra” elméletének része, továbbviszi majd Clara Zetkin, s tőle átveszi Karl Wittfogel, a húszas évek német proletáriróadalmak egyik teoretikusa, Durus (Kemény Alfréd) és mások is, azzal a változtatással, hogy éppen a „harci” jelleget alapvető vonásává teszik a valóságosan létrehozott proletáriróadalomna, megfordítván ezzel a mehringi tétel érvényességét. Mehring, mint ismeretes, nagy szolgálatokat tett a demokratikus német szellemiség feltárása érdekében, saját kora progresszív irodalmaként méltányolta a naturalizmus forradalmi tetsző ágát, de az átmeneti kort lényegében a kultúra lehanyaglása korának tartotta. Nem véletlen, hogy élete utolsó másfél évtizedében egyre kevesebbet foglalkozott irodalmi kérdésekkel. „Ha a lehanyagló polgári osztály már nem képes nagy művészet létrehozására, úgy a munkásosztály még nem képes erre, noha lelke mélyén forró vágyakozás él a művészet után” — írja Mehring, majd hozzáteszi: „Amennyire lehetetlen azonban, hogy a proletár osztályharcból a művészet új korszaka fejlődjön, ugyanannyira bizonyos, hogy a proletariátus győzelme a művészet új, világraszóló fordulatát hozza magával, nemesebbet, nagyobb, pompásabbat annál, mint amit emberi szem valaha is láthatott.”⁷

⁵ Emile VANDERVELDE: Le socialisme et les artistes. = Essais socialistes. Paris, Alcan 1906. 192—262.

⁶ Franz MEHRING: Kunst und Proletariat. Die Neue Zeit 1896/97. Bd. 1. 129—133. Újabbban: Gesammelte Schriften. Berlin, 1961. Bd. 11. 139.

⁷ Franz MEHRING: Aesthetische Streifzüge, X. Die Neue Zeit, Jg. 17. 1898/99. (1. Februar 1899.) Bd. 1. Nr. 20. 637—640; valamint: Franz MEHRING: Der Naturalismus und die moderne Arbeiterbewegung. = Zur Literaturgeschichte von Hebbel bis Gorki. Berlin 1929. 298—299. Újabbban: Gesammelte Schriften. Berlin 1961. Bd. 11. 225—226. A harmincas évek elején, midőn a II. Internacionálé örökségével való elszámolás lehetett csak az alapja egy önálló marxista irodalomelmélet kidolgozásának, Mehring nézeteiről komoly vita indult. A szovjet esztéta, F. D. Schiller érdemben bírálta Mehring szkepticizmusát, ugyanakkor kiemelte, hogy Mehring egész szerkesztői, irodalmári munkássága során támogatta a szocialisztikus irodalmat; s bár nem tulajdonított nagyobb szerepet a művészetnek a proletariátus felszabadulási harcában, mégis fellépett a likvidátorok ellen, akik e szerepet teljesen tagadták. (F. D. SCHILLER: Franz Mehring und die marxistische Literaturwissenschaft. Internationale Literatur 1932. 2. 77—97.) Figyelmet érdemel ezen értékeléssel szemben Lukács György állásfoglalása, aki ugyancsak 1932-ben, amidőn személy szerint is kemény elvi vitát folytat a proletáriróadalom szektarianizmusának és művésziatlenségének meghaladásáért, a „nagy proletár műalkotás”(!) létrehozásáért, élesen bírálja Mehring szkepticizmusát. „Csak midőn lehetőség nyílt arra, hogy Thalheimer elméletileg kiaknázza írásait, midőn egyre inkább napfényre került irodalomelmélete végső konzekvenciáinak rokonsága a trockizmussal, mégpedig a proletárróadalmi irodalom lehetőségének kérdésében a hatalom megragadása előtt, csak ezek indítottak a mehringi örökség kritikai felülvizsgálatára” — írja Lukács, majd így folytatja: „Egy ilyen felülvizsgálat nyomban a Lassalle-lal való elvi közösséget fedi fel; a mehringi örökség, amelyet nem szabad átvennünk, éppen a Lassalle-tól származó örökség, idealizmus, eklekticizmus, reakciós ideológia.” (Georg LUKÁCS: Kritik der Literaturtheorie Lassalles. Der Rote Aufbau 1932. H. 19. (Október). 903—904. 1933 őszén nyomdakész, de csak négy év

Mehring hitt tehát a szocializmus művészetteremtő erejében, de nem volt bizalma a megelőző kor harcaiban kibomló alkotásokhoz. Történelmietlenül ítélnék azonban felőle, ha nem vennők figyelembe, hogy a századelő német munkásmozgalma a revizionizmus és opportunizmus mélypontjára jutott és ez a mozgalom nem is volt képes olyan irodalmat felnevelni és inspirálni, amely Mehringet pozitívabb ítéletre készíthette volna. 1919-ben meghalt, már nem érhetette meg a proletárforradalomra készülők irodalmának megszületését. A Spartacus-Bundhoz, a KPD-hez való tartozása teljesen logikus következménye volt életútjának, marxista forradalmár volt Mehring, s ezt lehetetlen figyelmen kívül hagyni elméleti hagyatéka mérlegelésénél. A „harci kultúra” művészetteremtő lehetőségeit illető szkepszise nem azonos a renegátok opportunizmusával. Ugyanez vonatkozik Rosa Luxemburgra is, aki a proletariátus művészete igazi kibontakozását szintén csak a győzelem után tudta elképzelni. „Saját tudományát és művészetét csak jelenlegi osztályhelyzetéből való felszabadulása után teremtheti meg a proletariátus” — írja 1908-ban „Megállás és előrehaladás a marxizmusban” című cikkében. „Jelenleg a munkásosztály a polgári kultúra megőrzőjének szerepét töltheti be csupán; de megteremti a kultúra szabad fejlődésének előfeltételeit. A munkásosztály, azaz szellemi vezetői intellektuális tevékenységének így hát szűk korlátai vannak. Alkotó tevékenysége keretétül a tudománynak csupán egy meghatározott része kínálkozik: a társadalomtudományok.”⁸

Mint látható, a századfordulón és a századelőn — nyilvánvalóan a szociáldemokrácia opportunizmusával egyenes arányban — csökken a forradalmi mozgalom kisugárzó ereje a művészi alkotómunkára, egy Ady forradalmiságát a körülötte támadt vitában sem ellenzői, sem védelmezői nem tudták átérteni,⁹ s forradalmi szellemű proletárköltészet csak ott bontakozott 1917 előtt, ahol már volt forradalmi marxista párt, mint Oroszországban. Ez a körülmény természetesen nem igazolja az elmélet képviselőit, de esetenként magyarázatot adhat állásfoglalásaikhoz. A szociáldemokrácia századeleji nemzetközisége kommunikatív csatornáin a demobilizáló teóriák meglehetősen szerteáradtak. Nagyon valószínűnek tetszik, hogy a Die Neue Zeit (Kautsky folyóirata) 1912-es vitája s végső soron negatív válasza a proletár-

után megjelent könyvében is külön fejezetet szentel e kérdésnek, s kimondja, hogy Mehring a Luxemburg—Brandler—Thalheimer-vonalhoz hasonlóan a revizionizmus spontán ösztönösségére hajlott, s a trockizmus legtisztább válfaját produkáló szociáldemokrata irodalmárok nézeteiért felelőssé tehető. (Itt Lukács a Die Neue Zeit-ben, 1912-ben megjelent írásokra gondolt). Проблема пролетарской социалистической литературы. — Георг Лукач: Литературные теории XIX. века и марксизм. Москва, 1937. 285—294. Lukács e szigorú megítélése egybehangzott a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége ugyanazon időben közzétett irodalomelméleti értékelésével a megelőző kor szocialista és marxista gondolkodóiról. „Sztálin elvtárs levele alapján (a Proletarszkaja revoljucija szerkesztőségébe írt híres levélről van szó. I. L.) széles körű kritikának kell alávetni Franz Mehring és Rosa Luxemburg, a II. Internacionálé baloldali képviselői irodalomtudományi nézeteit, mivel hibáikat ma a szociálfasiszták és renegátok a művészet és az irodalom kérdéseiben a marxizmus—leninizmus elleni harcra használják fel.” Резолюция секретариата МОПИ. Литература мировой революции, 1932. 1. 3—6. 1932. 1. 3—6. — Meg kell jegyezni, hogy a Mehringet illető korabeli bírálatoktól eltér a mai marxista értékelés. Lásd többek közt: Thomas HÖHLE: Franz Mehring — Sein Weg zum Marxismus 1869—91. Berlin 1956. — Josef SCHEIFSTEIN: Franz Mehring — Sein marxistisches Schaffen, 1891—1919. Berlin 1959. — Hans KOCH: Franz Mehrings Beitrag zur marxistischen Literaturtheorie. Berlin 1959.

⁸ Przeglad socjaldemokrtyczny, 1908. 1. 32—36. Luxemburg irodalmi szemléletével behatóan foglalkozik: С. Р. СТАНДЕ: Литературные взгляды Розы Люксембург. Литература мировой революции, 1932. 2. 80—86. U.az: St. R. STANDE: Die literarischen Anschauungen Rosa Luxemburgs. Internationale Literatur 1932. 3. 92—99.

⁹ Lásd erről: KIRÁLY István: A Népszava-vita. Egy fejezet Ady szocializmushoz való viszonyának történetéből. Kritika 1967. 11. 16—27. Újabbban: KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970. 2. köt. 32—58.

irodalom lehetőségeiről¹⁰ közvetlen előzménye volt Magyarországon a Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő között másfél évvel később lezajlott eszmecsere,¹¹ amelyben Szabó Ervin a művészet osztályfőlöttisége nevében vetette el az osztályművészetet, Bresztovszky pedig a művészet eszmei kötöttségét helyesen védelmezve vonta fojtogatóan szorosra a proletárirodalom szemhatárát. S hogy miképpen gyűrűzött tovább a művészi alkotómunka szférájában e vita, a magyar irodalomban talán leginkább Kassák Lajos pályáján látható, aki „az 1914 tavaszán Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő között lezajlott proletárvitából, annak lényeges elvi tisztázódást nem hozó lezárása következtében a művészet osztályfelettségét valló nézeteket fogadja el, s e felfogás lesz későbbi művészetszemléletének egyik alappillére.”¹² Kassák 1928-ban majd tételszerűen is állást foglal Barbusse felkérésére az akkor újraéledő, és még élesebben felmerülő, immár több évtizedes vitában, s szinte szó szerint egybehangozón a Merhring-kritikában Lukács által idézett (a *Die Neue Zeit* közleményei közt megjelent) W. Zimmer-passzussal vonja kétségbe a proletárirodalom létét, hivatkozván egyúttal a trockiji tételre is, miszerint a proletáriátus művészete csak a kiteljesedett szocializmusban lenne lehetséges, amikor pedig az osztály, mint olyan megszűnt már, s ezzel egyidejűleg megszűnt az osztályművészet létalapja.¹³

„A hatalom megszerzése előtt nem képes a proletáriátus saját irodalma megteremtésére, a szocializmusban pedig megszűnik proletáriátusnak lenni az osztály” — e formulában foglalható össze a II. Internacionálé művészetszemléletének alaptétele Kautskytól Trockijig. A dialektikát kiiktató mechanikus szemlélet nem érzékelt a realitás eleven folyamatait, a vagy-vagy ellentéteiben gondolkodott, s nagyon is rövid időre kontemplálta a proletárdiktatúra idejét. Ezért ez az elmélet kapituláns, leszerelő volt. A kapitalista országokban folyó osztályharc viszonyai közt átengedte volna a front egy fontos szakaszát az ellenséges osztálynak, mint tették ezt a *Die Neue Bücherschau* körül tömörült literátorok Németországban, vagy pedig feladta volna a küzdelmet a szocialista kultúráért folytatott harcban az épülő szocializmus viszonyai közt, mint ez lényegében következett L. D. Trockij szemléletéből, aki Bucharinnal együtt a minden befolyástól, pártirányítástól ment anarchisztikus szabadságú művészet híve volt.¹⁴ Trockij az oroszországi mozgalomban közvetlenül a mensevikek likvidátor elméletére támaszkodott, arra a fejtegetésre, amelyet A. N. Potreszov tett közzé a „Nasa Zarja” című folyóiratban 1913–14-ben, s amellyel már annak idején, éppúgy, mint egy

¹⁰ A *Die Neue Zeit* Feuilleton rovatában nyitott vita adatai: 23. August 1912. Nr. 54. — H. STRÖBEL: Kunst und Proletariat. 785–790. — Lu MÄRTEN: Zur ästhetisch-literarischen Enquete. 790–793. — W. ZIMMER: Die „proletarische” Kunst? 793–799. — Robert GRÖTZSCH: Kunst und Arbeiterschaft. 799–800.

¹¹ A vita Várnai Zseni: Katonafiainak c. kötete kapcsán támadt. Adatai: SZABÓ Ervin: Proletárviták. Nyugat I. köt. 643–645. — BRESZTOVSZKY Ernő: Játszunk a szavakkal. Népszava 1914. máj. 10. 110. sz. 2–5. — SZABÓ Ervin: Vulgár-marxizmus. Népszava 1914. máj. 17. 116. sz. 9–10. — BRESZTOVSZKY Ernő: Vulgárviták? Népszava 1914. máj. 24. 121. sz. 2–4. A vitával foglalkozik: PÁNDI Pál: Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő vitája a proletárvitákról. Irodalomtörténet 1951. 1. 64–76.

¹² JÓZSEF Farkas—SZABÓ György: Kassák Lajos. Kritika, 1964. 1. 11.

¹³ KASSÁK Lajos: Proletárművészet vagy szocialista művészet? Munka 1928. 2. sz. (október). 32–33.

¹⁴ Buharin és Trockij e nézeteiket az 1925-ös határozat előtt már kifejtették; de Trockij mindvégig így gondolkodott. A harmincas évek végén (1938. júl. 25-én) André Bretonnal és Diego Riverával együtt felhívást bocsátottak ki Mexikóban a *Fédération Internationale de l'Art Révolutionnaire Indépendant* megalakítására, s ebben így nyilatkoznak: „A művészetben minden meg van engedve . . . ha a forradalom készíti is gazdasági tervet, úgy az intellektuális alkotómunka számára a kezdetektől már a individuális szabadság anarchisztikus rezsimjét kell biztosítani; semmi tekintély, semmi kényszer, parancsolgatásnak a legcsekélyebb nyoma sem lehetséges.” Leo TROTZKI: *Literatur und Revolution*. Berlin 1968. 443–446.

évtizeddel később Trockij ellen, Lunacsarszkij vette fel a harcot *Levél a proletáriródalomról* című írásában.¹⁵

Trockij koncepciója ugyanakkor nem volt elszigetelve, ellenkezőleg a legszorosabb kapcsolatban állt a nyugat-európai szociáldemokrácia opportunisták politikáján alapuló elméletekkel. A húszas évek elején, a már akkor megmutatózó ellentétek, frakciós tevékenység ellenére tagja volt a párt legfelső vezetésének, s ezért tekintélye a külföldi munkásmozgalomban is elismert. Az *Irodalom és forradalom* című könyvét az orosz publikációt gyorsan követve a kommunista párt kiadója jelenteti meg Bécsben 1924 elején Frida Rubiner fordításában, s a német-ausztriai KP igen jelentékeny folyóirata, az Arbeiterliteratur ugyanazon számban közöl elismerő, részletes ismertetést a kötetéről, amely szám Leninnek *A párt szervezete és a pártos irodalom* című írását tartalmazza.¹⁶

Míg a szociáldemokrácia régebbi képviselői a mozgalom ellaposodásának horizontjáról főleg azt vonták kétségbe, hogy a proletariátus a hatalom kivívása előtt képes megteremteni a saját irodalmát és művészetét; Trockij már olyan körülmények közt fejtette ki nézeteit, midőn a hatalom a munkásosztály kezében volt.¹⁷ Bizonyos, hogy ő is szkeptikusan tekintett a proletariátus művészi alkotóképességére, úgy vélte, hogy a politikai harc nagyon is lefoglalja az osztály teremtő erejét, s a régi kultúra elsajátítása előtt a felszabaduló energiák nem találhatják meg kifejezési formáikat. Mindamellett nem tagadta, sőt hangsúlyozta, hogy ama fázis előtt, midőn a kommunista társadalomban feloszlik az osztályszervezet, a munkásosztály igenis rányomja bélyegét az alakuló új kultúrára. „Hogy a proletariátus a diktatúra idején hatást gyakorol a kultúrára, ehhez nem fér kétség” — írja. „De ettől még messze az út az olyan proletár kultúráig, amelyet mint az ismeret és tudás benső és kibontakozott harmonikus rendszerét fogjuk fel az anyagi és a szellemi alkotás minden területén. A proletár intelligencia fő feladata ezért a legközelebbi évekre nem egy új kultúra absztrakciójának létrehozása, hanem annak elősegítése, hogy az elmaradott tömegek rendszeres, tervszerű, természetes és kritikai módon sajátítsák el a már meglévő kultúra legszükségesebb elemeit.” (Az első német kiadás alapján 122—124. l.) Könyvének más helyein viszont, ellentmondva saját korábbi megállapításainak, már tagadja a proletárdiktatúra korában létrehozható kultúrát, s ennek kiépítését az osztály nélküli társadalom korára feltételezi, megfosztván azt ugyanakkor az osztályjellegtől. „A diktatúra idején nem lehet szó új kultúra teremtéséről, azaz a legszélesebb történelmi építkezésről — írja —. A kulturális építkezés később majd példátlan lesz a történelemben. Ekkor azonban a diktatúra vasökle már nem lesz szükséges. A kulturális építésnek nem lesz osztályjellege. Ebből azt az általános következtetést kell levonni, hogy proletárkultúra nemcsak hogy nincs, de nem is lesz, s az igazat megvallva, nincs is okunk rá, hogy sajnáljuk: a proletariátus éppen azért ragadta megához a hatalmat, hogy örökre véget vessen az osztálykultúrának és hogy utat nyisson az általános emberi kultúrának.” (Idézet *A szocialista realizmus* című kötet 345. l. alapján.)

Trockij nézeteinek főleg egy vonatkozását bírálta találóan már az egykorú sajtóban Lunacsarszkij, midőn rámutatott, hogy noha a proletárforradalom céljai általános emberiek, de ebből nem következik az, hogy a proletárforradalomnak a végcélhoz vezető útjai is általános emberiek. „Ez a forradalom kimondottan osztályjellegű — állapítja meg Lunacsarszkij —

¹⁵ Lásd e vita történetéről bővebben: В. РОГОВИН: Проблема пролетарской культуры в идейно-эстетических спорах 20-х годов. = Из истории советской эстетической мысли. Москва 1967. 59—118.

¹⁶ Georg TSCHARMANN: Ist eine proletarische Kultur möglich? Arbeiterliteratur (Wien) 1924. 3—4. (Máj). 119—123.

¹⁷ Л. Д. ТРОЦКИЙ: Литература и революция. Москва, 1923. — Leo TROTZKI: Literatur und Revolution. Wien 1924. Újabbán: Berlin 1968; és Leon TROTSKY: Littérature et révolution. Paris 1964. Ez utóbbi kiadványhoz I. KÓPECZI Béla kritikáját: Helikon 1966. 1—2. 175—178. Trockij könyvéből részleteket közöl: A szocialista realizmus. Bp. 1970. 1. köt. 345.

egy meghatározott osztályt juttat hatalomra . . . a proletárkultúra pedig fegyver, amellyel a munkásosztály kikovácsolja a maga akaratát, megismeri önmagát a harc folyamatában.”¹⁸ Lunacsarszkij egyetért azzal, hogy a „proletárkultúra nem teljeseedik ki, a proletárkultúra elveszti proletár jellegét és általános emberivé válik, mielőtt teljesen megérne tiszta proletári jellege”, de ebből teljesen más következtetéseket vont le, mint Trockij. Míg ugyanis a trockiji teória passzivitást sugallt, Lunacsarszkij a lenini szellemben az aktív kulturális forradalom gyakorlatát szorgalmazta. Noha az így fejlődő kultúra jellegét Lunacsarszkij *proletárnak* vélte, míg a lenini intenciók e kultúra *szocialista* jellegét húzták alá, lényeges volt mindkét megközelítésben az osztályszerű meghatározottság a világnézet értelmében, és az aktív építés programja. Noha egykor Marx maga is 15–20 évre, Lenin és Lunacsarszkij is néhány évtizedre becsülték az átmeneti időszakot, a proletárdiktatúra korszakát; mégis ebben az időszakban sem engedhette meg a párt a kulturális, irodalmi front elejtését, hanem nagyon is intenzív építésbe kezdett. Trockij nem a terminológiában tért el Lenintől, hiszen nominálisan mindketten tagadták a proletárkultúrát, hanem abban, hogy Trockij a proletárkultúra tagadásával és a „várakozási idő” proklamálásával lényegében a szocialista kultúra kifejlesztésének lenini programját keresztelte. De hasonlóképpen demobilizálólág hatott elmélete a kapitalista viszonyok közt küzdő proletaritáus öntudatára, önérzetére is. Találóaan jegyezte meg a korabeli irodalomkritika, hogy „Trockij a művészet és az irodalom terén is a polgári ideológiai irányzatok előtti kapitulálás és opportunizmus jól meghatározható, kijelölt talaján áll.”¹⁹ Ez a trockiji kultúrafelfogás alapvető tévedése, annak ellenére, hogy számos megfogalmazása és meglátása az irodalom terén helytállóanak tetszik.

A húszas évek második felében, a tőkés gazdasági válság okozta társadalmi megrázkódtatások, a viszonylagos stabilizáció megingása és a munkásmozgalom fellendülése, új, forradalmi-nak tetsző hullám érkezése idején a kultúrpeszsimista elméletekkel szemben igazolta önmaga létét a „proletár”-irodalom. A magyar proletárforradalom már korábban útjára indított egy gárdát; a német 1918-as polgári forradalom veresége azonban közel egy évtizedre szétzilálta a német baloldali értelmiséget. Maga a Párt az 1927-es márciusi XI. (esseni) kongresszus óta foglalkozott intenzívebben az irodalom és tömegkultúra kérdéseivel, „vörös kulturális harci frontot” (Rote Kulturkampffront) hoztak itt létre. 1928-tól kezdve a tőkés világ legerősebb, mintegy 300 tagot számláló proletárforradalmi irodalmi szervezetét sikerült itt megalakítani. A szövetség tagjai részben a munkásosztályból jöttek (Grünberg, Kläber, Marchwitza, Bredel), más részük pedig a forradalmi értelmiségből, (mint Johannes R. Becher, Anna Seghers s mások). Nagyrészt ide tartoztak a berlini emigrációt választó magyar emigránsok is, akik jelentős szerepet játszottak a német proletárirodalom kialakításában (Lukács, Gábor, Balázs, Kemény Alfréd, Komját Aladár stb.). A német Bund megalakulásához az iniciatívát az 1927-es moszkvai konferencia adta, de szervezeti kialakulását, elvi irányvonalának meghatározását sokban befolyásolták azok a közvetlen polémiák, amelyek a pártot követő írókat elválasztották, elhárították mindazoktól, akik egy ilyen irodalom létét kétségbe vonták. Ezért hagyta el Johannes R. Becher 1929 nyarán a Die Front szerkesztőségét, és indította el 1929 augusztusában a *Die Linkskurvét*, mivel a Die Front nem tudott megszabadulni trockista velleitásaitól. A másik baloldali folyóirattal, amelynek szerkesztőségében Becher E. E. Kisch-sel 1928 óta dolgozott, a Die Neue Bücherschau-val 1929 nyarán szintén szakításra került sor, mivel Max Hermann-

¹⁸ А. В. ЛУНАЧАРСКИЙ: Лев Давидович Троцкий о литературе. Печать и революция 1923. 7. (декабрь). 1—16. Magyarul részletei: A szocialista realizmus. Bp. 1970. 1. köt. 347—352. Lunacsarszkij cikke egyúttal A. Voronszkij nézetei kritikájaként is felfogható, aki Trockij elméletére támaszkodva utasította el a proletárirodalmat. Lásd: А. К. ВОРОНСКИЙ: Дела литературные. Прожектор 1923. № 22. 20—22. (A Pravda 1925. febr. 1-i számában megjelent Vargyin-féle proletárirodalmi határozat e cikket tévesen 1924-re datálja hivatkozásában.)

¹⁹ W. KIRPOTIN: Trotzki's Literaturforschung. Internationale Literatur 1932. 2. 98—104.

Neisse, az egyik szerkesztő a júliusi számban Gottfried Bennt dicsőítő, és a baloldali politikához magukat elkötelezett írókat leminősítő cikket tett közzé.²⁰ A proletárforradalmi irodalom elvi tisztázódását segítették elő azok az ankétok is, amelyeket 1928–29-ben a Die Neue Bücherschau és a Die Literarische Welt hasábjain rendeztek. Az előbbi folyóirat Barbusse Monde-ja körkérdését és válaszait vette át s a proletárművészet létéről vallott felfogásukról faggatta az írókat. A válaszokban már megütköztek az osztályharcnak elkötelezett írók az „örök értékeket”, az általános emberit, s a művészet osztályfölöttiségét hirdető koncepcióval. Így vált ez az ankét előkészítőjévé a folyóirat szerkesztősége kettéválásának 1929 nyarán. Ugyanebben az időben a Die Literarische Welt is körkérdést intéz „munkásírókhoz”, munkásköltészeti különszámot (1929. Nr. 28.) tesz közzé, amelynek részvevői a célzatos kiválasztás következtében a „tisztá”, „időtlen művészet” mellett törnek lándzsát, végképp diszkreditálva a „munkásköltészet” szociáldemokrata szellemiségű képződményét.²¹ Mindezek az események meggyorsították a frontok elválását, s ebben a főszerepet Otto Biha tanúsága szerint főleg az játszotta, hogy Hermann-Neisse és Gerhard Pohl irányítása alatt a Die Neue Bücherschau az irodalmi trockizmus minden válfaját képviselte, a forma primátusának hirdetésétől, a művészetnek a pártpolitikától való függetlenségéig, s főleg hogy azt vallotta: a proletárirodalom és művészet megteremtése lehetetlen, nem is érdemes erre törekedni, hanem csupán — a szocialista irodalom létrehozására.²² Otto Biha érveléséből látható, hogy itt egy, a párt harcaihoz tudatosan csatlakozó irodalom kibontakoztatásáról volt szó, pártos irodalom műveléséről, osztályirodalomról, amelyet a likvidátorok érvelésével szemben, nem is kívántak szocialista (azaz fogalmaik szerint: az osztály nélküli fázist képviselő) irodalomnak tudni. Ismeretes, hogy az opportunisták szellemiség hivatkozása az osztályharc, a proletárdiktatúra korán átlépő, egyetemes emberi, szocialista művészetéről üres frázis volt, fegyverletétel. Joggal volt gyanús tehát a trockisták hangoztatta „szocialista irodalom” jelszava a proletárforradalmárok előtt. Gábor Andor, aki az első időben szintén szerkesztője volt a Die Linkskurve-nak, a folyóirat harmadik számában hasonlóan érvel, mint később Biha: „Világos tehát, ha ma proletárforradalmi irodalomról beszélünk, ezen nem az eljövendő szocialista, kommunista, tehát osztály nélküli társadalom irodalmát értjük. Ellenkezőleg: irodalmunk az osztályirodalom legmagasabb foka, mindenestől osztályharcos. Nem véletlenül a kapitalizmus utolsó fázisában, az imperializmus korában jött létre.”²³

Érzékelhető az érvelésből az antitézis túlfeszítettsége; a *burzsoá* irodalommal szemben a *proletár* irodalom felvonultatása, elszigetelve némiképp az osztály harca egyetemes távlatától, azaz elhatárolva a proletárirodalmat a szocialista irodalomtól, külön fázisnak tekintve azt. Az averbachi koncepcióból ismert gondolatmenet bukkant fel itt a német mozgalom magyar teoretikusánál.

²⁰ Lásd erről: Zur Tradition der sozialistischen Literatur in Deutschland. Berlin 1967. 2. Auflage. 756—757.

²¹ Gibt es eine proletarische Kunst? = Die Neue Bücherschau 1928. 10. 517—522; 1928. 11. 584—586; 1928. 12. 639—640; 1929. 1. 31—34. — Az alábbi írók küldték el válaszukat: Herbert Becker, Maurice Dekobra, Theodore Dreiser, Jean Cocteau, Max Hermann-Neisse, Wieland Herzfelde, Kurt Kläber, Upton Sinclair, Georg van der Vring, Erich Weinert, Bernard von Brentano, Arthur Holitscher, Camille Huysmans, Egon Erwin Kisch, Werner Thürk, Emile Vandervelde, Sherwood Anderson, Hermann Kesser, Henry Poulaille, Ramon Gomez de la Serra, Luc Durtain, F. C. Weiskopf. (E névsor csak részben volt azonos a Monde körkérdésére választ adó írókéval.) A körkérdések problémáját elemzi: Klaus KÄNDLER: Das Thema Literatur und Arbeiterklasse in einigen Umfragen literarischer Zeitschriften zwischen 1928 und 1930. = Aktionen, Bekenntnisse, Perspektiven. Berlin 1966. 131—158. A kötet 159—182. lapján több egykori hozzászólást közöl.

²² Otto BIHA: Die proletarische Literatur in Deutschland. Literatur der Weltrevolution 1931. 3. 104—122.

²³ Andor GÁBOR: Über proletarisch-revolutionäre Literatur. Die Linkskurve 1929. 3. 5—6. Újabban: Zur Tradition² 153—160.

A „secundum datur” antitézise azonban esetlegességével, merev korlátozottságával egy időre alámerült a viharos gyorsasággal fejlődő proletárforradalmi irodalom áramában. Ez annál inkább így lehetett, mert a német szövetség önmaga megnevezését, eltérően a Rapptól, eszmeileg pontos és helyes módon végezte el, noha ez nem jelentett egyúttal védelmet a céh-szellemű „proletáriróadalom” behatásai ellen. A *proletárforradalmi* irodalom, különösen kezdetben alkalmasan pótolhatta a kor által ki nem mondott *szocialista irodalom* fogalmát, mert az osztály és szövetségei harcának szellemét, eszmeiségét írta zászlajára, ezért volt lehetséges, hogy az üzemi levelező és a kispolgárságból jött forradalmi intellektuel találkozhattott az indulásnál. A terminológia elégtelensége csak a rendkívül gyorsan pergő néhány év után kezd jelentkezni, amikor a politikai mozgalommal együtt az irodalomban is új kérdések megválaszolására kell hogy sor kerüljön.

A német proletárforradalmi irodalom léte eleven cáfolatává vált a szocialista Internacionálé kapituláns opportunistá politikájának a művelődés területén, bebizonyította: ha kezdetekben is, ha egyenetlenül is, de a hatalom megragadása előtt már képes művészi, irodalmi teljesítményekre a proletariátus, és az eszméivel áthatott értelmiség. Az egyes pártok erejükhöz és lehetőségeikhez képest minden országban támogatták a kulturális tevékenységet, követvén a Komintern útmutatását. Különösen előtérbe került ez a kérdés az 1924. évi V. kongresszuson, ahol Clara Zetkin referált az értelmiségi kérdéstről. „A II. Internacionálé” — mondotta — „lemondott arról, hogy nagyszabású vitát folytasson a polgári ideológiával. Fatalisztikusan arra hagyatkozott, hogy a tökéletes termelés megváltoztatásával, a kommunista termelés bevezetésével automatikusan létrejön egy kommunista ideológiai felépítmény, és egy érett kommunista ideológia. Azt várta, hogy az új kultúra és ideológia egy szép napon érett gyümölcsként magától fog a proletariátus ölébe hullani. Lemondott arról, hogy a történelmi folyamatot az ideológia fejlesztésével meggyorsítsa... A Komintern ezzel szemben nem nézheti ölébe tett kézzel a polgári kultúra és szellemi élet krízisét. E válságba annak negativitása helyébe pozitív tartalmat kell belevinnie. A polgári kultúra anarchista módon vakul csapongó bomlási és pusztulási folyamatainak helyére a forradalmi proletariátus ideológiájáért folytatott tudatos és energikus harcnak kell lépnie. Ez az előttünk álló feladat éles fényt vet annak jelentőségére, hogy az értelmiséget szövetségesünké tegyük.”²⁴

Clara Zetkin magához a forradalmi proletariátus ideológiájának kiterjesztéséhez veszi számba a forradalmi értelmiséget, azaz jóval nagyobb és megtisztelőbb szerepet szán neki, mint azt a proletáriróadalmi gyakorlat, főleg a későbbi években a „Mitläufer”-ekkel tette; a tárgyalt összefüggésben mégis annak van nagyobb jelentősége, hogy a Komintern maga lépett fel határozottan a kapitulánsok rossz örökségének felszámolása érdekében s a munkásmozgalom kulturális antenticitásáért. A mozgalom későbbi fázisaiban időnként fel-fellobbant ugyan a bizalmatlanság az intellektuelekkel, mint bizonytalan, ingadozó réteggel szemben, de jelenlétük és „állandó megszakítatlan áramlásuk a munkástömegekből”²⁵ és más rétegekből elengedhetetlen feltétele volt a fent jellemzett ideológiai offenzíva ébrentartásához. E rétegek jelentették éppen azt az elemet a mozgalomban, amely „belevitte” abba a művelődést, a tudatformálás egyik eszközét tartva a kezében. Hogy milyen eredménnyel, elég ha a magyar 100% c. folyóirat körül kibontakozott mozgalomra gondolunk, a német laikus színházra, Piscator színpadára, a gomba módra szaporodó olvasó-, dalkörökre, később rádiós és filmkörökre stb.²⁶

²⁴ Clara ZETKIN: Über die Intellektuellenfrage. = Protokoll des 5. Kongresses der Komintern. Hamburg, Carl Hoym Verlag 1926. 971—972.

²⁵ N. BUCHARIN: Proletarische Revolution und Kultur. Hamburg, Carl Hoym Verlag 1923. 66—67.

²⁶ L. ehhez: TAMÁS Aladár: A 100%. Bp. 1964. — SERFŐZŐ Lajos: A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban, 1925—1945. Bp. 1963. — Ludwig HOFFMANN: Das proletarisch-revolutionäre Theater und die neue Dramatik. = Zur Geschichte der sozialistischen Literatur, 1918—1933. Berlin 1963. 126—140.

A német párt létrehozta a Marxistische Arbeiterschule szervezetét (előadói közt rendszeresen ott találjuk a magyar emigráns írókat), tananyaguk, a fordító nyomán elnevezett ún. Schönstein-füzetek eljutottak a magyar illegális kommunista mozgalomig, József Attila ezek segédletével is oktatta munkáshallgatóit az illegális szemináriumokon.

Ákár a német proletárforradalmi irodalomra gondolunk, akár József Attilára vagy Derkovits Gyulára, rögtön feltűnik, hogy valamennyien követték a mozgalom követelését (és lelkiismeretük parancsát is): aktívan és tevékenyen részt vettek a mozgalom mindennapi életében, aprómunkájában is. Többük példája bizonyítja, hogy ez megtermékenyítette művészetüket, az adott kor, a tőke és a munka összecsapásának érdes, nyers valósága tematikailag is, a megformálást tekintve is, sajátos arculatú művészetet szült a szocialista irodalom fejlődésének folyamatában, kialakítván abban egy proletárforradalmi fázist a legnagyobb művészeknél, anélkül, hogy ez lezártságot, elszigeteltséget hozott volna létre ösztömvűvekben. Olyan művekre gondolhatunk, mint József Attila *Tömeg*, *Szocialisták*, *Lebukott*, *Munkások*, *Külvárosi éj*, *A város peremén*, *A tőkések hasznáról*, *Eszmélet* s más költeményeire, s olyan képekre mint Derkovits *1514* című fametszetsorozata 1928–1929-ből, *Ucca*, *Végzés*, *Éhesek télen*, *Téli viharban*, *Vasút mentén*, *Kivégzés*, *Hidépítők*, *Nemzedékek* c. képei. Mindeme művek egyúttal azt is jelzik, hogy a munkásosztályból jött vagy hozzá csatlakozott forradalmi értelmiségiek bebizonyították: lehetséges a munkásosztály eszméitől áthatott irodalom és művészet a felszabadulás előtt is, és a proletár művelődési mozgalom eredményei tanúsítják: lehetséges az ismeretek terjesztése, heves igény van a művelődés befogadására a proletariátus legfejlettebb rétegeiben. A német proletárforradalmi irodalom olyan művei, mint Brecht és Wolf drámái, Marchwitza, Scharrer, Neukrautz, Seghers, Bredel regényei, Erich Weinert és Becher költészete, az oroszszovjet irodalomban Gorkij, Majakovszkij, D. Bednij, Gladkov, Szerefimovics, Fagyejev, Panfjerov és Solohov, Babel és Ivanov művei dokumentálják a proletárforradalmi irodalom, vagyis a hatalomra készülődő vagy azt már meg is szerzett proletariátus eszméitől áthatott műveket. Az egyes alkotók és művek természetét elemezve azonban ismét azzal a kiegészítéssel kell élnünk, hogy a *proletár* jelleg csak részben határozhatja meg azokat teljesen, a *proletárforradalmi* elem az, ami dominál, az erő, vagy megvalósult *proletárdiktatúra* szelleme munkál bennük, a legkiválóbbakban az érett szocialista távlatokat érzékeltetve, sejtetve. Ez azt jelenti, hogy semmiképpen sem tartható helyesnek a harkovi konferencia irodalompolitikai határozatának az a kijelentése, miszerint „csak a szocialista forradalom győzelme teremti meg a feltételeket a *proletár kultúra* korlátlan fejlődéséhez”²⁷, ugyanis a történeti tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a *proletár* forradalom a *szocialista* kultúra és a *szocialista* irodalom fejlődésének biztosít korlátlan lehetőségeket. De azok az elvi jellegű megállapítások, amelyek már a forradalom előtt létrehozható, s a proletariátus ideológiájával áthatott művészet lehetőségéről szóltak²⁸ feltétlenül helytállóak, azzal a kiegészítéssel, hogy ez a kultúra nem *proletár* volt, hanem a szocialista kultúra kezdeti fázisa, sajátos változata.

Igy hát a társadalmi, történeti jelenségek bonyolultsága adhat csak magyarázatot arra a tényre is, hogy az ellentmondásos, eklektikus Rapp-elmélet, amely végül is a mozgalom szét-

²⁷ Resolution zu den politischen und schöpferischen Fragen der internationalen proletarischen und revolutionären Literatur. Literatur der Weltrevolution 1931. Sonderheft. 96. (A továbbiakban: LWSH.)

²⁸ L. e. vonatkozásban Giovanni Germanettonak, a Profintern képviselőjének elemzését a harkovi konferencián (LWSH 164); valamint a konferencia összefoglaló értékelését: Ergebnisse der 2. Internationalen Konferenz proletarischer und revolutionärer Schriftsteller. Uo. 3. — Már korábban a RAPP egy határozata e vonatkozásban: На литературном посту 1927. № 21. (ноябрь). — Becher több cikke: Unser Bund; Einen Schritt weiter! = Zur Tradition² 91–92, 175. — A magyar proletárirodalom platformtervezete, 1931; — GERGELY Sándor: Munkáskultúra. Bp. 1930. 62.

hullását okozta és az irányzat elvi alapjainak át- és újrafogalmazását követelte meg, egyúttal azt is elősegítette, ami egészséges és fejlődőképés volt, kereteket adott a munkásmozgalomhoz csatlakozó irodalom kibontakozásához, segített sok nehéz küzdelmet megvívni a különböző téves, antimarxista elméleti irányzatokkal, és ébren tartotta a pártosság szellemét az új irodalomban.

Maga a proletárforradalmi irodalom mint a szocialista irodalom egy korhoz kötött fázisa legjobb műveivel leküzdötte az elmélet téves vonásait, s a művelődési hagyományban joggal szerepel teljesebb örökségként mint az elvi alapzat rajzolatait megvonó irodalomszemlélet, irodalomelmélet. Ha ezen az elméleten múlt volna a proletárforradalmi irodalom léte, a káros hatások még érzékenyebbek lettek volna. A lenini kultúrafelfogással pontosan szemben állva alapelvük nem a széles horizont, a szövetségesek keresése, a közelíthető rétegek megnyerése, az *összérdek* figyelembevétele volt, hanem az elszigetelődés, a kizárólagosság proklamálása és kísérlet arra, hogy az így állítólag előállítható kultúrát minden más réteg átvegye. A társadalom vezetésére hivatott munkásosztály érdekeinek kárára, az elszigetelődés ápolására igyekeztek a „saját osztálykultúra, saját szépirodalom” létrehozására már az Oktjabr-csoport, majd a RAPP platform-tervezői.²⁹ Hogy mennyire az elszigetelődés volt a célja a RAPP-nak, arról a Vargyin-féle hírheft 1925-ös határozattervezet 8. pontja is tanúskodik, amely a *saját önálló osztálykultúra* kialakítását azért nyilvánította fontosnak, mert — úgymond — „saját irodalma nélkül a proletariátus nem tudja megőrizni hegemoniáját a parasztság (!) fölött.”³⁰ Valóban nehéz eldönteni, hogy az ilyen tézisekben a marxizmus ignorálása vagy nem ismerése játszott-e a nagyobb szerepet. Az Oktjabr-csoport tevékenységéről szólva a szovjet szakirodalom megállapítja, hogy az „útitársi” és a klasszikus irodalmat egyaránt osztályidegen, „nem proletár”, eszmei és művészi szempontból értéktelen irodalomnak tekintették, és a nem proletár írókat egyenesen ellenforradalmároknak minősítették.³¹ Az efféle megbélyegzés korántsem volt elszigetelt jelenség. Emi Siao, a kínai proletáirodalom képviselője Harkovban kijelentette; „Amely irodalom nem proletár, az ellenforradalmi.”³² A magyar emigráció egyik prominens képviselője még évekkel később is lehetségesnek tartotta, hogy Ehrenburgot ellenforradalmárnak nevezze, a szovjet sajtóban. Elképzelhető, hogy az így mesterségesen kialakított légkör nagyon megnehezítette a valóban szükséges, tisztázást hozó elvi vitákat. A résztvevők számára természetesen a RAPP három folyóirata (На литературном посту, Октябрь, Пост) által, de más sajtótermékek által is sugalmazott érvelésben szinte valószínűnek tetszhetett, hogy a RAPP tétele: a „ki kit győz le”, az irodalomban mintha a marxizmus—leninizmusra visszhangozna, s csak nagyon kevesen ismerték fel, hogy itt a lenini tanításokkal való visszaélés folyik. „Az 1927—30 közti évek különösen kiélezett irodalmi harcok közepette teltek el, s ezek közvetlenül tükrözték vissza a kapitalizmus felszámolása és a szocializmus felépítése érdekében folytatott harcot” — vélekedik egy anonim cikkíró 1932-ben, majd így folytatja: „Majakovszkij öngyilkossága 1930. április 14-én megmutatta világosan, hogy itt élethalálharcról van szó. A múlt nyúlt ki a jelenbe itt áldozatért, de a jelen mégis magának ragadta el a győzelmet a jövőtől.”³³ Nem tudható, hogy e sejtelmes és ünnepélyeskedő megfogalmazás mögött milyen emberi tartás rejtett, mindenesetre autentikusnak fogadhatjuk el V. Ivanov

²⁹ Идеологическая и художественная платформа группы пролетарских писателей Октябрь. На посту, 1923. № 1. (июнь). стр. 353—354. Magyarul: Helikon 1966. 1—2. 71—73. és A szocialista realizmus. Вр. 1970. 1. köt. 352—354. — Идеологическая и художественная платформа Всесоюзной Ассоциации пролетарских писателей. Октябрь 1924. 2. 226.

³⁰ Резолюция I-ой Всесоюзной конференции пролетарских писателей, по докладу тов. Вардина. Правда 1 февраля 1925. № 26 (2957). 7. A szerkesztőség vitaanyagként publikálta a szöveget.

³¹ Ljubov SVECOVA: Proletár írószervezetek, 1920—1930. Helikon 1966. 1—2. 6.

³² LWSH 182.

³³ Fünfzehn Jahre Sowjetliteratur. Internationale Literatur, 1932. 4—5. 7.

véleményét ezekről az eseményekről: „A szovjet irodalom fejlődésének hatalmas kárt okoztak a Rappisták” — írja Ivanov újabb könyvében. „Az 1929-től 1932-ig terjedő időszakot a csoport harc legnagyobb fokú kiélesedése jellemezte; a rappista vezetőség nem csupán a pártonkívüliek eltasztására törekedett, hanem a proletárirók soraiban is széthúzást szított. A »proletáriróadalom általános irányvonalán« kívül levőnek minősítették Solohovot, Panfjorovot és más proletár írókat, nem is szólva a kispolgári intelligencia köreiből származó írókról. A Rapp averbachista vezetősége a kommandó szerepre törekedvén az irodalomban odáig ment, hogy osztályellenségnek minősített mindenkit, aki kételkedni merészelt a »Rapp« ortodox vezetőségének csalhatatlanságában.”³⁴

A bezárkózás, az elszigetelődés a múlt hagyományaitól, a kontinuitástól és a gazdag örökséget magukkal hozó progresszív útítársaktól odavezetett, hogy a „külön proletár irodalom” számára saját eredeti módszereket és műfogosokat véltek kigondolni (mint a Kuznyica hívei),³⁵ „saját művészi kritériumokat” gondoltak elvonni magából a proletariátusból, „egy új esztétika, a proletár esztétika kialakulását, ha a proletárolvasó megnyilvánulásait és érdeklődését tanulmányozzuk.”³⁶ Averbachnak ez a demagóg tétele a művészet demokratizmusát, a népiességet álltal vélte szolgálni, hogy annak újszerű törvényszerűségeit az általános művelődésre vágyó tömegek érdeklődéséből vonja el. De Averbach tanainak is megvolt az előzményük. A szociológiai iskola egyébként érdemes és jeles vezető egyénisége, aki a 20-as években hosszú ideig Lunacsarszkij mellett dolgozott, V. Fricse egy korai munkájában hevesen ellenzi, hogy a proletárirók kapcsolatot találjanak az intelligenciához; a proletáriró — úgy mond —, ha proletár szellemű és formájú költészetet akar létrehozni, térjen vissza saját eleméhez, térjen vissza a tömeghez, vissza a gyárba, az üzembe.³⁷ Ugyanígy gondol A. Bogdanov létrehozni egy „nem vegyes, hanem tiszta proletár osztályköltészetet.”³⁸ Csak a proletariátus soraiból jött író lehet igazi proletáriró, vélta Matheika János,³⁹ de ugyanígy vélekedett Derkovits Jenő is.⁴⁰ Mácza János más oldalról közelített: „Proletárkultúrát csinálni, kommunista kultúrához utakat építeni csak az tudhat, aki nemcsak az elmélettel van tisztában, hanem aki részt vett a gyakorlati mozgalomban is, aki közvetlenül és forradalmi megmozdulásaiban, hogy úgy mondjam, személyesen ismeri a proletariátust.”⁴¹ Mácza érzékelhetően a forradalmi értelmiségre is gondol, hiszen nem az osztályeredetről beszél, hanem a mozgalomhoz tartozásról. Véleménye azonban a kisebbség vélekedése, sőt a harmincas évek fordulójára teljesen uralkodóvá válik az osztályszármazás kizárólagos kritériuma a proletáriró meghatározásánál. Elméletileg mindez a kor uralkodó irodalomszociológiai iskolájára, Plehanov tanításaira támaszkodhat, aki meglehetősen mechanisztikusan vont a zárt körbe egy-egy osztály ideológiáját, érzületét, izlését, pszichológiáját, kevésbé érzékelve azt a kommunikatív lehetőséget, amelyet majd éppen a szocializmus nyújtani fog.⁴² Plechanov értékes elméleti örökségének

³⁴ В. И. ИВАНОВ: Формирование идейного единства советской литературы, 1917—1932. Москва 1960. 180.

³⁵ A Kuznyica csoport moszkvai proletáriróinak és költőinek nyilatkozata, 1921. Helikon 1966. 1—2. 77—78.

³⁶ L. AWERBACH: Für die Hegemonie der proletarischen Literatur in der UdSSR. Internationale Literatur 1932. 1. 121—122.

³⁷ В. Фриче: Пролетарская поэзия. Москва 1919. 111—112.

³⁸ А. А. БОГДАНОВ: Was ist proletarische Dichtung? Berlin 1920. 11.

³⁹ Johann MATHEIKA: Über den russischen Proletkult. Arbeiterliteratur (Wien) 1924. 10. 727—730.

⁴⁰ DERKOVITS Jenő: A proletáriróadalomról. Munkás (Osztrowa) 1928. jún. 1—2. Újabban: Kassai Munkás. Bp. 1969. 412—415.

⁴¹ MÁCZA János: Napló. Kéziratok feljegyzés 1923 januárjából, Bécsben. A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára tulajdonában.

⁴² „Plehanov nem úgy vetette fel a kérdést, hogy az élet visszatükröződik a művészetben, hanem csak mint a művész osztályszemléletének visszatükröződését... Lenin nemegyszer

éppen ezt a legingatagabb elemét sajátították el és fejlesztették tovább a 20-as években a mechanisztikus iskolák, elsősorban Pereverzev és követői. A Kommunista Akadémia vitája azt állapítja meg elméletéről, hogy az „az egész bonyolult ideológiai szférát közvetlenül köti a gazdasági alaphoz. Tagadja, hogy bármely író átléphetné osztálykorlátait. Ez igen veszélyes nézet éppen a proletáriróadalom, a parasztirok és útitársak szempontjából, hiszen lefékezi és egy egészen szűk területre határolja el őket.”⁴³ A Rapp, noha élesen szembekerült a Pereverzev-iskolával, ennek elméletéből mégis átvette az osztályhoz kötöttség alapvetőnek tekintett kritériumát a proletáriróadalomban.

A munkásmozgalom, a marxizmus szellemében felnőtt és megerősödött a Szovjetunióban és a kapitalista országokban a nemzetközi proletárforradalmi irodalom, a II. Internacionálé kishitűségével szemben behozta a létét és teremtő erejét, de nem bizonyosodott be a „tisza proletáriróadalom” léte, nem vált hitelessé az *osztályszármazás kizárólagosságának* tétele, s főleg nem igazolódott az 1925-ös párhatarozat által oly határozottan elítélt „üveg-házi proletáriróadalom” életképessége. Lenin meglátásai nemcsak a *kultúra* általános problematikáját illetően ismerték fel a törvényszerűségeket, hanem közvetlenül az irodalom, a művészet területén is. A Sapovalov emlékezései szerint Lenin még a szibériai száműzetésben (1897–1900-ban Lenin Susinszkóban élt) heves vitákat folytatott E. Baramkinnal és F. Lengnikkel a proletárművészet megteremtésének lehetőségeiről. Sapovalov tanúsága szerint Lenin kételkedett afelől, lehetséges-e létrehozni a *saját* proletárművészetet, amely nem kapcsolódik a múlt népi szellemű, haladó irodalmához.⁴⁴ Lenin a későbbiekben (1910-ben) *Egy publicista feljegyzései* című írásában, ahol többek közt a machisták platformszervezését és Gorkij hozzájuk való viszonyát elemzi, elismeri, hogy „Gorkij kétségtelenül a proletárművészet legkiválóbb képviselője”, de ugyanakkor hozzáteszi: „A proletár művészetben Gorkij hatalmas plusz, attól függetlenül, hogy rokonszenvezik a machizmussal és az oztovizmussal. A szociáldemokrata proletármozgalom fejlesztése szempontjából egy platform, amely a pártban elkülöníti az oztovistákat és machisták csoportját, speciális csoportfeladatként tűzte ki az állítólagos »proletár« művészet fejlesztését — mínusz, mert e platform egy nagy tekintély munkásságában éppen azt akarja erősíteni és felhasználni, ami gyenge oldala.”⁴⁵ Látható Lenin érveléséből, hogy Gorkijt a proletariátus ügye nagy művészenek tartotta, de bizalmatlanul szemlélte a machista filozófiai bázisra épülő proletáriróadalmat, amit az alkalmazott idézőjel még nyomatékosít. Sapovalov későbbi feljegyzéseiben újra visszatér ehhez a kérdéshez, és olyan részleteket tár fel, amelyek félreérthetetlenül bizonyítják, hogy Leninnek a művészetről, irodalomról vallott felfogása teljes összhangban van a kultúra kérdéseiről kifejtett nézeteivel. Sapovalov ezt írja: „Lenin kifejezte azt a gondolatát: vajon el lehet-e várni, hogy a leigázott munkás, aki hazatér a gyárból, az eltompultságig ki van merülve, a polgárságból jött intelligencia segítségével nélkül képes lenne saját irodalmát és művészetét létrehozni. *A dolog legfontosabb lényege a munkásság osztályharca*, amely már elkezdődött, és amely, mint ahogy a

mutatott rá Plehanov hibáira, aláhúzza, hogy Plehanov nem elméleti következtetéseket vont le a tényekből, hanem megfordítva, úgy törekedett elemezni a tényeket, hogy kész sémából, dogmából indul ki” — írja a Большая Советская Энциклопедия, Москва 1955. т. 33. 247—253. Érdemes e vonatkozásban utalni Engels Paul Ernsthez írt levelére, amelyben Engels kifejti, hogy a materialista módszer „ellentétébe csap át, ha nem mint vezérfonalat alkalmazják a történelem tanulmányozásánál, hanem kész sablonként, amelyhez hozzáigazítják a történelmi tényeket.”

⁴³ О Литературоведческой концепции В. Ф. Переврезова. Резолюция президиума Коммунистической Академии. Печать и революция, 1930. 4. 3—5.

⁴⁴ А. ШАПОВАЛОВ: Владимир Ильич Ленин в Сибири. Пролетарская революция 1924. 5.243—247.

⁴⁵ Заметки публициста. = Ленин: Полн. соч. т. 19. 251—252. — Egy publicista feljegyzései. = LENIN: Művészetéről — irodalomról. Bp. 1966. 130—133.

forradalmi marxizmus elmélete bizonyítja, a szocializmus teljes győzelméhez vezet. *A művészet nem cél, hanem eszköz ebben a harcban* . . . Abban a mértékben, ahogy fejlődni fog a munkásosztály harca, oly mértékben lesz segítségére a munkásoknak ez a művészet, amelyet maguk a munkások, vagy a proletariátus forradalmi elméletének álláspontján álló intelligencia hoz létre.” (Aláhúzások a tanulmány szerzőjétől.)⁴⁶

Lenin a munkások lebecsülésének tartotta a csak „munkásoknak való irodalom mesterségesen leszűkített kereteit”, és azt tanácsolta, hogy „egyre jobban sajátítsák el az általános irodalmat”, úgy tartotta: „nem elég, ha a munkásoknak csak a gyári állapotokról beszélnek, és rég ismert dolgokon kérődznek” az írók. Nem ezt a „céhirodalmat” értette Lenin a proletariátus és valamennyi dolgozó művészetén, a „kommunizmus nagy művészetén”. „Proletárművészetben Lenin azt a művészetet értette” — írja a N. Rogovin —, „amely elszakíthatatlanul össze van kötve a párt eszméivel, amely aktívan szolgálja a forradalmi munkásmozgalom gyümölcsöző fejlődését.”⁴⁷

„A forradalmi munkásmozgalom ügye pedig Leninnél mindenkor a legszorosabban össze volt kötve az egész dolgozó társadalom ügyével, a szocializmus értelme volt ez számára. Midőn a proletár élcsapat öntudatosságáról, a forradalom iránti odaadásáról, önfeláldozásáról és hősiességéről beszélt, mint a párt fegyelmének elemeiről, másodsorra a pártnak azt a képességét fejtette ki, hogy „a dolgozók legszélesebb tömegeivel, elsősorban a proletár tömegekkel, de a nem proletár dolgozó tömegekkel is, felvegye a kapcsolatot, közel kerüljön hozzájuk s bizonyos mértékig, mondhatnók, egybeolvadjon velük. . . . Hiszen a kommunisták feladata éppen az, hogy tudják meggyőzni az elmaradottakat, hogy tudjanak dolgozni köztük, nem pedig az, hogy kiagyalt, gyerekesen »baloldali« jelszavakkal elhatárolják magukat tőlük” — írja Lenin abban a művében, amelyben e klasszikus megállapítása is olvasható: „Csupán az élcsapattal győzni nem lehet.”⁴⁸ Ez a koncepció volt az alapja Lenin kultúrafelfogása egyetemességének, ennek kellett volna áthatnia halála után is az irodalompolitikát. Örökségének célszerű felhasználásáról azonban csak részben lehet beszélni. Ha e ténnyel nem nézünk szembe, lehetetlen magyarázatát adni azoknak az időleges konfliktusoknak, amelyek sok kiemelkedő jelentőségű életművet alkotott szocialista író és a kultúrpolitikai „vonal” között támadtak. Gorkij és Majakovszkij, József Attila és Brecht szocialista szellemiségű életművének emelő energiáit éppen a Lenin által jellemzett, az egész népben való gondolkodni tudás szolgáltatta, ez volt egyetemességük forrása. Konfliktusaik mindenkor a redukcióval, a korlátozással, a „külön érdek” szorgalmazóival támadtak. Az ő egyetemességük nem fért bele a „proletárirodalom” szűk kategóriába, szétfeszítette azt.

Az egyetemesség értelmezése kétségtelenül az egyik legbonyolultabb feladatot jelentette a kor harcaiban részt vevő literátoroknak, ezen a keresztülon juthattak a maradandó művek közelébe, de kétségtelenül innen nyílhatott további út a harcoló proletariátus ügyétől való eltávolodás felé is. Az „általános emberi”, az „egyetemesség” fogalmai az adott korból nézve nagyon is a távoli, elmosódó jövőbe transzponálódtak, s csak kevesen értették át, hogy a nap osztályharca és a távlat egyetemessége nem egyszerűen a történeti kontinuitás egymásutánjában helyezkednek el, hanem dialektikus korrelációik jelen vannak az adott órában is. Az egyetemesség óhaja a korban sokaknál kifejezésre jut, a forradalom éveiben éppen úgy, mint a harmincas évek közepén. Lunacsarszkij így képzei el Október idején: „A jövőendő szocialista kultúrája általános emberi, az osztályokon kívül álló kultúra lesz, harmonikus és típusa szerint

⁴⁶ А. ШАПОВАЛОВ: В сибирской ссылке. = В. И. Ленин: О литературе и искусство. Москва 1967. 650.

⁴⁷ В. РОГОВИН: Проблема пролетарской культуры в идейно-эстетических спорах 20-х годов. = Из истории советской эстетической мысли. Москва 1967. 61.

⁴⁸ В. И. ЛЕНИН: „Baloldaliság” — a kommunizmus gyermekbetegsége. Вр. 1962. 14., 60., 120.

klasszikus kultúra, amelynek tartalma szerves, egészséges folyamaton át képződik és fejlődik, s tökéletes, megfelelő formát ölt.⁴⁹ Jifi Wolker a *Proletárművészet* című, 1922-es manifesztumban megállapítja, hogy ez a művészet „átmeneti jellegű. A proletárdiktatúra korszakának befejezésével megszűnik a proletár osztályművészet. Vagy mielőtt megszűnik — szétáramlik minden irányba a keskeny osztálymezgyéről és átterjed a szocialista kultúra új katedrálisába.”⁵⁰ Cristopher Caudwell 1936-ban jóslja meg a kommunizmus szabad művészetének szintézisét, midőn a proletariátus asszimilálta a régi és az új kultúrát, s a kommunista tudat szintjére emelte azt, s mivel ekkor — úgymond — a „proletariátus teljesen egybe fog esni a társadalom egészével, ez a tudat nem lesz többé részleges.”⁵¹ Eugéne Dabit francia munkásíró a Kultúra Védelmére rendezett 1935-ös párizsi kongresszuson már nem a távoli jövőbe tétélezett általánossá vált művészetéről beszélt, hanem nagyon is konkrét közelségbe vonva a kérdést, közelített a megoldáshoz. „A magam részéről elutasítom azt, hogy a proletárirodalom korlátozásokat fogadjon el” — mondotta —, hogy csak egyetlen osztály erkölcsének a leírására szorítkozzék... Az irodalomnak nem szabad arra korlátozódnia, hogy proletárirodalom legyen. Az egész kultúrát akarjuk a proletariátus rendelkezésére bocsátani, minden csökkentés nélkül. Nem akarjuk a nagy áramlatokon kívül tartani, és a rosszul felfogott tisztesség s autenticitás örvén vakvágányra taszítani. Ezért feladatunk, jövőnk kérdése birtokba venni a kultúra minden titkát.”⁵² Dabit eszmefuttatását az emeli ki a többiek közül, hogy nem konstruál ellentétet, diszkontinuitást a jelen „proletárirodalma” és a távoli jövő egyetemessége közé, hanem — folyamatban gondolkodik. S nem fél, ahogy Lenin sem félt, arra törekedni, hogy a proletariátus birtokába vegye a múlt minden használható kultúrértékét. Jean Fréville Dabit-val szemben az antagonisztikus felfogás híve volt, szerinte az osztályokra különülő és kizsákmányoláson alapuló társadalomban nem létezhet általános emberi irodalom, ez csak a kommunista társadalomban lehetséges.⁵³ Sajátos módon tartalmazhatták az ilyen rendkívül osztályharcosan hangzó és ezért mérvadó megnyilatkozások az antimarxista szemléletet, a történelem és a társadalom folyamatainak mechanisztikus materialista felfogását. Nyilvánvaló, hogy a proletárirodalom már e kezdeti fázison is sokkal nagyobb mértékben törekedhetett az általános emberire, anélkül, hogy túllépett volna az „osztályharcos emberin”, mint valaha is a burzsoázia, hiszen a proletariátus felszabadulásáért küzdött.⁵⁴ Az általános emberi „érdekképviselete” a szocialista irodalomon belül abban az arányban volt jogosult és lehetséges, amely mértékben ez az irodalom teljes mértékben benne élt korában és teljesítette azokat az elvárásokat, melyek a munkásmozgalomból sugároztak ki. Magától értetődik, hogy itt éppen nem a fentiekben jellemzett „direkt” elvárásokról esik szó, hanem a mélyebben értelmezett s reális elvárásokról. Ha ennek az irodalom nem tudott megfelelni, és inkább a közvetlen korrespondencia útját választotta, menthetetlenül szektásságba, művésziatlenségbe torzult. Révai József jellemzése szerint: „A proletárköltészet — ha megreked a munkásosztály, a dolgozók

⁴⁹ A. W. LUNATSCHARSKI: Die Kulturaufgaben der Arbeiterklasse. Berlin 1919. 19.

⁵⁰ A szocialista realizmus. Bp. 1970. 1. köt. 343.

⁵¹ Cristopher CAUDWELL: Illúzió és valóság. Bp. 1960. 264—287.

⁵² Idézi CSEHI Gyula: Munkásosztály és irodalom. Bukarest 1963. 102.

⁵³ Жан Фревилль: Ответ на манифест. Литература мировой революции, 1932. 1. 75—77. Ugyanezt a nézetet képviseli korábban a magyar emigrációban KASSAI Géza: „Nincs általános emberi, osztályon kívüli művészet vagy irodalom, mert még nincs az — Ember. Még csak osztályemberek vannak.” (Kassai Géza): Proletárkultúrát! Munkás 1924. jún. 15. 70. sz. 3—4. Újabbban: Kassai Munkás. Bp. 1969. 358—360.

⁵⁴ Erről ír Lunacsarszkij a Proletárirodalom Nemzetközi Irodája 1926. márc. 17-i plenumára készített előadása téziseiben, (7. sz. pont.); Theodor DREISER nyilatkozata: Die Neue Bücherschau 1928. 10. 19.; GERGELY Sándor: Munkáskultúra. Bp. 1930. 7; BALOGH Edgár: Harcos proletárok kultúrája. Munkás-Paraszt Naptár 1932. 87—92. Újabbban: Kassai Munkás. Bp. 476—482.

nyomorúságos helyzetének pusztá ábrázolásában, a polgári dekadens líra túlfinomult érzelmeinek, valamint a költői kifejező eszközöknek a leegyszerűsítésében, akkor lemond arról, hogy proletárlírából általános nemzeti költészetté váljék, tehát elkerülhetetlenül szektássá válik. De szektássá válik akkor is, ha a proletárköltészet első fejlődési szakaszának fent vázolt jellegzetességei olyan külön irányzatként merevednek meg, amely kizárólagossági igénnyel lép fel, azzal az igénnyel, hogy a szocialista lírának egyszer s mindenkorra a népelet tényeinek ábrázolásában, a polgári líra bonyolultságainak kiküszöbölésében és a költői stílus demokratizálásában, helyesebben: egyszerűsítésében kell kimerülnie és semmi másban. Ha ez bekövetkezik, akkor a *szocialista líra* a proletárköltészet szektás irányzatával való harcban tud magasabb színvonalra eljutni, csak ebben a harcban tudja magának kivívni azt a jogát, hogy az emberi érzelmeknek legalább olyan széles skáláját fejezhesse ki, mint a polgári líra.⁵⁵ Révai a teoretikus szemszögéből látta így e problémát, de a mozgalom résztvevője, a *Munkásírók* csoportjának egykori tagja, a szocialista líra jeles képviselője, Benjámin László is ugyanerről tanúskodik: „A magyar költészet teljes hagyományához való tudatos kapcsolódás segített a szocialista igényű irodalmat gyermekbetegségeiből kilábalni. Mert — igazán nagyra becsülve szocialista szándékú elődeinket — a valóság mégis az, hogy amit ők teremtettek, elsősorban mozgalmi költészet, jelszóköltészet volt. Tulajdonképpen érthető módon, hiszen a munkás élete a mozgalomban zajlott, ez volt életének tartalma, és az a költő, aki benne élt osztályában, ezt érezte akkoriban a leglényegesebbnek. Arról volt szó, hogy világgossá kellett tennie a munkásköltőnek saját munkásközönsége előtt, hogy: emberek, legyünk öntudatosak, harcoljunk érdekeinkért, a szocializmusért . . . Egy idő után ez nem lehetett kielégítő. Párhuzamosan a mozgalom fejlődésével, ahogyan az érdekvédelem mellett előkerültek az osztály nemzeti és általános emberi feladatai, szükségszerű lett számukra a hagyomány egészének elsajátítása és vállalása.”⁵⁶

Felmerül azonban a kérdés: ha a partikularitás és a távlatosság ellentéte, az egyetemesség viszonylatai már az osztályharcok korában is jelenvalók és meg nem kerülhetők, el nem odázhatók a szocialista művészet öncsonkítása, önkorlátozása veszélye nélkül, milyen azonosságok és különbségek mutatkoztak hát a baloldali irodalom különböző irányzatai között e tekintetben? Vagy a kérdés terjedelme okán leszűkítve azt néhány alkotóművészre, vajon miképpen oldotta meg e kérdést elméletileg és művészetében (ez utóbbi a döntőbb) Kassák Lajos vagy József Attila, avagy Bertolt Brecht? (A kérdés elemzése maga monográfiát igényelne, azért itt csupán néhány jelzésre szorítkozhatunk válaszul.)

Az egyetemesség keresése mindhármójuknak vezérelve volt. Brecht kezdeti anarchista korszaka után következetesen és tételesen sajátította el a marxizmust, került egyre közelebb a munkásmozgalomhoz, szinte viviszekcióval kísérletezve ki saját művészetén a valóság pártos és hű ábrázolásának valamennyi lehetséges módját, fázisát, a szektás dogmatizmustól a szocialista humanizmus teljességéig. „Tégy meg mindent — oktatta a proletárlíró —, hogy osztályod ügyét, mely az egész emberiség ügye, előbbre vidd, de semmit ne mellőzz, csak azért, mert nem illik következtetéseitehöz, megállapításaidhoz és — reményeidhez. Adott esetben inkább egy ilyen következtetésről mondj le, semmint az igazságról; de ebben az esetben is tarts ki amellett, hogy a nehézséget, melyet egész félelmetességében megmutatsz, le fogjuk győzni.”⁵⁷ Brecht tehát az önáltatás, az illúziók elvetését tanácsolta, a valóság egyetemes, de könyörtelen szemléletét, nem kívülről, nem a távolálló szemlélődéseként, hanem a

⁵⁵ József Attila költészetéről (1958). = RÉVAI József: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1968. 298–308.

⁵⁶ Elődök és utódok. Beszélgetés Benjámin Lászlóval a költészet közügyeiről. Népszabadság 1971. ápr. 18.

⁵⁷ Tézisek a proletáirodalom számára. = Bertolt BRECHT: Irodalomról és művészetéről. Bp. 1970. 273.

harcban álló ember analíziseként. Abban a szellemben, ahogy még Johannes R. Becher fogalmazta azt meg egy Gottfried Benn-nel folytatott rádióbeszélgetésben: „A költő számára nincs mód arra, hogy a kor feladatain átugorva jusson el a jövőhöz, a halhatatlanságba.”⁵⁸ Ezt az utat választotta József Attila is, nem volt módja arra, hogy átlépve „a mai korcsmán” konfliktusok és megrázkódtatások ellenére, a freudizmus és az egzisztencializmus vonzása ellenére átlépje azt a határt, amelyen belül említett nagy „proletár”-versei születtek, azt a régiót kereste, amely ezt a világot szerves egységbe fonta az *Eszmélet*, *A Dunánál*, a *Thomas Mann üdvözlése*, a *Hazám* valóságával, egyetemességével. Költészete és egyéni sorsa Majakovszkijével együtt talán legszuggesztívebben vall a kor teljességre törő, és az osztályharcok útjain haladó szocialista költő küzdelmeiről, etikai tartásáról és arról is, hogy az így megalkotott mű vált igazán maradandóvá, ez fejezte ki legteljesebben és hitelesebben a proletariátus és a „köréje gyülekező” valamennyi népréteg alapvető, azonos érdekeit, vágyait, gondolatait és álmait.

Kassák Lajos pályája más övezetekben bontakozott ki. Lefejtve emlékérel a reá hullott sok támadást és bántást, amellyel a „proletárirodalom” hívei vélt igazuk tudatában elhalmozták, látható emberfeletti erőfeszítése, amely a század alapvető emberi törvénye keresésére indította, a rendkívüli energia, amely művéből inspiratív erővel kisugárzott és megtermékenyítette a modern magyar művészetet és irodalmat. Az egyetemességhez azonban türelmetlenül rövidebb átvágást remélt, közvetlenebb kapcsolatot keresett. Egy egész életen át feszülő konok szívóssága nem volt elég ahhoz a szívóssághoz képest, amely követelményként átvívta a generációkat, de csak a korlátozott időben engedi működni az egyéniséget. Nem tudta elfogadni, hogy a „be nem érhető végcél”-hoz nem az „általános emberi” csalóka módon rövidebbnek tetsző útjai vezetnek. A proletariátus osztályérdekeit és az összemberi érdekeket dialektikus egyidejűségben felfogó szemlélet, s az osztályharcban való aktív részvétel követelménye nem hatolhattak be szigorúan őrzött, szuverén világába. Innen érthető az a válasza is, amelyet Barbusse körkérdésére adott 1928-ban: „Van tehát proletárművészet? Nincsen. A proletariátus általában olyan alacsony kulturális nívón él, hogy lehetetlenség a saját szellemi felkészültségéből a saját életét a művészet síkjain kifejeznie. Eljőhet egy idő, mikor lesz proletárművészet? Nem. Ha a proletariátus gazdaságilag, politikailag és ideológiailag felszabadította magát mai, rákényszerített osztályhelyzetéből, akkor már szó sem lehet a proletárművészet megteremtéséről. Proletárosztály alatt az ókori rabszolgákból, és jobbágyokból lett, az imperialista kapitalizmusnak kiszolgáltatott bérmunkásságot értjük. Ennek az osztálynak az aspirációi: a mai osztálytagozódás eltörlése s egy új, osztály nélküli társadalmi rend megteremtése. Ennek az osztálynak az előharcosaira nem a proletár voltuk, hanem szocialista attitűdjük a jellemző. A proletárosztállyal kapcsolatban nem beszélhetünk tehát egy új osztályművészet kialakulásáról (egy ilyen művészet megteremtése ellenkezik az ő léteztendenciájukkal); a modern munkásmozgalom a szocializmus megvalósításáért harcol; az ő aspirációit magában foglaló művészet csakis a mai osztályművészetten túli, szocialista, kollektív művészet lehet . . . Nem proletárművészetéről van tehát szó, hanem szocialista, osztálytagozódásokat nem tűrő, emberi művészetéről . . . A proletárművészet nem egyéb művészi eszközökkel csinált politikai propagandánál; — a szocialista művészet a tömegek egyik szellemi képviselője s így egyik alapeleme az új társadalmi rend megteremtésének.”⁵⁹ Kassák érvelése részleteiben sok igazságot, helyes meglátást tartalmazott, de mégsem kerülte ki az extrémításából eredő gyengeséget: az a „szocialista, osztálytagozódásokat nem tűrő, emberi művészet”, amelyről ő szólt, valóban a távlatok homályába veszett, s midőn kikerülni kívánta a propaganda szintű

⁵⁸ Zur Tradition², 150.

⁵⁹ KASSÁK Lajos: Proletárművészet vagy szocialista művészet? Munka 1928. 2. sz. (október). 32–33.

proletárirodalmat, a két véglet közt nem találta meg a szocialista irodalom osztályérdeket és összemberi érdeket egyszerre kifejező művészetének kulcsát, amely már ekkor feltalálható volt, amely tertium daturként a jövőt képviselte a proletárirodalom szűkös szektarianizmusával és az általános emberi irodalom elomló képzeteivel szemben.

S ez az osztályharcokhoz kötött egyetemesség-igény, ha változott körülmények között is, de lényegében egyazonosan volt jelen a kapitalizmus viszonyai között küzdő proletárforradalmi irodalom számára éppen úgy, mint a Szovjetunió „proletárirodalma” számára. A minden napokban való egyik megnyilatkozása a más rétegeket, osztályokat, azok szellemiségét képviselő írók, írói csoportok egységfrontba tömörítése lehetett. Aligha lehet elfogadni Otto Biha különbségtételét, midőn az 1932-es határozat után a szektás szemlélet számára azzal gondol menlevelet adni, hogy a németországi osztályharc nem engedi meg a front szélesebbre nyitását. „Miközben a Szovjetunió proletáriátusa az osztály nélküli társadalom megvalósításán dolgozik, a kapitalista országokban élesedik az osztályharc — írja. — Miközben a szovjet proletárirodalom kádereit a gyárakból és kolhozokból biztosítja, és arra törekszik, hogy szövetségben az értelmiség minden rétegéből származó szimpatizáló írókkal, a szocializmus felépítését művészileg ábrázolja, addig a kapitalista országokban az írók széles rétegei még munkásellenes ideológiával vannak eltelve, vagy legalábbis semlegesek, távol állnak minden egységfronttól a közös ellenség, a fasiszta barbárság fordított profétái ellen.”⁶⁰ A megfogalmazás passzív megállapításai jelzik a törekvés hiányát vagy gyengeségét, hogy kimozdítsák semleges állapotukból a meggyőzhetőket, harcoljanak az ellenséges tábor megosztásáért. A magyar fejlődés bizonyítja, hogy az egyetemes érdekek keresése az osztályérdekek egyidejű megőrzése mellett is több kísérleten át sikeres volt, ha csak átmenetileg is, így a Márciusi Front idején, a negyvenes évek elején. E szélesebb ölelésű szövetségi politika mögött mindig a teljesebb koncepció szolgálata állott, a párt erőfeszítései befolyása, tömegbázisa növelésére, egy népi demokratikus Magyarország megteremtésére. Egy ilyen koncepció kidolgozását remélni a harmincas évek elején Németországban persze illuzórikus lett volna, de az ebbe az irányba való tájékozódásnak — úgy tetszik — a megvalósultnál több lehetősége volt. Különösen áll ez a szovjet irodalomra. Ha a kapitalista Németországban valóban erőteljesebben hatott is a megosztottság, emitt a szocialista építés egyre több lehetőséget nyújtott a széles szövetséghez, az irodalom horizontja kitágulásához. Ezt a párt irodalompolitikája előbb érzékelte, mint az irodalom szervezeteinek képviselői; az irodalom maga előbb megvalósította, mint ahogy a kritika azt megkövetelte. Nem egyébről volt szó, mint annak felismeréséről: a proletariátus vezette harc nyomán megnyíltak a szocialista távlatok az ország előtt, közel az idő, midőn elhalványulnak és eltűnnek az osztályok és rétegek különbségei, ellentétei. A rappisták részéről oly sokat támadott Mácza János egyike volt azoknak, akik már viszonylag korán felismerték a partikularitás ápolásának elégtelenségét, a szocialista körvonalak kibontakozását. Meglátta a kor irodalmában, hogy az „felszínre hozza és kiemeli azokat a szocialista elemeket, amelyek . . . a mi életünkben már jelen vannak. Ezért a proletárművészet alkotói módszerét nem csupán mint a proletárművészet hegemoniájáért folytatott harc módszerét kell jellemeznünk, hanem a proletárművészetben belüli szocialista elemek győzelmének módszerét is.” — figyelmeztetett Mácza. — „A vezető szervezetek képviselői — panaszkolt — gyakran nem szerves aktivitásában fogják fel a művészetet, magának a proletariátusnak az aktivitása speciális kifejlődését, mint a *proletariátusnak a szocializmusért folytatott harca* sajátos formáját, s helyett teljesen mechanikusan oly aktivitásról beszélnek, amely csupán a proletariátus szolgálatában áll.”⁶¹

⁶⁰ Otto BIHA: Sowjetliteratur auf dem Wege zum Sozialismus. Der Rote Aufbau 15. Juli 1932. Nr. 14. 667.

⁶¹ Иван МАЦА: Творческий метод в пролетарском искусстве. Литература и искусство 1930. 3—4. 25—39.

Bizonyos, hogy e felismerés nem volt könnyű, sem az irodalmárok, sem az irodalompolitikát művelő szervezetek számára; évtizedek tanúsága szerint a legnehezebben átérthető problémák közé tartozott a proletariátus diktatúrája során képviselt és megvalósított *saját osztály-érdekeknek* az egyetemes társadalmi érdekekkel való egybeesése s ezen érdekeknek az össznépi társadalom felé való haladás fokozatosságában és viszonylagosságában való kiteljesedése, e bonyolult dialektika átértése és alkalmazása az irodalomelméletben, az irodalomkritikában. Ez a magyarázata annak, hogy az irodalompolitika, különösen a húszas-harmincas évek fordulóján meglehetősen ellentmondásosan közelítette meg a proletárirodalom és -művészet kérdéseit, a lenini megállapítások elhomályosultával egyre inkább előtérbe került a „proletárirodalom” kizárólagosságának hirdetése; és csak a *szocialista* építés egyik kulminens pontjának felismerései vezettek e koncepció elejtéséhez, a jövőt is előlegezni képes jelenkori egyetemességet nyújtó *szocialista irodalom* elveinek megfogalmazásához. A Rapp 1932. április 23-án történt feloszlását követően P. Jugyin már érintett cikke után először május 9-én találkozunk olyan elméleti írással a Pravdában, amelyben újra a lenini szellem villan fel. „A szovjet írók előtt hatalmas feladat áll” — mondja a szerkesztőségi cikk —, „tartalma szerint *szocialista irodalmat* kell teremteniök. Ez a jelszó: *a szocialista irodalomért* — az irodalom Magnitogorszkjaiért kell hogy az írószövetség zászlaja legyen. A proletariátus a párt vezetésével a szocializmust építi, *szocialista kultúrát* hoz létre. Az irodalom a kulturális építés általános frontjának egy része. A proletárirodalom, amely helyesen fejezi ki a kiteljesedő szocialista viszonyokat, lényege szerint kétségtelenül szocialista irodalom. Mindamellett nem helyes az átmeneti kor proletárirodalmának azonosítása a szocialista társadalom lényege szerint szocialista irodalmával” — jegyzi meg a cikk, amelyben az átmeneti szakasz terminológiai ingadozása ellenére felismerhető a korábbi esetlegességekre való ráérezés és az új viszonyok megkövetelte teljesebb megfogalmazás, vagy újrafogalmazás szükségességének tudata.⁶² Ugyanebben a szellemben fogalmazza meg hamarosan az Irodalmi Enciklopédia is a „proletár szocialista irodalom” jellegzetességeit, a szocializmus fokozatos kibontakozásának folyamatában szemlélve a *szocialista irodalom* kiteljesedését és a proletárirodalmi szakasz dialektikus meghaladását.⁶³

⁶² На уровень новых задач. Правда 9 мая 1932. № 127 (5292). 2.

⁶³ Пролетарская социалистическая литература. = Литературная энциклопедия. Москва 1935. т. 9. 291—306.

DISCUSSION SUR LA POSSIBILITÉ D'UNE LITTÉRATURE PROLÉTARIENNE

C'est la phase entre 1917 et 1932 de la littérature socialiste internationale qu'on appelle en général la littérature prolétarienne. Pourtant l'élucidation théorique de cette notion n'a pas encore eu lieu. Jamais on n'a parvenu à élaborer l'esthétique spécifique de la littérature prolétarienne; les meilleures oeuvres de cette littérature débordent, en général, les cadres d'une littérature de classe, confinée dans des limites sociologiques. Dans l'évolution de la littérature prolétarienne, ce qui a causé des troubles sérieux c'était l'isolement des adhérents du „proletkoul't", le rejet des traditions culturelles progressistes du passé, et la méfiance jusqu'au refus à l'égard des couches d'écrivains qui auraient pu être des alliés potentiels à l'époque donnée. Tout ce phénomène dérive de la déformation de la conception léninienne de la culture; ses conséquences néfastes se sont manifestées surtout à l'époque rassist. Les théoriciens rassistes cherchaient à détacher par force la culture et le rôle en tant que créateur de la culture du prolétariat, de l'évolution socialiste transformant toute la société des travailleurs. En Union Soviétique, c'était l'avènement de la société embrassant le peuple entier et, dans la société bourgeoise, l'union antifachiste qui ont créé les conditions de pouvoir s'appuyer sur la masse entière des travailleurs; les rassistes, au contraire, cherchaient à créer une culture prolétarienne un art prolétarien fermés, délimités — et cela sans succès. Les théoriciens de la IIe Internationale, et plus tard Trotzki, voyaient spectiquement la force créatrice culturelle du prolétariat. En discutant avec eux, les adhérents de la littérature prolétarienne croyaient en une culture prolétarienne exclusive. C'était les thèses léniniennes qui signifiaient le tertium datur: la littérature socialiste s'épanouissant à la base de la culture socialiste. En 1932, le Parti Communiste (b.) de l'Union Soviétique a dissous les organisations littéraires prolétariennes; ce fait avait une influence libératrice sur l'épanouissement de l'art socialiste.

A szombatos kódexirodalomhoz

Az MTA Kézirattárának „Irodalom 4^r 396.” jelzetén található Ürmösy Sándor *Székely magyar szombatosok Erdélyben* c. munkája.¹ A szerző 1855-ben hosszabb időt töltött az udvarhelyszéki Bözödújfalun, amely a XIX. század közepére a szombatos szekta „Jeruzsáleme” lett. Az 57 oldalas kézirat meglehetősen rendszertelenül dolgozza fel a szombatosok történetét, szokásaikat, legendáikat.² Szerzőnk a szekta tagjaitól gyűjtötte anyagát, amelyet kiegészített könyveik lapjairól szemezgetett adatokkal. Az utóbbiakról több helyen nyilatkozik és munkája 33–46. oldalain másolatokat is bemutat a kezében levő egyik kódexből. Erről a kézirat oszloposkönyvről elmondja: „A jelen énekes könyv melyben mint egy 201 énekek találhatók, kelt 1626. — a Balázsfalvi kastélyban, mint a könyv fedelein felírva találhatók.” Tartalmáról a következő leírást adja: „Szt. Dávidnak 150 zsoltárai mintájára, ugyan anyi éneket szerzetnek . . . Az ó Testamentomnak majd minden nevezetesebb történeteit elénekeltek, fordításban-e, vagy eredeti szerkezetben? másra bízom ítéletét . . . Ezekon kívül innepnapj és szombati énekek, melyekből is néhányat közlök. — Áriája többnyire az Unitáriusoktól vétettek át.”³

A szakirodalomban először itt említett Balázsfalvi-kódexből Ürmösy 9 énektörredéket, összesen 164 sort és 20 zsoltárparafraíz részletet másolt le. Szövegmutatóványainak csoportosításából következtetve a kódex két részből állt. A szombati és ünnepi énekeket „Antistrófák nevezet alatt” követték a zsoltárrészletek.

Az énekeskönyvrészt *Szombat esti (értsd péntek esti)*⁴ énekek vezetik be. Szerzőnk ezeket sor-számmal látta el: *Első ének. — Most kezdődik a szent szombat / stb.* Négy soros szakaszok 6–9 szabálytalanul váltakozó szótagokkal. Vö. RMKT XVII. sz. V. 5. sz.⁵ *Második ének. — Már bé állott a szent Szombat / stb.* Négy soros szakaszok 8–8 szótaggal. Vö. RMKT XVII. sz. V. 4. sz.⁶ *Harmadik ének. — Istennek szent népe / stb.* Hat-négy soros szakaszok, 4–10 szabálytalanul váltakozó szótagokkal. Vö. RMKT XVII. sz. V. 14. sz.⁷ *Negyedik ének. — Szombat nap, kit Szt. Ur hagyott / stb.* 5 sor, 8–11 szótaggal. Vö. RMKT XVII. sz. V. 29. sz.⁸ *Ötödik ének. — Kegységnek szent atyát / stb.* A cím után talán az eredetiből vett felirat *Tanítás utánra való. Öt-nyolcsoros szakaszok 5–9 szabálytalanul váltakozó szótaggal.* Vö. RMKT XVII. sz. V. 10. sz.⁹ Ezeket követik az alkalmi énekek: *Szombatvégi ének. (hét végén).*¹⁰ — *Egész hét már tel szépen el / stb.* Négy soros szakaszok, szabálytalanul váltakozó 7–9 szótagokkal. Vö. RMKT XVII. sz. V. 24. sz.¹¹ *Szombat reggeli ének. — Az Istennek könyvét a ki megvizsgálja / stb.* Négy soros szakaszok, 12–12 szótaggal. Vö. RMKT XVII. sz. 133. sz. 12.¹² *A Messiás eljövételéről való Ének. Pogácsás Innepen* cím alatt találjuk az eddig ismert változatoktól több helyen lényeges eltérést mutató: *Sion hegyéről szabadított mennyei szent Ur; várjuk örömmel szent Mes-*

¹ A kéziratot többször idézi ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. 1868. 146–150. GYÖRY Lajos: *Az erdélyi székely szombatosok. Vasárnapi Ujság XX. 1873. 167 ff.* Számos részletet átvesz. KOHN Sámuel: *A szombatosok*. stb. Bp., 1889. 60. Nem látta.

² DÁN R.: *Szombatos szokások és legendák*. MIOK Évkönyv. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1972.

³ ÜRMÖSY: i. m. 33. a 201 tollhiba, később 200-at ír.

⁴ ÜRMÖSY megjegyzése.

⁵ Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 5. Szombatos énekek. Sajtó alá rendezte: VARJAS Béla. Bp. 1970. 27–31. Ürmösy másolata kiadva: Vas. Ujs. i. h. 203.

⁶ I. m. 25–27. Ürmösy másolata i. h. kiadva.

⁷ I. m. 49–50. Ürmösy másolata i. h. kiadva.

⁸ I. m. 80–81. Variánsok: 1. s. „Szombat nap”; 2. s. „hagyott”; 3. s. „Légyen a mi szívünk nyílván”; 6. s. „Tiszta és Isteni szolgálattal”; 7–8. s. „Légyünk az Urhoz hálaadással”.

⁹ I. m. 42–43. Variánsok: 2. s. „érni”; 6. s. „Cserében”; 11. s. „megszegéséért”.

¹⁰ Ürmösy megjegyzése.

¹¹ I. m. 71–73. Variánsok: 4. s. „urnak”; 14. s. „világban”.

¹² I. m. 351–358. Variánsok: 201. s. „káromlója volt”; 223. s. „ötet”; 225. s. „Isten”; 229. s. „Soha”; 232. s. „Izrael Istene erősen”; 234. s. „Maguk”.

siásodat / stb. — kezdősorú énekek. A szakaszok és a sorok folyamatos másolásban. Vö. RMKT XVII. sz. V. 88. sz.¹³

A Balázsfalvi-kódexből átvett zoltárparafrázis töredékeket csökkenő számsorrendben kapjuk. Első a 151. zoltár (1) majd a 147., 144., 143., 140., 137. két változatban, 136., 133., 128., 127., 126., 124., 122., 116., 98., 92., 74. és a 34. következnek.

A szövegmutatványokhoz csatolt jegyzet felhívja a figyelmet: „... hogy minek utána harmaadfél száz évek alatt, könyvekből könyvekbe irattattak le az énekek szombatosaink által, mind az írásbeli modor simula koronként, mind pedig stíljában változhattak, mint észre vehető is.” Ugyanitt nyilatkozik a szerzőség kérdésében is: „A Messiás eljövételéről, stb. úgy gondolom fordítás Sidoból és pedig Péchy Simon által mint ez ének fején a P. és S. jelentik s mint Sárosi Mihály is jegyzi meg a könyv elején.”¹⁴ Az utóbb említett Sárosi Mihály több alkalommal mint Péchy kortársa, segítője jelenik meg az Ürmösy által összeállított szombatos történetben: „A Szt. Erzsébeti unitárius oskolát és a Nagy Ernyeit, ez utóbbit Sárosi Mihály felügyelete alatt — szombatos oskolává alakította . . .”¹⁵ Majd később tudni véli, hogy: „Péchy magas főket is megnyert, mint Nagy Ernyeit Sárosi Mihályt . . . és szüntelen énekek, imák és egyházi törvények szerkesztésében foglalatostokdát”. Sárosi nevével találkozunk a Balázsfalvi-kódex 137. zoltárának fordítójaként is. Nagyernyei Sárosi Mihály neve nem ismeretlen a szakirodalomban sem, 1789-ből saját kezűleg másolt énekeskönyve, 1780-ból számára írt imakönyv maradt fent.¹⁶ A XVII. századból viszont Nagyernyei Sárosi Mihály nevű, mégpedig jelentékeny tevékenységű szombatos nem ismerünk. A Balázsfalvi-kódex említett énekének szövegvizsgálata is arra mutat, hogy az Ürmösy által átmásolt szöveg XVIII. századi változata a Péchy által 1620 előtt írt eredeti költeménynek. Varjas Béla megállapítása szerint a korai forrásokban *Pesahra* című énekből a szombatos ideológia fejlődése során ellentmondásossá vált, Jézusra és Máriára vonatkozó részeket, a XVIII. századi másolatok elhagyták.¹⁷ Nem szerepelt ez a szakasz a Balázsfalvi-kódex Ürmösy előtt fekvő példányában sem. Ezek alapján nem valószínű, hogy szerzőnk a Balázsfalvi-kódex eredetijét olvasta volna. Arról lehet szó, hogy egy olyan példány fordult meg Ürmösy kezében, amelynek címlapja jelezte, hogy azt egy 1626-ban Balázsfalván írt kódexből másolták, mégpedig az 1780—1790-es években, talán maga Sárosi Mihály.

Magyarázatra szorul még az Ürmösy-féle XVII. századi Sárosi Mihály szerepe. Ebben a vonatkozásban figyelemmel kell legyünk az általa kanyarított szombatos történet legendás, mondákra emlékeztető szerkezetére. Ürmösy szerint Péchy első felesége Kornis Judith 1608-ban halt meg — a valós évszám 1621.¹⁸ Szerepel elbeszélésében Beke Dániel mint Bordos község unitárius papja, aki 1608 után a katolizált Péchit igyekezett unitáriussá téríteni. Beke Dániel egyébként a XVII. század második feléig unitárius szuperintendensként működött, meghalt 1663-ban.¹⁹ Ürmösy valóságigénnyel rajzolja meg Péchy legendás szerelmét a zsidó Eszter iránt, a lovagregényizű házasságot pedig a szombatosság alapításával köti össze.²⁰ A bukott Péchy alakja ugyancsak a legendaalkotás szemléletében keveredik össze, a valóban Törökországba disszidált szombatosokkal, akik azonban csak a XVIII. században jelentkeztek leveleikkel Konstantinápolyból és más török városokból. A régmúlt bizonytalan elbeszélése mellett Ürmösy a közelmúlt történéseit szemtanúktól veszi át. Ezekről tudta meg, hogy a nagyernyei szombatosok maradáka, 8 család az 1848-as forradalom előtti években átköltözött Bözödújfaluba. Sárosi Mihály mindkét említett könyvét egyébként Bözödújfaluban találta meg a tudományos kutatás. Most megismerkedhettünk a harmadikkal, a Balázsfalvi-kódexszel. E tények összegezése biztossá teszi, hogy e könyvek lapjairól került a XVIII. század végén élő és tevékenykedő Sárosi Mihály Péchy Simon környezetébe, a legenda időt és földrajzi köztötségeket nem ismerő szemléletében.

A XVIII. század végén készült másolat mögött azonban feltételezünk egy eredeti, 1626-ban Balázsfalván írt kódexet. A helység szombatos kapcsolatai okleveles bizonyítékok alapján az 1600-as évekig igazoltak. 1621-ig Péchy birtoka volt, majd bebörtönzése után Bethlen Péter tulajdonába ment át.²¹ Fehér Anasztázius 1764-ben kelt feljegyzései szerint a szombatosok egy másik eredetmondájában Balázs vagy Balassa Ferenc Lengyelországban örökölte egy gazdag zsidó vagyonát és vallását, hazatérve Erdélybe megvásárolta Balázsfalvát és Szent-

¹³ I. m. 243—244. Ürmösy másolata Vas. Ujs. i. h. kiadva.

¹⁴ ÜRMÖSY: i. m. 38.

¹⁵ ÜRMÖSY: i. m. 23—24.

¹⁶ THURY Zsigmond: A szombatos kódexek bibliográfiája. Mezőtúr, 1912. no. 25., 26. RMKT. V. 594.

¹⁷ RMKT V. 535—536.

¹⁸ KOHN: i. m. 166—167. 1608-ban kötötték házasságot.

¹⁹ RMKT V. 552. Péchy soha nem volt katolikus. Beke mint unitárius püspök állt vele szemben az 1638. évi décsi terminus előtt és alatt.

²⁰ DÁN R.: i. m.

²¹ KOHN: i. m. 198. Ker. Magv. XIX. 1884. 353—355.

demetért, ahol megszervezte a szombatosságot. Péchi Simon e monda szerint Balázs író-deákja volt.²²

A másolási hely hitelességének igazolása mellett, a kódexből másolt szövegek vizsgálata is alátámasztja egy 1626-ban írt balászfalvi kódex létét. Az Ürmösy által közölt énekek közül hét darab, az RMKT XVII. sz. V. 4., 5., 10., 14., 24., és 29. számokkal variáló textusok keletkezése 1615–1616 előttre datálható. Ezek az énekek megtalálhatók már a Kissolymosi Mátéfi ék.-ben, valamint a Jancsó-kódexben is. Az RMKT XVII. sz. V. 133. számú éneknek megfelelő költemény csak a Pál András ék.-ben maradt fent, első másolásának ideje 1720. Varjas Béla megállapítása szerint a Pál András ék. számos, még a XVII. század elején keletkezett énekdarabot őrzött meg. Ezek egyike az említett 133. számú ének.²³ A Péchi-féle *Messias* stb. című ének datálásáról már szóltunk.

A Balászfalvi-kódex második részében helyet foglaló zoltárparafrázisok Bogáti Fazekas Miklósnak szombatos körökben igen népszerű Psalteriumából valók. A radikális antitrinitárius Bogáti történelmi biblia szemléletében, és tudós filológiai gyakorlatával írt zoltárfordítások már az 1600-as évek elejétől helyet kaptak a szombatos énekeskönyvekben, annak ellenére, hogy szerzőjük nem osztotta a szekta világnézetét. A kódex második részéből másolt mutatóványok közül az argumentumfóliákat, minden esetben a nótajelzést, magukból a zoltárok-ból azonban csak az első néhány sorok keltették fel Ürmösy érdeklődését. A szövegállomány megfelel a legrégebb Bogáti-másolat, az 1604-ben készült Psalterium textusának.²⁴ Néhány esetben a nótajelzés eltér ettől a hitelesnek tekinthető kéziratától: Ps. 144. — *Nóta: Drága dolog az Ur Istent dicsérni.* Ps. 140.-ben az *Arg. Hízkelkedők* szerepel. Ps. 127. — *Nóta: Réghi nagy időkben a víz özön után minket . . .* Ps. 126. — *Nóta: Sok rendbeli próbák vannak rajtunk az életben . . .* Ps. 116. — *Nóta: Mit bizik e világ ő álnokságához.* Ps. 74. — *Nóta: Ha gondolod élő ember . . .*²⁵ Az 1626-ból származó eredeti Balászfalvi-kódexben nem szerepelhetett Sárosi Mihály aláírásával az a 137. zoltár, amely a Bogáti megfelelő után következett az Ürmösy előtt fekvő másolatban. Ez a költemény 1634-ben szerepel először a Bogáti zoltárok között a Mátéfi János-kódex függelékében. A szombatos scriptor nyilvánvalóan Bogátiinak tulajdonította, ma már megfoghatatlan indokkal. Felbukkan az Abasfalvi zoltáros könyvben is, természetesen Sárosi Mihály nevének említése nélkül. Szövege: „*Sirva messze szép hazánkból, hogy rabságra menénk; fáradva Babel vizei mellett, nyugodni, hogy egykoron megülénk: szép hazánk, szép Sion vára, szép Sion hegye, lelkünkbe keserűségek, Jeruzsálemre tekintve nagy keservesen mű könyzeünk. — Igy zokogánk és kesergünk az mint szólhatánk; lantunk, hegedünk semmire nem kell, csak hozzájuk is mű nem nyulánk; fűzfákra partra letettük, mert nincsen kedvünk; semmire nem kell cyteránk; hadd áljon nincs oka mert szép hegedűnket vennők és vigadánk. — Rajtunk szántó pogány ezenbe lásd mivel boszanta? rabbá viszen sőt csak helyét hagyja; vigadjunk no hegedűsök, verjetelek vigat; ezt kevélyen mondja; az kinek lelkek felett semmi nem maradt katzagtatni így akarja. — Az Szt. házban no mi formán énekeltek? — No mondjatok olyat papok kin Sionban tő örvendeztetek; hadd halljuk, hadd tanuljunk még talán tū szebben énekeltek földünkben; hogy ha tetszendik, a mi fiaink is arra vezértitek. — Láss hogy mondjunk Urnak mondot éneket, másföldön, ő! Jeruzsálem szép hazám, mi olta én belőled kiköltem, sem kezem sem tudományom; szép énekimet én ott felejtettem: míg tégedet szememmel nem látlak, addig nekem nemleszen örömem. — Ó! szép hazánk! a mi nyelvünk inyünkkhöz ragadott, míg tégedet nem láthatunk, addig muzsikánk meg veszett és elfogyott: mert te vagy kiről kezdvén kin akarom végezni, és szép nótámat, ha rólad nincs vigaszságom, bár senki ne várja én lantom szavát! — Mit nógatja ránk a pogányul áldon nemzete: rontsátok el fundamentumából, ne maradjon helyébe egy köve; ezt ird fel, else felejtsd Uram, s ne tūrd őt, lássa ő is mit te kezéd ira; büntesd meg, mert atyafia kinját akarta és jól szemmel nézte. — Te kegyetlen Babylon reád várd veszedelme; jót ad az Ur annak az ki mint te én velem tettél, téged ugy veszteget; jót adjon annak, a ki kölcsön ad te néked, ugy tőri te földet, lábnál fogva falhoz veri minden irlgalmatlan te csemetédet. — Igy keserge a szent néppel az papi szent nemzel, mikor Baby-loniába pogány vive — így sira az énekes szerzet — ezt mondá ellenségeik ellen, és kívánja hasonlő szerencsét — ugy irá százharmintz heledik éneket, és szomorú keservet. —”²⁶ A névvel jelzett énekek és zoltárparafrázis mellett, Ürmösy kéziratának egy másik helyén, a következő általános értékű megjegyzést teszi: „*Több alkalmi énekeik és imájuk Sidó fordítás és kevés eredeti 1620-ból, és a melyek kerültek ki Péchy kancelláriájában részint Szent Demeteri, Balázs-**

²² ARÁNYI Lajos: Az erdélyi székely szombatosok között. Magy. és a Nagyv. 1875. 454–455., 466. A bözdújfalusi plébániakönyvből magyar fordításban. KOHN: I. m. 81. Péchi és Balassa kapcsolatához I. Tört. Tár. 1881. 604–606.

²³ RMKT V. 567.

²⁴ Psalterium Magyar Soltar. 1604. THURY: I. m. no. 1.

²⁵ A felsorolt dallamokat I. CSOMASZ TÓTH Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958. 294., 222., 367., 399.

²⁶ ÜRMÖSY: I. m. 42–43. Vö. MTAk Mf. A 633/II.; MTAk Mf. A 369/IV.

falvi (1) és Szent Erzsébethi kastélyában, mint szombatosaink kézi könyveinek első lapjain olvashatjuk”.²⁷ A bőzödújfalusi szekta rituáléinak leírásánál közli, hogy azok a zsidóktól kerültek hozzájuk: „... kivévén azokat a Soltárokat, melyek Péchy Simontól újra készítette meghagytattak az Unitárius hangjegyre”.²⁸ Péchy verses, énekelhető szoltárfordításáról Thury egy újsághír alapján nyilatkozott,²⁹ a fenti vélemény pedig, mint az a korábbi utalásokból megállapítható, a szombatosok között Péchinek tulajdonított Bogáti-zsoltárokra vonatkozik. Magyarázatra szorul azonban az 1620. évből származó eredeti szombatos énekekre utaló kijelentés. Ma ismert kódexeink közül csak a Kíssolymoson másolt, ma Kalocsán levő Mátéfi-kódexben olvasható ez az évszám feltűnő helyen — de nem a címlapon. Az ugyancsak Kíssolymoson készült, ma Kolozsváron levő Mátéfi János ék.-ben Eőssi András *Isten törvényének stb.* c. éneke után is az 1620-as év olvasható, de előtte és utána többször 1617, 1618, 1619.³⁰ Ezért indokolatlan ennek az évszámnak kiemelése. A hivatkozás azért sem kapcsolható a fenti kötetekhez, mert Ürmösy a kezében levő kódexek másolási helyeinek felsorolásában nem említi Kíssolymost. Balázsfalvát viszont igen.

A szombatos kódexirodalomra vonatkozó ismereteink bővítésére szolgálhat az Ürmösy-beszámoló néhány további megjegyzése is, melyekben szó esik egy titokzatos szombatos „Törvénykönyvről”: „... mely tartalmazza a Mózes öt könyvét és az Isteni tisztelet külső lényegét, bőv magyarázatokkal, Sídórol magyarra fordítva Péchy Simontól, toldalékokkal ellátva, mely szól a Messiás eljövételéről, s annak céljáról. — S a keresztények Kristusáról, mint hamis Antikristusról, megcáfolyva a reája ruházott jellemeket és kijelentéseit — az eljövendő Messiás idejének előjeleiről — s a világ végéről s minden más nemzetek eltűnéséről az egy szombatosokon kívül, kiknek ez időben össze kell gyűlni Kanahán földére és ott az új életet megkezdeniük. — Ez törvénykönyvet . . . frigy-ladaként őrzik . . . ezen könyvből olvashatók Péchy Simonnak a Szombatoság iránt viselt dolgai, és nevei 12 irnokainak valamint azoké is kik Péchy Simonnal a Szombatos ügyben karöltve jártak.”³¹ E könyv történetéről megtudta Ürmösy, hogy egy 84 éves új-székei öregasszony hozta Bözödújfaluba és azért bízta az ottaniakra, mert falujában ő volt az utolsó szombatos. Ez az esemény 1825 körül zajlott le. Használatáról elmondja, hogy ebből érvelnek hitük védelmében, a rabbi őrizi azt és keresztények kezébe nem adják — ő sem látta.³² Tartalmi leírását tehát informátorai szavai után vetette papírra. A könyvről kapott információk arra utalnak, hogy énekek, imák, polemikák, vallási törvények és némi történelmi feljegyzések követték egymást lapjain. Ilyen természetű gyűjteményt ez idő szerint kettőt ismerünk. A korábban már többször idézett kalocsai Mátéfi-kódexet, amely azonban már 1766-ban elkerült a szombatosoktól. Valószínűbbnek látszik, hogy a fenti leírással részben párhuzamba állítható Árkosy-kódexről vagy ahhoz hasonló jellegű kolligatúmról beszéltek Ürmösynek. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a teljes Árkosy-kódexet őrizték a múlt század elején a bőzödújfalusi rabbi. Ezt látszik igazolni, hogy a kódex mai töredékes állapotában is megtalálhatjuk abban az Ürmösy által leírt törvénykönyv egyes darabjait. Fordításokat és magyarázatokat Mózes könyveihez, a parancsolatok megtartásáról szóló szövegeket, imafordításokat, Jézus és az Újszövetség kijelentéseinek áttértekelését elvégző polemikákat, Jézus messiási küldetésének limitálását.³³ A fenti idézetben szereplő további témák hiányára talán elfogadható magyarázatot nyújt, hogy a kódex ma, ívrét méretéhez csak 60 levelet tartalmaz. Ez a formátum nagyon is valószínűvé teszi, hogy az egykor testes kötetnek csak kisebb része maradt meg. Ebben a feltételezett elveszett részben lett volna a Messiás eljövételének előjeleiről szóló traktátus — amely a szombatos ideológia fontos alkotóeleme volt — és a szombatosok akkori magatartására vonatkozó utasítás. Mivel ez utóbbi témáról kapott tájékoztatásunkban nem esik szó a zsidókról — amire Ürmösy más helyeken szívesen rámutat —, úgy véljük ez esetben is, mint az Árkosy-kódex más darabjainál, igen korai klasszikus szombatos írásműről lehet szó. Végül valamiféle Péchivel és társaival foglalkozó feljegyzés zárhatta a Törvénykönyvet.

Ürmösy Sándornak a fentiekben ismertetett kézírata, amely elsőként foglalkozik tudományos érdeklődéssel a szombatosággal, ismételtlen felhívja a figyelmet e szekta kódexirodalmának ma még lappangó darabjaira.

Dán Róbert

²⁷ ÜRMÖSY: i. m. 9–10.

²⁸ A Bogáti Psalterium valós szerzőjét csak Jakab tisztázta. Ker. Magv. XV. 1–14.

²⁹ THURY: i. m. no. 10. vö. OSZK Okt. Hung. 1166. 1646-ban (?) készült kommentált prózai fordítás.

³⁰ RMKT V. 530.

³¹ ÜRMÖSY: i. m. 10–11., 23.

³² „... kezünkbe nem adják.” I. m. 23.

³³ Az Árkosy-kódex első ismertetője BOROS György, Ker. Magv. XXI. 1886. 6–20., 76–88., 142–152. KOHN nem látta az eredetit. I. m. 109. VARJAS Béla az általa közölt szombatos vitairatok bevezetésében élenk polemikus irodalom létezését feltételezi. RMKT XVII. sz. V. 484.

Csokonai nyomában (Rumy Károly György és Rožnay Samuel)

Csokonai magyar utóéletének ismerete téteti föl velünk a kérdést: vajon az egykori Magyarország területén élt népek hagyományaiiban mi a szerepe Csokonai életművének? Eljutottak-e a Csokonai-versek a szlovák, a szerb, a román irodalmakba? A kutatás nyugodtan felelhet *igennel*. Tudunk arról, hogy Csokonai *Békaegéharca* román tolmácsolóra talált,¹ e tolmácsolásnak tekintélyes számú kéziratosa változatát ismerjük. Arról is tudunk, hogy Csokonai versei szlovák szerző *szlovák* és *magyar* nyelvű színdarabjaiba egyaránt bekerülnek.² Sejtjük, hogy a szerb irodalom egyes képviselői is ismerték Csokonai műveit, Jovan Pačić, pest-budai szerb költő egy költeménye feltételezteti ezt velünk.³ Sőt, tovább is léphetünk: kéziratosa szlovák Csokonai-versekről is tudunk, olyan fordításokról, melyeket nem a szlovák irodalom *neves* személyisége készített, hanem az irodalomban ismeretlen egyén. Ez már közkedveltségre, népszerűsége enged következtetni.⁴

Azt azonban csak homályosan gondoljuk, hogy a kor *bécsi* és egyéb *német nyelvű* lapjaiban is fel-feltűnik Csokonai neve, műveinek ismertetése. Pedig ha alaposan átvizsgáljuk az osztrák irodalmi lapokat és azokat a németországi újságokat, melyek magyar vagy Magyarország területéről származó egyéb nemzetiségű tudósítóval rendelkeztek, akkor a XIX. század első két évtizedében sűrűn találkozunk Csokonai nevével, a különböző Csokonai-kiadásokról szóló hírekkel, illetve recenziókkal, helyenként még fordításokkal is. Ezek ismerete, regisztrálása teljesebbé teheti nemcsak a Csokonai utóéletéről alkotott — s erősen hiányos — képet, hanem Csokonainak a magyar irodalom kereteit túlnövő jelentőségéről is tudósíthat, rámutathat költőnk *kelet-európai* jelentőségére. Ugyanis, ha melléje tesszük mindazokat, kiknek egyénisége vagy költészete szerepet játszott a szomszédos irodalmakban, Csokonait messze följük kell helyeznünk, ő róla szól a legtöbb hír, az ő hatása a legmélyebb, az ő életművében találja a szomszédos irodalmak számos képviselője saját problémáira a választ. Igaz, Kisfaludy Sándor Himfy-strófája példa lett a cseh irodalomban, alakja a szlovák költő, J. Palkovič nagy élménye; Berzsenyi Dániel is a cseh verstan megújítóinak adott segítséget, Gvadányi Peleske-fogalma a szlovák irodalom fogalmává is nőtt, Kis János embersége a vend és a szlovák irodalom képviselőiben talált válaszra, ám Csokonai hatása nem korlátozódik az irodalom szűk szeletére, nem merül ki egy-egy költő téma- vagy műfajválasztásában, nem válik formai-vers-tani mintaképpé, ennél többről van szó; nem is nevezhetjük egyszerűen hatásnak Csokonai szomszédos népi utóéletét, inkább a párhuzamosok találkozásának, az irodalmi keresztutak összeérésének. Ugyanis Csokonai sem teljes életművével hatott (nem is volt ismeretes még a kor magyar olvasója előtt sem a teljes életmű), hanem költészetének két szektorával: a vígeposztszal és a dalköltéssel. A vígeposz pedig — Karel Krejčí könyvéből tudjuk⁵ — a kelet-európai felvilágosodás, nemzeti szellemű megújulás, a klasszicizmus kibontakozása egyik alapvető műfaja lett, az ukrán irodalomban például az egyházi-tudós nyelvel való szakítás épp a népi burleszkre támaszkodó travesztált *Aeneis*-ben történt meg a legpregnansabban,⁶ a csehben és a lengyelben közvetlen politikai-társadalmi mondanivaló kifejezője lett a hasonló jellegű, funkciójú mű. Azokban a kelet-európai irodalmakban, ahol valamilyen ok miatt nem született meg, vagy nem került a nyilvánosság elé a humoros hősköltés, ott fordítással igyekeztek ezt a hiányt pótolni, s a román és a szlovák irodalomban éppen Csokonai *Dorottyája*, *Békaegéharca* volt a „pótlás”. Ne tévesszen meg minket, hogy — látni fogjuk — szlovák költő német nyelvre fordítja Csokonait. Hivatkozhatunk arra, hogy a német az egymás nyelvét ritkán vagy hiányosan értő írástudók társalgási vagy levelezési nyelve, de arra is, hogy egyetlen szlovák újság jelent meg, kis alakú, egyéb hírekkel tömött, viszont a német nyelvű lapok a széles nyilvánosságot biztosították — és nem utolsósorban jól fizettek.

A német nyelvű lapok anyagának áttekintése ezért több szempontból tanulságos:

1. Irodalmunk egykori külföldi ismeretségeit derítjük föl.
2. A szomszédos irodalmakhoz fűződő pozitív kapcsolataink is szaporodnak.

Az ismertetők közül Rumy Károly Györgyöt említjük meg először. Egész életében vállalta s váltakozó sikerrel teljesítette a kultúráközvetítés „hálásnak egyáltalában nem nevezhető

¹ SIEGESCŰ József: Csokonai „Békaegéharca”-nak latin és oláh fordítása. EPhK 1905. 363–368. — ENGEL Károly: Csokonai Békaegéharcának román fordítása. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1959. 33–54.

² SZIKLAY László: Szlovák drámaíró magyar nyelvű vígjátéka, Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1956. 103–115.

³ I. PÓTH: Jovan Pačićs „Liedersammlung”. Studia Slavica 1960. 145–167.

⁴ SZIKLAY László—VARGHA Balázs: Csokonai egyik versének két szlovák fordítása. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963. 135–150.

⁵ K. KREJČÍ: Heroikomika v básnictví Slovanů. Praha 1964.

⁶ ZINA GENYK-BEREZOVSÁKÁ: Travestie Ivana Kotljarevského. Slavia 1969. 373–379.

feladatát. Tudósításai nem mindig megbízhatóak, néha félreérthető fogalmazásúak, máskor épp azért, mivel nem ő csinálta a korrekturát, tele vannak hibával. Különösen értékesnek tartjuk az 1800—1820 közé eső ismertetéseit, ekkoriban még igyekezett a göttingeni egyetemen elsajátított színvonalon maradni, igyekezett igényesen és érdekesen „tálatni” a magyar irodalom eseményeit (későbbi művei, cikkei is hasznosak, de bizonyos elietettség érződik rajtuk) a német nyilvánosság számára. Ezúttal Weimarhoz fűződő kapcsolatait emeljük ki, „Der Neue Teutsche Merkur” című, Wieland, majd Böttiger szerkesztette lapban rendszeresen beszámolt a magyar(országi) művelődés, ezen belül irodalom fordulatairól.⁷ Beszámolóiban⁸ jelentős szerep jut Csokonainak, kinek Árpádiászát említi, melytől a magyar irodalom új föllendülését várja, említi néhány kéziratban maradt költeményét, továbbá a *Békaegérharcot*, melynek eredeti vonásairól, nemzeti jellegéről szól. Hozzáteszi: a cenzúra nem engedte meg, hogy nyomtatásban megjelenjen. Másutt Csokonai haláláról emlékezik meg, s költőnkét úgy értékeli, mint aki a lírai költészetben, az epikában és az idillben egyaránt mester volt.

Tegyük ehhez hozzá, hogy egy bécsi lapban írott magyar irodalmi áttekintés⁹ ugyanígy Csokonai műveit, elsősorban a *Dorothyát* emeli ki, az előszó esztétikai értékére is rámutat, de hasonló lelkesedéssel említi a Lilla-dalok 1805-ös kiadását, az anakreoni dalokat, valamint az Alkalmazotásra írott verseket. Az áttekintés valószínű szerzője Rummy György, ki a bécsi lapokat híryanaggyal, recenziókkal, vegyes tartalmú közleményekkel látta el, s ki később a Csokonai-síremlék körüli vitának is bécsi tudósítója lett.¹⁰

Rumyról azonban úgy tudjuk, hogy Kazinczy esztétikai, költői elveinek, gyakorlatának hűséges követője volt, az ő esztétikai jellegű cikkei is Kazinczy klasszicizmusának nyomdokai-ban haladnak, nem többek Sulzer, Bouterwek s más német szerző esztétikai kompendiumainak kivonatainál. Csokonai „esztétikája” is klasszicista fogantatású, de nem azonos a Kazinczyéval, s az esztétikai elvek mellett sokkal inkább a költői gyakorlat mutatja a két költő különbségét. A Kazinczy-rajongó Rummy vált Csokonai német nyelvű népszerűsítőjévé!

Rummy Károly György csak 1807-től kezdve levelezett Kazinczyval, attól fogva lett eszméinek egyik zászlóvivője. Előtte sem tájékozódott más irányba, épp ezért kerülhetett olyan jó baráti viszonyba Kazinczyval, mert helyenként a legteljesebb nézetazonosságról szólhatunk. Csokonai azonban korábbi élménye a 18 éves koráig magyarul szinte semmit nem tudó Rummy-nak. Az egykori magyar nemesi családnak a Szepességben német nyelvűvé vált fia a göttingai egyetemi esztendők előtt egy évet Debrecenben töltött, ahol Kotsi István, Budai Ézsaiás és Sárvári Pál irányította tanulmányait, ám magyar „privátórákat” is vett Veres Mihálytól.¹¹ A debreceni kollégium diákjai körében ismerte meg Csokonai költészetét, s a diákkori élmény egész életére hatással volt. Ezért lelkesedett Csokonai életművéért, ezért közvetítette a magyar irodalmat a német nyelvterületre. Még Göttingában — két diáktársával: Ercsey Dániellel és Varga Istvánnal — fogadta meg, hogy az előbb említett feladatot vállalja.¹² Ennek a feladatnak egy szilánkja a *Dorothyáról* írt recenzió.¹³ Anyagában, módszerében eddig említett tudósításaira hasonlít, ezért mondhatjuk, hogy a legnagyobb valószínűséggel Rummy Károly György a recenzió szerzője.

Az első magyar komikus hősköltemény — írja — egyben valódi mestermű (Meisterstück) az epikai műfajok e nemében. Ha az *Új Amadis* és az *Oberon* szerzője értené a magyar nyelvet, megelégedéssel olvasná ezt a komikus eposzt, s Csokonait méltó kollégájának tartaná. Ezután történetileg tekinti át a magyar hősköltemény múltját, Zrinyinek az *Adriai tenger Sirénáját* említve, rátér az *Árpádiászra*, mely Csokonai halála miatt maradt abba. A travesztált *Békaegérharc* a cenzúra miatt nem jelenhetett meg. A *Dorothy*a ideálja lehet a komikus eposznak, a humoros jelenetek változatossága, a jellemek gazdagsága jellemző e műre. Wieland *Oberon*-jához hasonlítja, de kiemeli a mű nemzeti-magyar vonásait. Megemlíti, hogy a szatíra éle érinti a társadalmi életet, majd a mű élményalapjáról szól. Csak ezek után ismerteti — elég bőven — a cselekményt. A cselekmény ismertetése részletes, jól állítja elénk a művet, mindössze egy — ám alapvető — hibája van. Telezsúfolta magyar nyelvű idézetekkel. Ez bécsi lapban célszerűtlennek bizonyult. Ugyanis, ha magyar olvasóknak írta, kár volt bécsi újságot választania, a magyarul nem tudó olvasókat pedig elriasztotta a teménytelen sok, a cselekmény elmondását megakasztó, a cikket így nehezkessé tevő magyar idézet. Igaz, Rummy Károly

⁷ István FRIED: Karl Georg Rummy und Weimar. Arbeiten zur deutschen Philologie V. Debrecen 1970. 47—56.

⁸ Nachrichten über Ungarns neueste Kultur und Literatur. Der Neue Teutsche Merkur 1802—1808. — Csokonairól: 1804. II. 167—194. — 1805. III. 63—82.

⁹ Kurze Uebersicht der poetischen Literatur in Ungarn in den Jahren 1804 bis 1806. Intelligenzblatt der Neuen Annalen der Kunst und Literatur des österreichischen Kaiserthumes 1807. 145—155. hasáb.

¹⁰ Intelligenzblatt der Neuen Annalen . . . 1807. ápr. 181—182. — jún. 300—301. Az utóbbit idézi VARGHA Balázs: Csokonai-émlékek. Bp. 1960.

¹¹ Vö.: önéletrajza, Intelligenzblatt der Neuen Annalen . . . 1807. 129—138.

¹² Pressburger Aehrenlese 1836. Nr. 29.

¹³ Neue Annalen . . . 1807. II. 78—81. — Kazinczy levelezése V. 160.

György művelte a német költészetet (helyenként a latint is!), de ő nem ihletett költő, megtanulta a versformákat, elsajátította az iskolás verselést, valószínűleg az ő esetleges műfordításai sem közelítették volna meg az eredeti báját, humorát, változatosságát, mindenesetre olvasmányosabbá tették volna recenzióját.

Egy ismeretlen recenzens Csokonai *A Tavaszi* című átköltéséről szól.¹⁴ Romy szerzősége mellett ezúttal semmi nem szól, bár a *fenntartások* mellett az elismerés sem marad el. A fordítást jórészt sikerültnek tartja, de Csokonai nyelvét nem elég „klasszikusnak” (Schade nur, daß die Sprache des seligen Csókónay (!) nicht genug classisch ist.) Mindezt a horatiusi *nonum prematur in annum*-elv be nem tartásának tulajdonítja.

Romy Károly György mellett a másik *jelentős* ismertető: Samuel Rožnay. A szlovák öntudatú fordító szándéka az volt, hogy a szlovák irodalom hiányait fordításaival pótolja, így tolmácsolta az Igor-éneket, Krasicki humoros elbeszélő költeményét, a *Myszeist*, Csokonait, Himfyt — németül, lett a bibliai cseh nyelv szlovák Macphersonává,¹⁵ költött ósláv eposzt, adott — talán Csokonaitól nem egészen függetlenül — anakreoni verseket az evangélikus szlovákok említett bibličinájában, írt alkalmi költeményeket, próbálta a szlovák nyelvet a különböző versformákban, műfajokban. Tudatos kultúrközvetítő, aki a lengyel, az orosz, a cseh, a magyar költészet kincseit a német nyilvánosság elé akarta tárni. A *Morgenblatt*nak volt tudósítója, Himfyt adott németül, de az új. *Intelligenzblatt*ban irodalmi hírekkel is szolgált. Az udvari könyvtáros, szlovén tudós, Kazinczy tübingai pályáirátának egyik bírálója, Kopitar kérte föl arra, hogy a *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung* levelezője, tudósítója, munkatársa legyen.¹⁶ Ebben a minőségben nem pusztán a szlovák vagy a cseh, de nem is kizárólag a *szláv* irodalom foglalkoztatta, legalább olyan mértékben nyúlt a magyar költészet után. Csak sajnálhatjuk, hogy nagyszabású tervezete nem valósulhatott meg, ez lett volna a magyar irodalom első német antológiája. „*Magyarische Blumenlese, oder Auswahl der Poesien der Dichter Ungerns in deutschen Uebersetzungen.*”¹⁷ Ez lett volna a cím, s részletek következtek volna Kazinczy, Csokonai, Baróti Szabó, Dayka, Anyos, Zrínyi, Gyöngyösi, Kisfaludy Sándor munkáiból. Ismerjük a Himfy-szemelvényeket, ismerjük a Dorottyá fordításának kezdetét. Ez utóbbiakra Rudo Brtáň, szlovák kutató hívta föl a figyelmet,¹⁸ majd Kunszery Gyula¹⁹ elemezte — túl szigorúan — a fordításokat, a versforma megváltoztatása ugyan lényeges *tartalmi* változásokat jelentett, a kísérlet azonban több méltánylást érdemel, hiszen éppen a humort a legnehezebb idegen nyelvre átültetni. Az is figyelemre méltó, hogy a lengyel vígeposzt németül tolmácsoló Rožnay éppen a Dorottyát akarja a német olvasónak bemutatni. Nyilván — jogosan — rokon világra lett, a kelet-európai komikus eposznak önkéntelenül is közös sajátosságait fedezte föl, s fordításaiban azonos hangon is tolmácsolta. Amit Krejčí szláv specifikumként jelez, az a magyarban is honos. A kelet-európai „heroikomika” ugyanis rokona annak a XVIII. század végi — jórészt nemesi — paszkvillusz-költészetnek, mely sok rokonságot mutat a népi, illetve népies burleszkkel. Emellett lényeges, felvilágosult szemléletű sugároz. A nemesi élet ábrázolásával egyben annak paródiáját is adja, mégpedig klasszicizáltan felvilágosult paródiáját. Ez az oka annak, hogy a szlovák irodalom és irodalmi nyelv ekkori szűk lehetőségeit mintegy kitágítja, a szlovák irodalomban hiányzó műfajt németül igyekeznek pótolni, de ez az oka annak is, hogy Rožnay alapos, nyelvi kérdésekre is kitérő, lelkesült recenzióban méltatja az 1813-ban megjelent négykötetes Csokonai-kiadást.²⁰

Felhívjuk a figyelmet erre az elfelejtett bírálatra, mely a korai Csokonai-méltatások legszébbikének mondható. Köszöni Márton Józsefnek, a kiadónak, hogy a nyilvánosság elé bocsátotta Csokonai műveit, de sajnálja, hogy nem mellékelte hozzá Csokonai-életrajzot. Az egyes kötetek bemutatását csak általánosságban végzi el, hogy annál részletesebben szólhasson a *Békaégérharcról*. „Elyet a „Fräulein Dorchen” (*Dorottyá*) mellett a magyar irodalomnak e nembeli legérdekesebb termékének nevez. Rožnay jó érzékkel mutat rá arra, hogy nem homéroszi e mű, travesztált alkotásról van szó, a paródia-jelleg a döntő. Humora abban rejlik, hogy a régi és idegen szokásokat, az új balgaságokat a legkomolyabb arccal adja elő, illetve komikumát az adja, hogy „in den witzigen und naiven Anspielungen, durch welche so manche Ausserungen des Zeitalters durchgehehelt werden; in der Hervorbringung und Gestaltung

¹⁴ Uo. 1810. IV. 29.

¹⁵ Albert PRAŽÁK: Slovenský předchůdec českých Macphersonů. Slovenské štúdie, Bratislava IV. 3—12.

¹⁶ Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808—1828). Hg. von V. Jagić, Berlin 1885. 299.

¹⁷ Ungarische Literatur. *Intelligenzblatt zur Wiener Allgemeinen Literatur-Zeitung* Nr. 39. Sept. Nr. 40. Oct. 1814.

¹⁸ Rožnay Sámuel, a magyar költészet szlovák propagálójája. *ItK* 1957. 377—380. — *Pri prameňoch slovenskej obrodeneckej literatúry*. Bratislava 1970. Főleg: 206—234., 364—384.

¹⁹ KUNSZERY Gyula: A „Dorottyá” német fordítása. *Fil.Közl.* 1967. 175—176.

²⁰ S. R.: Ungarische Literatur. *Wiener Allg. Lit.-Zeit.* 1813. 1572—1574. hasáb. A névjegy azonosításához: Rožnay nekrológja. *Necrolog aus Ungern von Jahre 1815 und 1816. Erneuerte Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 6 März 1816. Nr. 9.

komischer Situationen, die durch die Ernsthaftigkeit der Darstellung das Zwerchfell erschüttern; und in den feinen Reflexionen auf den Horizont des Vaterlandes, welche der Dichtung ein National-Interesse gewähren."

A versforma Blumauer travesztált Aeneiszéé, de nincs tekintettel az időmértékre, ugyanis az időmérték csak a rimtelen magyar versekben cseng fenségesen, a modern versek időmérték nélkül is jól hangzanak. A rímek közül csak néhány mondható hibásnak (Brekekit — haragszik; tsatai — osztályi; mennek—tekingetnek). A nyelv gördülékeny és korrekt, majd kiemeli a görög tulajdonnevek pompás magyarítását. Ezután egész röviden ismerteti a mű szerkesztését, s izelítőül a *Felfoházkodást* adja „Aufseufzer” címmel:

Bevor mein Lied erschallt, will ich
Zur Muse flehend brüllen,
Sie möcht' mein Pfeifchen gnädiglich
Mit Pindus-tabak füllen,
Dass ich den Sang beginnen mag,
Den jüngst an einem Mussetag
Ich auf dem Knie gekritzelt

Mig elkezdénem Énekem
Instálom a Musámat,
Pindusi dohányal nekem
Töltse meg a pipámat.
Hogy kezdhessék Énekembe
Mellyet minap hevertembe
Firkáltam a térdemen.

A fordítás szinte szó szerinti hűségét állapíthatjuk meg azt, hogy e kis részlet igen sikerültnek mondható. Jól adja vissza a komikus eposz lényegét: a paródiát, az eredeti fenséges minta travesztiáját. Sajnálhatjuk, hogy az egész német fordítás nem készült el. Rožnay a továbbiakban a helyhiányra panaszkodik, mely nem engedi meg, hogy bővebben is bemutassa ezt a művet, melynek finom iróniájáról, éles szatírájáról szól. Végül csupán három helyet említ, melyet szkurriálisnak tart, mely ellen az ő józlése tiltakozik.

Ez a recenzió azért is érdekes, mert valaki hasonló módon dicsérte a remek, érdekes cseh vígposzt, Hněvkovský *Děvín-jét*.²¹ E recenzió azonban azért nem lehet Rožnayé, mivel a cseh idézetek eredeti nyelven maradtak meg, ő, a gyakorlott kultúrákövetítő ilyen hibát nem követett el. Viszont valószínűleg az ő nevéhez fűzhető az a tudósítás, mely a négykötetes Csokonai-kiadás megjelenését adja hírül.²² Ez a kiadás valószínűleg megvolt neki, saját tulajdonában, hiszen a továbbiakban egy, a másik Csokonai-kötetből származó fordítására szeretnők felhívni a figyelmet. 1816-ban jelent meg „Tokayer Weinlese” címmel, „Beyträge zur Volksposie” alcímmel ellátva egy kisebb dolgozata az általa sűrűn tudósított Morgenblatt című, tübingai újságban.²³ 1816-ban? Rožnay 1815 novemberében halt meg! Csakhogy Brtán bizonyította be, s adatait az újabb német kutatás is helyénvalónak találta, hogy a kitűnő szlovák műfordító oly sok adalékkal látta el a tübingai lapot, hogy még halála utáni időre is jutott közlőnivaló.²⁴ A Felvidék magyar—szlovák—német lakosságáról szól, megemlíti, hogy mindhárom zeng népdalokat saját anyanyelvén, ezekre a népdalokra föl kell figyelni, Herderre hivatkozva állítja, hogy fontos lenne elemzésük. Természetes, hogy a szláv népdalnak nyújtja a pálmát, Vuk Karadžić népdalkötete már megjelent, a szláv népköltészet-kutatás Kopitar munkálkodásával új lendületet kapott. Ezzel a ténnyel állítja szembe a magyar nép daltalanságát, melyet csupán az indokolt, hogy valóban nem volt összegyűjtve még a magyar népdalkincs, költőink hagyták visszhangtalanul elhalni Révai Miklós 1782-es felhívását. Érdekes, hogy Rožnay nem ezt kifogásolja, hanem arról szól, hogy kevés az olyan magyar népköltő, kinek dalai a nép ajkára kerültek volna, másrészt a helyzet félreismerése a magyar paraszt karakterológiáját az alábbiakban határozatja meg vele: „Stolz und Schwermuth”. Rožnay tehát nem is a valódi népdalt hiányolja, hanem a népies műdalét. Ő nem ismerhette Sárospatak vagy Debrecen kollégiumi dalkincsét, számára Csokonai költészete pótolta ezt. A szlovák hagyomány felől szemlél, hiszen a felvilágosult szlovák írástudó a rektorok, diákok, kisnemesek „népies” hangvételi dalait a folklórral tartotta azonosnak, az e dalokat, énekeket összegyűjtő és a XIX. sz. elején kiadó Bohuslav Tablic, de még a szlovák népdalgyűjtemény (1834—35) összeállítója, Ján Kollár sem választotta szét az igazi folklórt a népies dalszerzés termékeitől. Ez a magyarázata annak, hogy magyar népdalként közli Csokonai egy versét (a szerző megnevezése nélkül) magyarul és németre fordítva:

²¹ Annalen . . . 1805. II. 111—116.

²² Intelligenzblatt zur Wiener . . . Nr. 30. Ost. 1813. — A kiadásról szóló más hír ismeretlen referenstől — esetleg Romytól —: Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung 1816. 458. hasáb (Uo. okt. 546. hír Rožnay haláláról). Csokonai halálhíre: Intelligenzblatt der Annalen . . . 1805. márc. 106.

²³ Morgenblatt für gebildete Stände 1816. Nr. 37—38.

²⁴ BRTÁN: i. m.: — Gerhard ZIEGENGEIST: Deutschland als Zentrum der Vermittlung slawischer Literatur in Europa im ausgehenden 18. und frühen 19. Jahrhundert. Zeitschrift für Slawistik 1968. 467—478. Közli Rožnay leveleit Cotta kiadóhoz 1814-ből!

Eletem mái
 Komor órái
 Hány ezer bu s átok
 Jöve rátok!
 Fussatok ezekkel
 A sok keservekkel
 Melyekkel az ég
 Ostoroz még.
 Jaj szabadítsatok,
 Öldöklő bánatok!
 Mert a kin engemet
 Porba temet.

Traurige Stunden
 Meines Lebens
 Welch ein Fluch und yammer
 Euch belastet!
 Flieht von mir mit euren
 Vielen Kummerquälen,
 Mit welchen der Himmel
 Mich noch züchtigt.
 O befreyt den Armen,
 Ihr ergrimmtten Leiden!
 Denn bald wird der Kummer
 Mich begraben!

A központozás hibái, az ékezethibák (Eletem) a német folyóirat magyarul nem tudó korrekto-
 torai számlájára írhatók, egyébként az 1813-as kiadás szövegével egyezik meg a Csokonai-vers,
 melyet szerzője Pofók című színdarabjában a kedves női főszereplő, Petronella szájába ad.
 A német fordítás tartalmi hűségét ezúttal is dicsérhetjük, a formait annál kevésbé, hiszen hiá-
 nyoznak a Csokonai-versekben oly fontos funkcióval bíró *rímek*, a fordító nem képes az ere-
 deti *dallamát* érzékeltetni.

Rožnay így is értékes munkát végzett a magyar irodalom német népszerűsítésében. Ha
 fordításai nem is lettek közvetlen visszhangra, a közlések majd Mailáth János munkásságában
 gyümölcsöznek. Rožnay Himfy-fordításait Čelakovský használja majd a cseh irodalom szá-
 mára,²⁵ a Csokonai-tolmácsolások a szlovák társadalom egy rétegének érdeklődését fejezték
 ki a magyar művelődés iránt. Bizonyítják azt a tételt is, hogy Kelet-Európa irodalmainak a
 felvilágosodás és a romantika korszakában — a hasonló fejlődés, helyzet eredményeképpen —
 számos érintkezési, keresztezési pontját leheljük föl, attól teljesen függetlenül, hogy szláv vagy
 nem-szláv irodalmakról van szó. A magyar irodalom alkotásai többször szolgáltak mintául,
 például, hogy a magyar irodalmi népiesség szerb és szlovák népéneket is fölhasznált önmaga
 kifejlésére érdekében. Ennek az igen eredményes kölcsönhatásnak fontos dokumentuma
 Rožnay — sajnos, rövid ideig tartó — tevékenységének ez a része is.

Fried István

A Szózat viszály szavának „viszálya”

„És annyi balszerencse közt, | Olly sok *viszály* után, | Megfogyva bár, de törve nem, | Él
 lemzet e' hazán” — hirdette s egyúttal acélozta 1836-ban életerőnkét a nemzeti reformkor
 elkesítő hitvallása: Vörösmarty Mihály *Szózata*. De csupán hetven évvel utóbb, 1906-ban tette
 kétségtelen adataival a nagy tudású *Fischer Izidor* — nekem utóbb néhány éven át, csaknem
 tragikus haláláig kedves tanártársam — szinte bizonyossá, hogy ebben a szövegösszefüggésben
 a nyelvújítás *viszály* főneve nem a ma szokásos 'viszálykodás, villongás', hanem a reformkor-
 ban szintén jól ismert 'baj, viszontagság' értelemben fordul elő. Ezt a jelentést nemcsak Jókai-
 ból s más íróinkból idézte *Fischer*, hanem a Vörösmarty társszerkesztésben készült, akadémiai
 Tudományos Zsebszótárból is (MNY II, 80—3). Azt a nézetét ugyancsak elfogadhatjuk, hogy
 az „annyi balszerencse közt” és az „olly sok viszály után” sorok gondolatritmusféléit tartal-
 maznak.¹ Ha ellenben a *viszály* szót „villongás” értékűnek fognánk fel, akkor egyúttal föl kel-
 lene tennünk, hogy Vörösmarty gondolatmenete az általánosabb körű sorscsapások említése
 után a szűkebb körű belső küzdelmekhez, pártvillongásokhoz fordult. Nemzeti énekünk így
 sem volna értelmetlen — de a költő föltehetőleg nem ezt akarta mondani.

Régóta tudván tudjuk azonban, hogy szavainknak is megvan a maguk sajátos, sokszor
 kiszámíthatatlan sorsuk. A *viszály* főnév viszontagságos útja is ezt a tapasztalatot erősíti.

Az egyik ilyen tanulsághoz akkor jut a pontosabb ismereteket kereső olvasó, mikor a kri-
 tikai kiadású, új Vörösmarty-sorozatnak filológiai szempontból páratlanul gondos jegyzet-
 anyagában (II. 614. kk.) nyomát se találja a főnti problémának, ill. *Fischer I.* cikkének. Pedig
 kár: hisz így a valaha „magyar Marseillaise”-ként is emlegetett (I. az idézett jegyzeteket),

²⁵ SÁRKÁNY Oszkár: A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja. Apollo VIII. 1938. 71.

¹ SZEMERE PÁL hajdani verselemzése („széptani fejtegetése”, I. Munkái II. 148) „Két igen nevezetes-
 eddig nem hallott jelenet”-nek mondja e két sort. A *viszály* itteni jelentéséről — mint akkor közismertről —
 azonban ő nem szól.

gyönyörű hazafias költemény egy részletének helyes — vagy legalába vitatott — értelmezésére még akkor sem lesz figyelmes a mai kutató vagy magyartanár, ha a legjobb modern összefoglalást tanulmányozza.

A másik csalódás pedig akkor követi az iméntit, ha az ember az egyébként szintén rendkívül megbízható anyagú Értelmező Szótárban is utánanéz a *viszály* jelentéseinek és példamondatainak. Itt tudniillik megtalálható ugyan mind a napjainkban szokásos 'személyek, csoportok, közösségek közt kiéleződött ellentét; ellenségesség', mind az immár elavult és erősen irodalmi stílusértékű 'viszontagság, baj' jelentés: ám most meg az a „viszály” — azaz baj —, hogy a tárgyat Vörösmarty-idézet — hibásan — az elsőnek a szemléltetésére van közzölve. A második értelem igazolására is találunk egy alkalmas — csak persze közműveltségünk szempontjából jelentéktelen — Vörösmarty adatot: „Antonius . . . követni kész | Nemes Brutusnak sorsát s lépteit | *Viszályi* közt e járatlan világnak”; továbbá egy Jókaitól való megfelelő mondatot. Rosszul tehát csak a Szózat sorai jártak.

A dolgok így állván, hadd idézzek nyomtatékul a *viszály* vitatott értelmére (*Fischer* I. adaitól) még egy-két irodalmi példát — az akadémiai Nagyszótár pompás kéziratos anyagát is felhasználva —, pontosan a Szózat keletkezésének és fogadásának éveiből: „nyugott lelket formálunk — nyugottat a' sors' *viszályain*” (1833: Kovács Pál: A' nev. nőnem 87); „egy gyöngéd lyánkának csak meggondolni is, hogy ő . . . félvad haramiák kezébe jutand, erős férfinak is borzasztó *viszály*” (1836: Gaal József: Szirmay Ilona I. 157—8); „[Mátyás úgy érezte: a néphangulat] kifejezése, mely őt a' porból, egy merész, a' [igy!] idők' *viszályain* és súlyain keresztül nyúló fogással, a' dicsőség' fényfokára emelte: csak a' szótlanságban találna méltó feleletet” (1839: Jósika Miklós: Csehek Magyarorsz. I. 326); „az ezredesné, egy főrangú, bár különös *viszályok* miatt elszegényedett magyar család' gyermeke volt” (1834: Athenaeum I, 460). Vita tehát már aligha férhet a Szózat szavának helyes értelmezéséhez.

Megismétlem: sem kritikai kiadásaink, sem az Értelmező Szótár általános használhatóságát, tudományos értékét nem érinti a fenti kis helyesbítés; még a Szózat egészének értelmezését sem változtatja meg. Mégis a mi tudománytörténeti korszakunk kötelessége, hogy alap kutatásaink modern kiadványait is rögtön pontosabbá tegyük, kivált ha a nemzeti művelődési közkinccsel érintő hiányt vagy félreértést találunk bennük.

Tompa József

Számítógépes ritmuselemzési kísérlet

1. 1971 tavaszán lehetőség nyílt arra, hogy elektronikus számítógéppel poétikai programozást bonyolítottunk le, pontosabban próbáljunk ki. Előzetes megfontolás alapján ritmuselemzési kísérletet végeztünk, és a gép beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a megadott szabályok szerint automatikus ritmuselemzést végzett. Ennek a munkának ritmuselemzési előfeltételeit, a számítógépes programozás lefolyását és ritmuselemző eredményeit foglalnám össze az alábbiakban. Mind a ritmuselemzés, mind a számítógépes poétikai vizsgálat önmagában is bonyolult kérdéskör, ezúttal nem térhetünk ki minden összetevőjére, csupán azokra hivatkozhatunk, amelyek közvetlenül kapcsolatba hozhatók az elvégzett munkával.

2. A magyar nyelv akusztikai-szegmentumbeli sajátosságai következtében metrikáink alapja a szótag. A szótagok több szempontból is bináris oppozíciókra bonthatók, amelyek közül két rendszer a magyarban metrikailag relevánssá fejlődött: rövid és hosszú szótagok oppozíciói adják az úgynevezett „időmértékes”, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok oppozíciói az úgynevezett „hangsúlyos” metrikát. Metrikusaink egyetértéssel abban, hogy természeténél fogva bármely szótag kétféle metrikába is tartozhat, azaz egyszerre jellemezhető az időmértékes és a hangsúlyos verselés szabályai szerint. Más metrikai rendszerek is elképzelhetők a magyar nyelvben, ezek azonban eddig nem váltak közkeletűvé, legfeljebb kísérletként fordultak elő.

2.1. A ritmuselemzés gépesítésének tehát az a feladata, hogy az egyes szótagokat minősítse mind a két metrika szempontjából. Mivel az időmértékes verselés alapjait a nagyjából fonematikus magyar helyesírás feltűnteti, itt voltaképpen íráselemzés a gép feladata. A hangsúlyokat viszont helyesírásunk nem jelöli, itt a gépnek mondatfonetikai sajátosságok alapján önállóan kellene elemezni a hangsúlyokat, bizonyos esetekben pedig ennél is bonyolultabb eljárással, voltaképpen a szöveg logikai-szemantikai elemzéséből kellene hangsúlyviszonyokat megállapítani. Néhány (bár szerencsére nem túl számos) esetben még ez is kevés, ilyenkor az aktuális hangsúlyozás, a gyakorlati akusztika figyelembevétele igazíthatja el a gépet a metrikai elemzésben.

2.2. Tudomásom szerint nem végeztek eddig számítógépes metrikai vizsgálatot magyar anyagon. Ez a feladat jelenlegi számítógépeinkkel csak részben végezhető el. Teljes egészében

elemezni tudja a gép a szöveg időmértékes metrikai sajátosságait, a hangsúlyos verselés szerinti elemzést azonban csak mechanikus, külső segítséggel végezheti el (ha a hangsúlyokat, illetve ezek bizonyos fajtáit a gépen kívüli eszközökkel jelöljük a szövegben). Abban az esetben azonban, ha a hangsúlyos verselést külső segítséggel a gép elvégzi, az ilyen vizsgálatot könnyűszerrel összekapcsolja az időmértékes verselés eredményeinek vizsgálatával, és az eredményeket kölcsönösen korrelálja.

2.3. Konkrét vizsgálatunkban csak az időmértékes verselés szerint elemeztük a szövegeket, a hangsúlyos verselés elemzésére felállított hipotetikus program túl bonyolultnak bizonyult a számítógép számára.

3. Metrikusaink régóta felfedezték, hogy metrikánk csak látszólag szigorúan bináris. Még az időmértékes verselés vizsgálatakor is (ahol a több mint kétféle metrikai lehetőség felhasználása kevésbé releváns, mint a hangsúlyos verselés esetében) feltűnt, hogy finomabb metrikai megkülönböztetés olyan ritmikai sajátosságok is megfigyelhetők, amelyeket a fül ugyan korábban is érzékelt, de a merev bináris metrikai rendszerezés elmosott. Arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben és irányban érdemes bináris metrikai rendszerünket tovább finomítani, nem alakult ki egységes közvélemény. Alább az egyik lehetséges megoldást ismertetjük.¹

3.1. Bizonyos aktuális versfonetikai megfigyelésekből (leginkább a költők saját versei mondásának metrikai sajátosságaiból) kiindulva arra gondolhatunk, hogy a bináris metrikánál pregnánsabb, kiélezettebb az a rendszer, amely befolyásolja a költőket verseik metrikájának megalkotásakor, előadókat pedig ezek elmondásakor. Ez a körülmény arra készít, hogy a bináris opozíciók — és + lehetőségei közül az akut megoldást, a + opozíciós felet osszuk további részekre. Ezt a megoldást egyébként a magyar nyelv fonetikai, fonotaktikai sajátosságai is támogatják, ugyanis amíg az időmértékes metrika „rövid” szótagjait nehéz tovább osztályozni, a „hosszú” szótagok osztályozása könnyen elvégezhető.

3.2. Ha tehát a fentiek értelmében a hagyományos metrika által „rövid” és „hosszú” szótagok váltakozásából álló szövegrészeket pontosabb metrikával kísérünk meg leírni, ezt a „hosszú” szótagok különböző típusainak megállapításával kell kezdenünk. Erre több lehetőség is kínálkozik, az alábbiakban csak az egyik lehetséges formalizálást írjuk le.

3.2.1. Jelöljük a „rövid” szótagokat metrikai sémákban *I*, a „hosszú” szótagokat *II* jellel. Az ilyen hagyományos formalizálás szerint a következő szonett sor így írható le metrikailag:

Drágám, vagy most, énértem, megszeretnek.

II II II II II II II I II I

(Szabó L.)

A sorban e leírás szerint csupán az utolsó három szótag ad pontos jambusi ritmust. Ha viszont a „hosszú” szótagokat több csoportra bontjuk, pontosabb ritmusképet kapunk. Jelöljük a rövid nyílt szótagot *1*, a rövid zárt szótagot *2*, a hosszú nyílt szótagot *3*, a hosszú zárt szótagot *4* jellel. Ekkor a sor így írható le:

Drágám, vagy most, énértem, megszeretnek.

3 4 2 2 3 4 2 2 1 2 1

E leírás szerint már az első és a harmadik láb is emelkedő ritmusú (3—4), vagyis a jambusi lüktetés a verssor zömében megfigyelhető, csupán a második és a negyedik láb (2—2) látszik továbbra is közömbösnek a ritmus irányítotttsága szempontjából.

3.2.2. Csupán a teljesség kedvéért kell megjegyezni, hogy ha a hangsúlyozás szabályait is figyelembe vesszük, és a metrikai képletben feltüntetjük a hangsúlyokat is, a ritmus egészen tökéletessé válik, hiszen a (2—2) időmértékes ritmusú lábokban a „vagy most” szópárból nyilván a „most”, a „... tem meg[szeretnek]” szópár elejéből pedig nyilván a „meg-” a hangsúlyos. Mindezt figyelembe véve végül is a sor a következő képlettel írható le:

3 4 2 2+h 3 4 2 2+h 1 2 1

¹ GÁLDI László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961, különösen 19—24. — KECSKÉS András: A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ItK 1966. 106—139, különösen 120—125. — Az alább bemutatott vizsgálat lefolytatása után, sőt e dolgozat érdemi részének megfogalmazása után, 1971 szeptemberében KELEMÉN József tudomásra hozta, hogy sokszempontú Madách-szövegelemzésében nagyjában hasonló elvek alapján kísérlete meg a gépi ritmuselemzést. Az időmértékes elemzés elvégzésére ő is talált mechanikus, automatikus megoldást, a hangsúlyos verselési sajátosságok vizsgálatát a gépi programon kívüli hangsúly-jelöléssel valósította meg. Amint eszmecserénkből kiderült, a kétféle gépi ritmuselemzés célkitűzései, sőt módszerei is sokban egyeztek, ugyanakkor a konkrét munka során az eltérések eléggé nagyok maradtak.

ami a szabályos υ és — formalizálással így is leírható

$\upsilon - \upsilon - \upsilon - \upsilon - \upsilon - \upsilon$

és ez már meglehetősen különbözik a hagyományos leírásból származható, jambusokkal és spondeusokkal leírt

— — — — — $\upsilon - \upsilon$

képlettől, ugyanakkor a vers aktuális ritmusát sokkal jobban tükrözi.

3.3. Az ilyen ritmikai elemzés gépi úton könnyűszerrel elvégezhető, és a gép azt is megállapíthatja, érdemes-e a finomabb megkülönböztetéseket alkalmazni, az így kapott ritmikai kép mennyiben tér el a hagyományos metrikai rendszerek által adottól. Ma még inkább javaslat, de elvben szintén elvégezhető a két és többféle metrika azonos szövegen vizsgálata (ha például a hangsúlytalan szótagokat *I*, a szóhangsúlyos szótagokat *II*, a szólamhangsúlyos szótagokat *III*, az ennél is nagyobb egységek hangsúlyát, vagy kiemelt, inverz és egyéb rendkívül hangsúlyt hordozó szótagokat *IV* jellel jelöljük), és az ilyen vizsgálatok eredményeinek összekapcsolása. Ebből kiderül, mennyiben és milyen arányban releváns például a hangsúlydinamika az időmértékes verselésben, vagy, éppen ellenkezőleg, a hosszúságviszonyok a hangsúlyos versekben. Természetesen ma e kutatásokat kézzel tudjuk elvégezni, elvileg azonban mindezek a vizsgálatok gépesíthetők és különösen nagy anyag elemzésekor csupán ilyen megoldással kifizetődőek.

4. A konkrét analízis Szabó Lőrinc *A huszonhatodik év* kötetének néhány szonettjére terjedt ki. Ezek formája nagyjából azonos, maga a szonettforma jól ismert, és célszerűnek látszott ismert metrikai rendszereken kikísérletezni a gépi ritmuselemzés lehetőségeit. A munka főbb fázisai és eredményei a következőkben foglalhatók össze.²

5. Az első feladat a gép számára olvasható szöveg előállítás volt. Mivel a gép feladata az időmértékes verselés, vagyis bizonyos magánhangzók után következő mássalhangzók megszámlálása, illetve a magánhangzók hosszúságának a megállapítása volt, a géppel voltaképpen átírási kódot kellett elkészíteni, amely szerint a köznyelvi helyesírásnak megfelelő formát sematizált írásmódúra változtattuk.

5.1. A rövid magánhangzók és mássalhangzók eredeti formájukban írtuk, a két betűvel írott mássalhangzókat (sz, gy, cs, zs, ny, ly, dz, és ide vehető a dzs is) első betűjükkel jelöltük, mivel metrikailag természetesen ezek is csak egy hangnak számítanak. A hosszú magánhangzókat kettőzéssel jelöltük (pl. aa = á, ee = é stb.). Ű és u, ő és o között nem tettünk különbséget.

5.2. Külön jellel (xx) jelöltük a sorok, és a versek végét (xxx). Erre a szöveg metrikai egységeinek (kis és nagy szegmentumainak) elválasztása céljából volt szükség. Szükség volt arra is, hogy az egyik szó végén és a másik szó elején található magánhangzókat is elválasszuk egymástól, mivel ezek másképp, a fenti szabályok értelmében esetleg hosszú magánhangzónak olvasódtak volna (pl. „sárba a lomb” átírásunkban „saarba a lomb”, ami értelmezhető „sárbálomb” átírásának is). Éppen ezért minden szókezdő magánhangzó elé külön x jelet üttettünk a géppel. Hasonlóan, de egybeírt x jellel jelöltük a hosszú magánhangzó után következő új magánhangzót, ami esetleg szintén félreértést eredményezhetett volna (pl. „felé egyedül” átírható „felee egedül” alakban, ami akár „fele egyedül”-nek is értelmezhető). Néhány írásmódbeli sajátosságot (például a sorok hosszúságát, valamint az egy soron túlírt értékek hova írását stb.) a gép technikai sajátosságai, például a memória-rész vagy a kiíró-rész gépenként is változó tulajdonságai szabták meg.

5.3. Konkrét példaként a 74. szonett ritmikai elemzés céljából gép által átírt szövegét közöljük. Ez az a szöveg, amit a gép számsorokká alakít át és megvizsgál a megadott szempontok szerint.

74.

mikor mert jön a romlaas s a hideg xx
oldosni kezdik vak laarvaa xikat xx
a keetseegbe x esett loodarazak xx
s guul a bukk s a naadasok rootlenek xx

² A feladat poétikai-metrikai körvonalazása származik tőlem. A gépi vizsgálatot, és ennek a programozását HORVÁTHY Péter végezte 1971 tavaszán. A már évek óta gépre váró program megvalósításáért nem csupán köszönetem fejezem ki elhelyült is, hanem azt a reményemet is, hogy a számítógépes poétika terén további munkálatokat várhatunk a fiatal számítógép-szakembertől.

ees aazottan ees sulosan pereg xx
 a saarba x a lomb s haalagos a nap xx
 s roppant kereekkeent veeses varjuhád xx
 kaarogja tele x a forgoo x eget xx
 ha jonneel kedves s baar eg percre cak
 xx
 saapadt aarn s a halaalnaal sootlanabb xx
 meeg most is jool eerezneem magamat xx
 s ha menned keene vissza s a kezed xx
 foghatnaam menneek baarhova veled xx
 boldogabban mint eelni neelkuled xxx

6. Az elemzés során a gép az egyes szótagokat a fent definiált értelemben használt 1, 2, 3, illetve 4 jegyekkel látja el, és az így kapott értékeket rögzíti. A gép programja³ voltaképpen a magánhangzókra épül. Az az utasítás, hogy a gép olvassa a szöveget addig, amíg magánhangzót nem talál. Ezt a pontot jegyezze meg, majd számolja meg, mi következik a magánhangzó után. Ha egy mássalhangzó, majd ismét magánhangzó, az első pont értéke 7. Ha két, három mássalhangzó, majd ismét magánhangzó, az első pont értéke 2. Ha a magánhangzó ismétlődik, akkor hosszú mássalhangzóval van dolgunk, ami után ha egy mássalhangzó következik, majd ismét magánhangzó, az első pont értéke 3. Ha két, három mássalhangzó, majd ismét magánhangzó következik, az első pont értéke 4. (A magánhangzók közé írt x mássalhangzónak számít.) Sor végén, illetve vers végén a gép befejezi a számolást, és új feladatba kezd.

7. A gép az így megállapított értékeket táblázatba szedte, és ezt kinyomtatta. Ezenkívül összeadta a táblázat vízszintes és függőleges sorozatait, vagyis megadta az egyes sorok összpontszámát, valamint az egyes szótagoknak a verssormintában megadott viszonylagos hosszúságát. Ez utóbbi adatot úgy kapta a gép, hogy a függőleges oszlopok értékeit összeadta és elosztotta a sorok számával. (Eközben a gép sajátos eljárásokkal oszt, aminek következtében az utolsó előtti függőleges oszlop $14 \times 1 : 14$ művelet eredménye 0,9, ami voltaképpen a 0,99999. rövidítésének a gép által kiírt első tizedese. Egyébként az osztások tetszés szerinti tizedesszámig elvégezhetők és kiírhatók a gép által.)

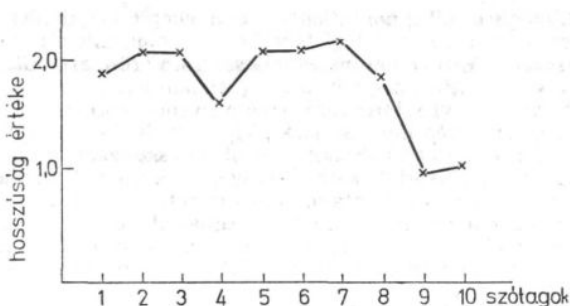
7.1. A 74. szonett táblázata a következő a gép szerint:

1	2	2	1	1	2	4	1	1	1	16
2	2	1	2	2	2	4	3	1	1	20
1	4	4	1	1	2	3	1	1	1	19
3	1	2	1	3	1	2	4	1	1	19
3	3	2	1	4	1	1	2	1	1	19
1	4	1	1	2	3	1	1	1	1	16
2	2	1	4	4	3	2	2	1	1	22
3	2	1	1	1	1	2	3	1	1	16
1	2	4	2	2	3	2	2	1	1	20
3	2	4	1	1	4	4	4	1	2	26
4	2	2	3	3	2	4	1	1	1	23
1	2	2	3	1	2	1	1	1	1	15
2	2	4	2	4	4	1	1	1	1	22
2	1	2	2	2	4	1	4	1	1	20
1.9	2.1	2.1	1.6	2.1	2.1	2.2	1.9	0.9	1.0	

7.2. A táblázatból megállapítható az egyes versrészek (sorok, illetve lábak) metrikai aránya, „rövidebb” és hosszabb részek összefüggése egymással. Feltűnő, hogy a sorok „hosszúsága” mennyire változik (15-től 26-ig terjed, vagyis a lehetséges értékek majdnem 40%-át teszi ki a mozgás). Ugyanakkor az egyes lábak nagyjából azonos értékűek, kivéve a negyedik lábat és az utolsó két lábat. Mindezt akár grafikon formájában is megrajzolhatjuk.

7.3. Maga a gép igen egyszerűen rajzolja meg az ilyen diagramokat. Íme, a 74. szonett verslábainak általános értékeiről rajzolt diagram (a gép általában függőlegesen rajzolja a diagramot, ezt a közlés kedvéért kilencven fokkal balra forgattuk):

³ Mivel először került sor ilyen feladat elvégzésére, célszerűnek látszik a munkálatok logikai programjának függelékben bemutatása. Ennek alapján a számítógépes technika ismerői a konkrét programozást könnyen elképzelhetik. Az egyszerűsített, de lényegében közölt programot e cikk függeléke tartalmazza.

8. Természetesen gépi elemzésre nem egyetlen verset kell kiválasztani, hanem versek egész sorozatát kell végigvizsgálni. Csak ilyen körülmények között válik tanulságossá a gépi vizsgálat. A jelen esetben elemeztük még az 5. és a 119. szonettet is. A három szonettet úgy választottuk ki, hogy a ciklus legelejéről (a halál után írt első verstől) kiindulva, az egyik legvégű verset (az utolsó előtti) érjük el, közben egy közbülső szonettet is megvizsgáljunk (a 74. szonett). A gép mindhárom verset azonos módon vizsgálta meg, és az eredményeket részben összehasonlította egymással.

8.1. Az 5. szonett táblázata a gép szerint a következő:

2	1	1	1	3	1	1	2	1	2	15
4	2	1	2	2	3	1	2	1	1	19
2	1	3	1	1	2	3	2	1	1	17
2	1	1	2	2	1	2	1	1	1	14
2	2	2	4	2	2	3	1	1	1	20
1	4	4	4	2	2	1	2	1	1	22
3	2	3	3	1	1	2	2	1	1	19
2	2	1	1	2	3	3	1	1	3	19
4	2	4	2	4	1	2	1	1	3	24
2	1	2	1	1	4	1	1	1	3	17
1	2	2	1	2	1	1	4	1	3	18
2	2	2	2	2	4	2	1	1	1	19
4	2	2	1	3	4	1	1	1	1	20
3	1	2	4	4	3	1	3	1	1	23
2.2	1.7	2.0	1.8	1.9	2.1	1.6	1.5	0.9	1.6	

Ennek a ritmusdiagramját is meg lehet rajzolni, a fentebb bemutatott módon.

8.2. A 119. szonett táblázata a gép szerint a következő:

2	1	3	2	4	2	4	3	1	1	23
1	2	3	1	3	1	3	2	1	2	19
3	2	1	2	4	2	1	2	1	1	19
1	2	2	1	4	3	4	3	1	1	22
2	2	3	1	2	1	2	2	1	1	17
4	1	2	1	4	3	1	2	1	1	20
1	3	1	2	2	1	3	1	1	1	16
4	3	3	3	1	4	3	1	1	1	24
3	4	3	1	3	1	3	2	1	2	23
4	2	2	4	1	2	1	1	1	1	19
1	1	2	1	1	3	2	3	1	1	16
3	2	2	2	1	1	1	4	1	1	18
4	1	3	1	1	2	1	1	1	1	16
1	2	3	3	1	3	1	2	1	1	18
2.4	1.9	2.1	1.6	2.2	1.9	2.1	1.9	0.9	1.1	

Ennek a szonettnek is megrajzolta a gép a ritmusdiagramját, az előbb jelzett módon.

9. Ami a táblázatokat illeti, a gép pontosan számít. A vízszintes sorok összeadása is pontos. Úgy látszik azonban, célszerű a függőleges soroknál egyszerű összeadást alkalmazni, osztás nélkül, mivel az osztás eredményei ugyan arányosak egymással, és ennek következtében össze-

vethetők egymással, mégis némileg pontatlanok. Ezen lehetne két tizedesjegy feltüntetésével segíteni. Voltaképpen azért célszerű átlagértékekkel számolni, mivel így nem azonos sor- és strófászerkezetű verseket is összevethetünk egymással (pl. Vörösmarty *Előszóját* Szabó Lőrinc szonettjeivel) abból a szempontból, hogy mennyire pregnáns a ritmus.

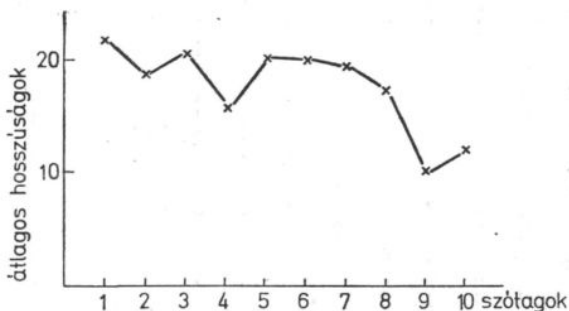
9.1. A géppel elvégezhető a vízszintes sorok eredményének összeszámolása vagy táblázatba állítása is. E feladat során a gép kiválasztja a „leghosszabb” és a „legrövidebb” sorokat (a 14-es értéktől a 26-os értékig), és ezeket pontszámokként összeszámolhatja. Ilyen módon megállapíthatjuk, melyek a leggyakoribb sorhosszúságok, milyen változatok ritkák, egyediek. Külön kérdés itt a szonett strófikus bontása. Mint ismeretes, Szabó Lőrinc e szonettek nem tagolja. A legvalószínűbben a vízszintes sorokban megfigyelhető ritmikai sajátosságok alapján dönthetnénk el, hogy metrikailag bomlanak-e strófákra e szonettek. Az elemzett három szonett alapján ilyen következtetést nem tudunk levonni, nagyobb anyag esetén azonban ez megtehető.

9.1.1. A jelen vizsgálat során a gép ilyen elemzést nem végzett, ennek azonban számítástechnikailag semmi akadálya sincs.

9.2. A gép összeadja, és jelen esetben ezt meg is tette, az egyes függőleges sorok eredményeit. Ily módon a versciklus általános ritmikai képletét állapíthatjuk meg. A három szonett lábainak ritmikáját a gép a következő arányba állította (az eredmények tíz sorokra számítottak, első tekintetre azért meglepőek, de arányukban természetesen a teljes versekre vonatkoznak):

21.7 19.0 21.0 16.7 20.7 20.2 19.8 17.6 9.3 12.1

9.3. Ezt az eredményt természetesen grafikusán is ábrázolhatjuk, ami Szabó Lőrinc szonett-sorának a lüktetését igen pontosan fejezi ki,

9.4. A grafikonból is látható, hogy a verssor erős jambusi lejtését az utolsó előtti szótag igen alacsony, a hátulról harmadik szótag igen magas, valamint az utolsó szótagnak az utolsó előttinél magasabb értéke adja. A sor első szótaga, a várakozás ellenére magas, és az első négy szótag inkább trocheusi, mint jambusi lejtést tartalmaz. Ugyanakkor a bináris hullámmás jól megfigyelhető, amiből az ötödik—hatodik—hetedik szótagok magas értéke után nagy érték-különbséggel következnek a záró két szótag. A fenti képletben a kapott értékek általánosak, és mivel tíz sorokra számoltak, bármely strófászerkezetű alkotásban ugyanígy vizsgálhatók. Tipológiai értelemben azt kell mondanunk, hogy a 10 pont körüli értékek tabulálásunkban a kötelező 7-nek, a húsz pont fölötti értékek pedig a kötelező 3-nak és 4-nek felelnek meg. Az a tény, hogy az értékek a 10-es és a 20-as vonal között mozognak, arra vall, hogy időmértékes metrikánk relevánsan bináris, és a kisebb metrikai eltérések csupán emez értékek körül módosítják a ritmust. Szabó Lőrinc jambusi szonett-sora a hagyományos metrika leírásával tehát a fenti táblázat alapján így ábrázolható:

— — — (— vagy ∪) — — — — ∪ ∪

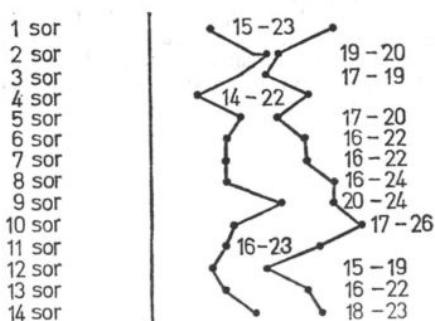
Ugyanakkor a 20 és 10 körüli értékek pontosan mutatják, hogy a sokféle lehetőség közül mennyire következetesen választja ki a költő a számára ritmikailag releváns megoldásokat. Voltaképpen az alkotáspszichológia körébe tartozik annak a vizsgálata, mennyire tudatos, mennyire automatikus ez a ritmus-készítés a költőknél. Valószínű, hogy numerikus értékek terén nem tudatos, de az is valószínű, hogy a pusztán bináris metrikánál bonyolultabb ritmusviszonyokat képesek a költők érzékelni és megalkotni.

9.5. Egyébként a magyar nyelv fonetikai sajátosságai is érvényesülnek abban, milyen lehetőségeket alkalmaz a költő. Nagyon kis prózai mintavétel azt mutatta, hogy a szonettnagy-ságra tördelt és hasonlóan végigelemzett prózaszövegben a sorok hosszúsága a 15-ös és 24-es érték között váltakozott, tehát voltaképpen alig tért el a Szabó Lőrinc verseiből kapott értéktől (14—től 26-ig). Ami az egyes szótagok átlagos hosszúságát illeti, itt természetesen a pozíció szerinti megoszlás érdektelen, hiszen nem tudatos ritmusú volt a szöveg. Egy szótagra átlag-ban 18,9-es érték esett, ami magasabb, mint Szabó Lőrinc értéke; 17,8. Egyelőre ebből az eltéréstől sem tudunk tanulságokat levonni, mivel nem tudjuk, más verses és prózai szövegnél milyenek az arányok. Annyi mégis valószínűnek látszik, hogy a versritmusban nem a köz-nyelvben szokatlan akusztikai kombinációk abszolút előfordulási arányának a megváltoztatása a metrikailag releváns tényező, hanem ezek pillanatnyi csoportosítása, illetve megjelenése. A verselésbeli makrostruktúrák elemzését feltétlenül a mikrostruktúrák gondos vizsgálatának kell kiegészítenie.

10. Természetesen a jelen vizsgálat nem oldotta meg e kérdéseket, nem is ez volt a célja, csupán a gépesíthető ritmikai analízis lehetőségeire kívánt rámutatni, valamint arra utalni, hogy az ilyen módon megállapított táblázatok (amelyeket maga a gép végezhet el, számíthat ki) adataiból milyen irányban lehet tovább következtetni. Mindez nem pótolja a funkcionális verselemzést, viszont objektív metrikai vizsgálatok igencsak akkor végezhetőek el, ha azonos módon felvett, különböző költőktől, korszakokból származó anyag áll rendelkezésünkre. Akkor történeti, poétikai, műfajelméleti következtetések is levonhatók a megvizsgált anyag alapján.

11. Néhány további verseléselméleti következtetés is levonható ilyen vizsgálatokból. Vers-tani kutatásunk ugyanis rámutatott már arra, hogy az absztrakt metrumtól meg kell különböztetnünk a konkrét ritmust (vagyis a metrum megvalósulását egy versben vagy annak egyes részeiben). Az is nyilvánvaló, hogy az ilyen vizsgálatok kiváltképpen azonos metrikai felépítésű versek ciklusainak analízisekor végezhetőek el. Arra azonban nem utalt metrikakutatásunk, hogy a metrum és a ritmus statisztikai törvényszerűségek összefüggését mutatja, és a valószínűségszámítás (valamint a kombinatorika) szabályai szerint is megvizsgálható.⁴ A jelen esetben a vizsgált anyag kevés ahhoz, hogy ilyen következtetéseket numerikusan is megállapítsunk, általában azonban utalhatunk néhányukra.

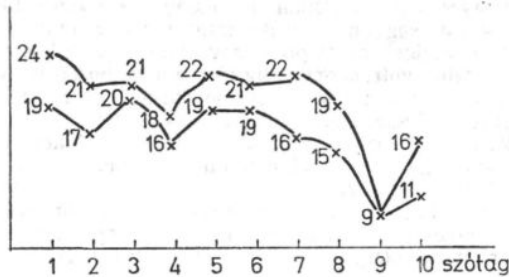
11.1. Ami az egyes sorok hosszúságát illeti, itt 14 és 26 között ingadoznak a kapott értékek, soronként más-más amplitúdóval.

Voltaképpen tízszótagos soronként 10—40 közötti értékek lennének elképzelhetők, ennek a széles mezőnek, a ritmikai lehetőség széles mezejének azonban egy viszonylag sokkal szűkebb, két oldalról körülhatárolt értékmező felel meg, a ritmus szintjén. Több adat esetén a metrumot jelölhetné ez az értékmező, amelyen belül konkrét vonal rajzolná a ritmust. Ezzel kapcsolatban nem is annyira az egyes numerikus értékek, mint inkább az egymás után következő értékek szakaszossága vagy váltakozása nevezhető jellemzőnek.

11.2. Hasonló típusú következtetésre juthatunk az egyes szótagok hosszúságát tekintve. Elvben itt egy 1,0—4,0 skála érvényesülhetne, a ritmusok mezeje azonban itt is jóval kisebb, keskenyebb értékmezőnél.

⁴ Ez a fajta metrikai—ritmikai elemzés a magyar kutatásban hosszú ideig ismeretlen maradt, csupán újabban jelentek meg ilyen jellegű dolgozatok fordításai: KOLMOGOROV, A. N. — KONDRATOV, A. M.: Majakovszkij poemáinak ritmikája. Helikon 13 (1967) 473—489. — LÜDTKE, Helmut: Metrikai sémák redundanciájának összehasonlítása. In.: HANKISS Elemér vál.: Strukturálizmus. II. Bp. 1971. 160—172.

11.3. Végezetül e két táblázat eredményei egymással is összevethetők, abból a szempontból, hogy melyik jellegű megkööttségek érvényesülnek szigorúbban. A két táblázatból jól látszik, hogy a sorhosszúság szerint szerveződésnek jóval nagyobb a mozgása, mint a szótagok szerintinek. Más szavakkal a metrika entrópiáját és redundanciáját több szempontból is megvizsgálhatjuk. Annak idején, amikor Lütke és mások metrikai rendszerek redundanciájával foglalkoztak, voltaképpen csak metrum, és nem a ritmus redundanciáját adták meg. A jambus absztrakt (metrikai) redundanciája képletük szerint 1, öt láb esetén tehát soronként 5 bit, szótagonként 0,5 bit. A fenti séma szerint azonban minden szótag voltaképpen négyféle lehetőséggel (ezt jelöltük 1, 2, 3, 4 jelekkel) tölthető ki: és eszerint a szonett sor absztrakt ritmikai redundanciája egészen más: szótagonként $2 \log 4$ bit = 2 bit, összesen 20 bit. Ez éppen négyszerese az előbbi értéknek. Amikor azonban a fenti táblázatban a két valódi érték által körülhatárolt mezőt ábrázoltuk, ezzel egyszersmind a ritmika konkrét lehetőségeit ábrázoltuk, és a most kiszámított érték ehhez úgy aránylik, mint ezek a konkrét lehetőségek a 10 és 40 közötti absztrakt lehetőségekhez. Ha ezt az arányt (a fenti konkrét esetben 300:32) 10:1-nek vesszük, a húsz bites értéknek is arányban kevesebbjét kell vennünk: ez soronként 2 bit.

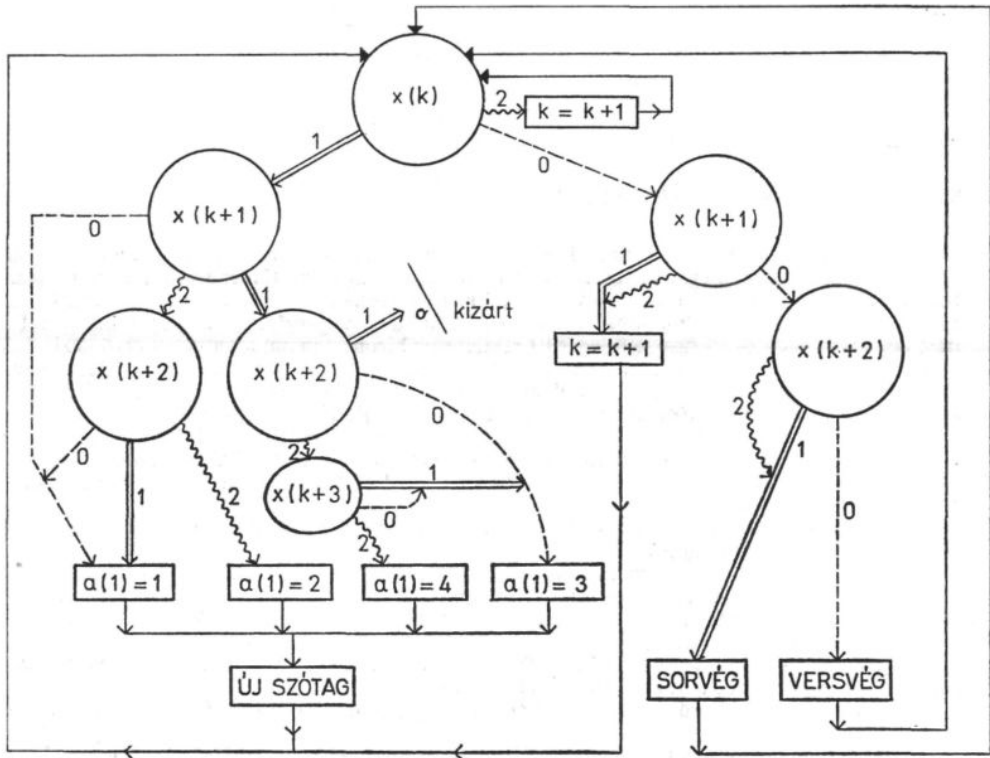
Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a fenti esetben a szonett sor absztrakt metrikai redundanciája szótagonként 0,5 bit, absztrakt ritmikai redundanciája szótagonként 2 bit, konkrét ritmikai redundanciája viszont szótagonként 0,2 bit.

12. Az elemzett anyag kevés arra, hogy következtetéseinket numerikusan általános érvényűnek tartsuk. Metodikailag azonban alighanem figyelemre méltó tanulságokkal járhatna ilyen vizsgálat. Azt pedig talán felesleges is hozzátennem mindehhez, hogy a számítógép a metrikai redundancia vizsgálatára hasonlóan alkalmas, sőt ezt automatikusan, a táblázatképzés műveletéhez kapcsolva tudja elvégezni. Reméljük, számítógépes metrikai vizsgálatainkat ilyen irányba is ki lehet majd terjeszteni a jövőben.

Voigt Vilmos

FÜGGELÉK

A számítógépes elemzés logikai diagramja (Horváthy Péter munkája)

- 0 elválasztójel - - - - ->
- 1 magánhangzó ==>
- 2 más salhangzó ~~~~~>
- k az alapul vett hang
- a a kírás alapja

Boronkai Iván

VITÉZ JÁNOS ELSŐ KÖVETI BESZÉDEI

A kiváló főpap és politikus, hazafi és humanista halálának ötszázadik évfordulóján talán ünneprontásként hat megállapításom: bár történészek, irodalomtörténészek sosem mulasztották el őt kellőképp méltatni, műveinek tekintélyes részét még mindig nem ismerjük, sőt az ismertekről is bizvást elmondhatom: rossz és csonka szövegközlésben ismerjük őket. Ezt a nem éppen örvendetes állítást fölösleges itt részletesen bizonyítanom: a műveket őrző kéziratok tanúszkodnak mellette.¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy e hiányokért nem a történészek vagy az irodalmárok a felelősek; a filológus feladata, hogy feltárja és használhatóvá tegye a műveket: a szövegeket. Közleményemmel ezt a célt óhajtanám szolgálni.

Vitéz János ránk maradt műveit, formájuk szerint, két csoportba soroljuk: írt leveleket — túlnyomó többségükben politikai tartalmúakat, hivatalos cíllal, kiváltképp Hunyadi János vagy az országnagyok nevében —, és írt, illetve elmondott beszédeket, az előbbiekhöz hasonló tartalommal és cíllal.

Ami mármost politikai szónoklatait illeti, szövegük szerint négyüket ismertük ezidáig, Fraknói Vilmos kiadásában;² a következőket:

1. V. László és a magyarországi rendek nevében, Bécsújhely, 1455. március 23. (*Pulsatis merore publico animis . . . quiescant in pace, amen.*);

2. az előbbieket nevében, Bécsújhely, 1455. március 27. (*Vocati et tandem missi . . . solitudinis condimento peragetur.*);

3. V. László nevében a pápai követnek adott válasz, Bécs, 1455. május (*Adventus tuus, reverendissime pater . . . iterum atque iterum recommittat.*);³

4. ugyancsak a pápai követnek adott válasz, Prága, 1456 eleje⁴ (*Religiosam operam . . . que tractanda erunt.*).

E négy beszéden kívül, amelyeknek Fraknói csak a latin szövegét közölte,⁵ ugyanő egy 1877-es közleményében (lásd 4. jegyzetemet) további ötnet a felfedezéséről tudósított, majd *A magyar nemzet története IV.*, általa írott kötetében⁶ hosszabb részleteket közölt egyikükből, az 1452. december 13-iból, magyar fordításban. Ettől eltérően erről az öt beszédről azóta sem tudunk meg többet, s bár Juhász László 1931-ben ismét szemlét tartott a kéziratok felett, sőt

¹ Vitéz János műveinek kritikai kiadását készítem elő. Jelen közleményem a még esetleg évekig elhúzódó munkából ad izelítőt.

² Voltaképpen két kiadásról van szó: Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei, 1453—1457. Bp. 1878., illetőleg Joannis Vitéz de Zredna episcopi Varadiensis in Hungaria orationes in causa expeditionis contra Turcas habitae, item Aeneae Sylvii epistolae ad eundem exaratae, 1453—1457. Bp. 1878. — Noha e két kiadvány szöveg szempontjából egymással azonosnak látszik (JUHÁSZ László: Adalékok az 1437—1490. évekből. Bp. 1931. 6. 1. jegyzet), a szövegösszehasonlítás tanúsága szerint a második kiadás sokban eltér s lényegesen jobb az elsőnél, bár tökéletesnek koránt sem mondható.

³ Ezt a beszédet csak a latin kísérőszövegű kiadás közli, a magyar nyelvűben egyvel kevesebbet olvashatunk. A szónoklat szövegét FRAKNÓI egy XV. századi, Drezdában őrzött hártaykódexből adta ki, de ennek jelzetét nem közölte. Érdeklődésemre a Sächsische Landesbibliothektól, H. Deckert úr aláírásával, 1971. április 8-ai kelettel azt a szíves választ kaptam, hogy sem Fraknói megjelölése, sem az incipit — explicit alapján nem lehetett e kódexet azonosítani.

⁴ FRAKNÓI ezt a beszédet egy későbbi közleményében — Vitéz János levelei és beszédei. MKSz 1887. 59—62. — 1454. januárjára tette, nem jelezvén, hogy ezzel korábbi datálásának ellene mond. Az a prágai kézirat, amelyet ebben a cikkében ismert, valóban ezt a keltezését tartalmazza, s a beszédet mint „responsio prima”-t közli (176v—178v ff), melyet ugyanott egy „responsio secunda” követ (178v—183r ff), mégpedig — mint a kézirat mondja — „facta nono die post primam responsionem supratactam per Jo. E. W. (= Johannem episcopum Waradlensem), Prage 1454”. A beszéd szövegét még nem tették közzé; először a gondozásomban megjelenendő kritikai kiadás lapjain jelenik majd meg. Fraknóinak e kódex tartalmát és beosztását ismertető adatai egyébként meglehetősen megbízhatatlanok.

⁵ Lásd ezzel szemben: A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 225.

⁶ A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). Bp. 1896. 117—118.

bejelentette, hogy dolgozik Vitéz beszédeinek kritikai kiadásán, az azóta eltelt negyven esztendő sem hozott e téren olyan új eredményt, ami a Vitéz-kutatást előbbre vihette volna: továbbra is meg kellett elégedni a Fraknói-kiadás 3 (illetve 4) beszéddel, a szövegközlés minden pontatlanságát is beleértve.

Fraknói az említett 1887-es közleményben röviden ismertette a prágai káptalani könyvtár egy XV. század végi kódexét (jelzete: G 20). Ez a kódex — elejétől a végéig egy kéz írása — a XV. század ötvenes éveiből egy sereg fontos dokumentumot őrzött meg, amelyek az irodalomtörténész meg a politikai történet kutatóját egyaránt érdekelhetik. Hogy csak szűkebb témánknál maradjunk: tartalmazza egyebek között Vitéz leveleskönyvének az eddig ismertnél bővebb változatát (1r—72v ff),⁷ a Fraknóitól közzé tett beszédek közül hármat (1454. január, Prága: 176v—178v ff⁸; 1455. III. 23., Bécsújhely: 190r—197v ff⁹ és 1455. III. 27., Bécsújhely: 205r—206r ff¹⁰), továbbá Vitéznek Fraknói szerint még öt — szerintem még hét — eddig ki nem adott, szövegében nem ismert politikai beszédét.

E hét beszéd közül egyet úgy említ Fraknói, mint „1455-ben, a frankfurti birodalmi gyűlésen, a magyar királyi követ által tartott beszédet (166^a—167^b)”;¹¹ a szöveg stílusa azonban arról tanúskodik — legalábbis számomra —, hogy ez is Vitéz műve. Említi az 1454. januári második prágai beszédet (az ennek a közleménynek 4. jegyzetében is idézett „responsio secunda”-t, 178v—183r),¹² egy 1455. IV. 11-i bécsújhelyi beszédet (208r—209v),¹³ továbbá — de sorrend szerint elsőként — azt a három szónoklatot, amelyek e közleményünk szorosabban vett tárgyát is adják. Végeredményben tehát Fraknói a kódex öt további beszédét tulajdonítja Vitéz Jánosnak, én hatodikként a frankfurtit is az ő alkotásának tekintem. Elkerülte azonban a figyelmét az a szöveg, amelyet a 209v—211v főlíók tartalmaznak, amelynek a kódex írója elmulasztott címet adni, s amely ennek következtében egybeolvadt az öt megelőző beszéddel. A figyelmes olvasó azonban észreveszi, hogy itt új darab kezdődik, egy olyan beszéd, amelynek szerzője — egyelőre megint csak a magam benyomásaira hivatkozom — minden valószínűség szerint Vitéz János.¹⁴

A prágai Vitéz-kódex mellett eddig kiadatlan beszédeinek fontos lelőhelye a müncheni Bayerische Staatsbibliothek 8482. számú, XV. század végi latin nyelvű kézirata.¹⁵ Nem oly gazdag Vitéz-anyagban, mint a prágai — mindössze annak a három beszédnek a szövegét tartalmazza, amelyek e közleményemben szándékozom közrebocsájtani (59r—64r, 65v—69v és 69v—72v ff), valamint egyet a már kiadottak közül (43r—44v ff) —, viszont korrektebb szövege feltétlenül alkalmassá teszi arra, hogy a főszöveget szolgáltassa.

Rövid áttekintésem summázataként leszögezhetjük, hogy Fraknói és Juhász kutatásai alapján további öt beszéd szövegét bizonyosan Vitéz Jánosnak tulajdoníthatjuk, a magam eddigi megfigyelései szerint pedig valószínűleg még kettővel megnövelhetjük a számukat.

Már említettem, hogy Fraknói 1887-es közleménye három olyan kiadatlan beszéd meglétéről tudósít, amely időrendben megelőzi a már közzétetteket. Idézem szavait:

„1. 1452. október 8-dikán, Bécsben, a magyar rendek nevében, V. László királyhoz tartott üdvözlő beszéd. (101^a—107^a).

2. 1452. december 13-dikán, Bécsben, ugyanazok nevében, ugyanahhoz intézett második beszéd. (107^b—111^a).

3. 1453. márczius 21-dikén, Bécsben, a magyar rendek nevében Frigyes császárhoz intézett beszéd, melyben a korona visszaadását sürgeti. (111^b—115^b).”¹⁶

Ennyiben tehát Vitéz első politikai beszédeként tarthatjuk őket számon — noha meggyőződésem, hogy már ezeket megelőzően is fogalmazott, illetőleg előadott ilyeneket. Fraknói

⁷ Megemlíteném, hogy FRAKNÓI a leveleskönyvhöz képest gyarapodásként regisztrálja azt az általa a 98v—99v főlíókra helyezett (valójában a 98v—101r főlíókra olvasható) 1452. VI. 15-i levelet, amely a kormányzó és az országtanács nevében panasszal él a pápánál Frigyes császár ellen V. László fogvatartása miatt. Ez azonban nem más, mint a leveleskönyv 67. darabjának megismétlése, amelyik egyébként a maga helyén, a kódex 61r—63r főlíóin is megtalálható.

⁸ FRAKNÓI: i. cikk 61.: 176r—178v.

⁹ FRAKNÓI: i. cikkében az 1454. évről beszél, színhelyül Prágát jelöli meg.

¹⁰ FRAKNÓI: i. cikkében ezt a beszédet nem említi a prágai kódex szövegei között.

¹¹ Valójában a 166r—168v főlíókra található.

¹² FRAKNÓI: i. cikke szerint: 179r—182v.

¹³ FRAKNÓI: i. cikkében: 208r—200(j)v; továbbá hibásan Prágába helyezi s egy esztendővel korábban keltezi.

¹⁴ Incipit: *Serenissime princeps et excellentissime imperator! Diuturna satis expectatione perfuncti comperimus tandem expectatum huius diuturni conventus exitum, ac simul cognovimus, quorsum tam frequens consultationum vicissitudo ac ad hos usque dies producta novissime evaserit. Explicit: Postremo quantum ad privatas personas nostras: committimus nos imperiali maiestati tue, et si <quid> dignum ipsius obsequio possumus, id totum ad eiusdem mandata parati offerimus.*

¹⁵ Ezt felhasználta már FRAKNÓI is 1896-os történeti műve irásakor (lásd 6. jegyzetemet), és regisztrálja JUHÁSZ László i. m. 607. Vö. továbbá: *Catalogus Codicum Latinorum Bibliothecae Monacensis*. München 1894². — Hogy e kódexet Münchenben megtekinthetem, ez úton mondok érte köszönetet M. Salacz úrnak.

¹⁶ A beszédek valójában a 101r—107v, 107v—111v és 111v—114v főlíókra foglalnak helyet.

rövid utalásai kellőképpen megjelölik a szónoklatok elmondásának körülményeit és tárgyukat; szövegük megértése nem igényel bővebb magyarázatokat. Csupán néhány előzetes megjegyzésre szorítkozom. Először: mivel a müncheni (*M*) kézirat a jobbik, ezt közlöm, a prágai (*P*) eltéréseit pedig zárójelben idézem a megfelelő helyen. A második a helyesírásra vonatkozik: kisebb jelentőségű tollhibákat, hangtani-helyesírási modorosságokat (mint például az *aput* — *apud*, *solicitudo* — *sollicitudo*, *magesas* — *maiestas*) nem regisztrálok; megőrzöm a kódexeknek diftongusokat következetesen mellőző írásmódját, de elhagyom a *ti* — *ci* szótagok írásában olykor mutatkozó, de koránt sem következetes, tehát nem szabályos eltérések jelölését, ebben tehát tartom magam a megszokott, „klasszikus” helyesíráshoz. Harmadszor: a beszédek latin szövegét magyar fordítás kíséretében adom közre. Fordításom természetesen nem akar versenyre kelni Vitéz stílusával; de így kellett tennem, mert az első — még oly gyatra — értelmezés az én feladatom, nem szólva arról, hogy mások számára is megkönnyítem ezáltal a szövegekkel való ismerkedést. Ami Vitéz gazdag antik idézet-anyagát illeti, természetesen szerettem volna bővebben megjelölni forrásait. Nem akartam azonban a jegyzetek számát nagyon megszaportítani, ezért csak azokat a helyeket regisztrálok, amelyekre ő is kifejezetten mint forrásaira hivatkozik (a kisebb-nagyobb eltéréseket nem tüntetem föl). Végül: a közlés alapjául a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára mikrofilmtárában őrzött fényképmásolatok szolgáltak, az *M* anyagát a 2565 B jelzetű, a *P*-ét a 916 B jelzetű mikrofilm tartalmazza.

Ezek előrebocsátása után lássuk magukat a beszédek:

1.

(*M* f 59r *P* f 101 r) Oratio ad dominum regem Ladislaum in prima visitatione sua (sua *om.* *P*) ex parte regni Hungarie, habita post restitutionem suam (etc. feliciter incipit *add. P*).

Serius multo, serenissime princeps et domine, serius inquam multo atque posterius, quam tempus et necessitudo ac vota rei publice tuorum principatumum postulabant, aliquando tamen Dei nostri dono et tibi et nobis pariter omnibus restitutus es. Quod flagitabamus (*P* f 101v) equidem quotidie, quod curis, quod conatibus continuis petebamus, quippe cum inter omnes adversitatum vertigines — quas hoc interregno durante contra focos, contra vitam fortunisque nostras ab intra, a foris quoque experti sumus — te semper memori mente nostra vocabant suspiria, te larga desideria requirebant. Quoniam licet intempestivo obitu divi genitoris tui pax quoque nostra cum eo simul obierit incesserintque (intercesserintque *P*) tempora dira bellorumque fulmina diriora, inter que circumsiliebat quasi agmine facto morborum, tumultuum atque procellarum omne genus, ius fasque inermi satis iustitia tractabatur atque, iuxta veterem quandam sententiam, mille hominum species et rerum discolor usus, velle suum cuique erat, nec voto uno vivebatur¹⁷ — ; non diuturna tamen, Domino Deo unioni nostre opem ferente, ea tempestas fuit, sed abiectis omnibus mentium schismatibus, omnibusque disparitatibus submotis, primates omnes pariter et palmites regni omnesque illius corone subditi ad te dominum et regem suum ultro vota omnia contulerunt, exinde secutum est, ut quamvis heres esses, consentiens tamen vox populi, ut veteres dicere solebant,¹⁸ ratum nomen imperiumque tibi regi efficeret. Sub cuius demum nomine illius tue hereditatis res publica per hos ex nostris primoribus gubernata est, quibus se ipsa commiserat, tanto ardentius aspirans ad (*M* f 59v) reductionem tuam, quanto evidentius noverat te (noverat te *reduplicat P*) unicum rebus suis (*P* f 102r) dubiis lumen affuturum ac patronum potentem publici privatique decoris. Ad quam sane rem consequendam quamvis animus quidem nunquam defuerit, tempora plerumque defuerunt; que simul ut aliquid lucis atque vie ad id ostendere visa sunt, mox ad te repetendum reducendumque officiosis laboribus semper affuimus cause nostre, utpote que neglecta nos conficiebat angoribus, obtenta vero molestiis omnibus liberasset. Quid pluris? Ventum est ad hoc tempus, quo nobis celeberrimus dies illuxit desiderate restitutionis tue, in quo videlicet te, unicum decus ac solacium nostrum, in vigore sospitem et in libertate voti compotem viderimus; que licet serius, uti pretulimus, quam vota nostra posebant, accesserint, eo tamen felicius secuta sunt, quo supra spem nostram celerius contigerunt. De quibus quidem rebus, inclite princeps, coram maiestate tua paulo plura locuturus, que hii domini, primores regni tui ceterique hic astantes fratres et college mei per me dicere voluerunt, optarem ita eorum iussa exsequi, quatenus verba mea recte quidem intentioni equarentur; quod si nunc vitande prolixitatis causa completum iri non poterit, curabit serenitas tua de eorum mente ex hiiis paucis ampliora cogitare.

¹⁷ Vö. PERSIUS: 5. szatíra 52—53.

¹⁸ E mondás végső forrása ismeretlen; a Nagy Károly udvarában élt ALCUINUS egyik levelében (166,9) elítélően nyilatkozik arról a — hihetleg már akkor elterjedt — elvről, amely szerint „a nép szava az Isten szava”. Lásd: Th. B. HARBOTTLE: Dictionary of Quotations (Classical). New York é. n. 308.

In primis causam adventus nostri et deinde rem, pro qua venimus, ac tertio in loco vota que ex parte regni tui attulimus, explicabo.

Causa et ratio adventus nostri, serenissime princeps et domine, illa pal (*P* f 102v) maris et potissima est debitum visendi maiestatem tuam, afferendique ex parte sepe dicti regni tui, prout a subditis decet, salutes, necnon devotam, promptam et fidelem obsequendi voluntatem, uti domino nostro naturali; deinde vero ut huic felici (*M* f 60r) liberationi ac restitutioni tue supremo et letissimo corde — prout uberius atque ulterius animus humanus erigi potest — congaudeamus. Exsequimur itaque hec omnia die ista, novo nostro gaudio corusca, utpote in qua primum potestas ac copia data est, ut quantum affectionis, fidei ac pariter spei in illius totius ordinis fidelium tuorum consilio esset: si non declarare prorsus, saltem commemorare (memorare *P*) per quedam, ut ita dicam, rerum fastigia valeremus.

Videmus serenitatem tuam sanam et incolumem ac libertatis sue perpetua felicitate gaudentem, et super hec omnia claram valde (val *P*) maiestatem cum etate exsurgentem, principem (principatum *P*) natum non factum, tot terrarum dominatorem, illudentisque fortune (adversatatis *P*) in tanta etate victorem. Que sic votive intuentes dicere possumus (possim *P*) letiora esse corda nostra, quam verba; et quod sicuti de restitutione, sic non minus de sanitate tua leta exsultat Hungaria, nihil magis tam voce, quam voto complecti desiderans, quam ut leto semper ordine tue etatis et nominis gloria predicetur. Pro quibus omnibus danda in primis est gloria et referenda gratia omnipotenti Deo, per quem reges regnant, per quem principes dominantur,¹⁹ et qui te non ex etate aut annis, sed ex virtute (*P* f 103r) nobis estimandum instituit, quique virtutis tue, quam etatis celeriore cursum fecit. Cui quamquam gratia referri non potest tanta, quanta debetur, habenda tamen est, quantam maximam animi nostri capere possunt. Quantum vero in nobis est, tam in nostris personis, quam illius tui fidelis regni nomine congratulamur huic beato statui tuo, utpote in quo decus, spes, salus et tranquillitas tantorum consistit populorum, oratumque facimus ipsum Deum nostrum, ut post hec initia tua (*M* f 60v) felicia ad incrementa feliciora eatur, utque consummetur et in etate et in virtute tua id, quod iam rudimentis felicibus esse et premonstrare cepisti. Congratulamur etiam huic prospere restitutioni vel, ut competentius dicam, victorie tue. Nam in hiis ipsis, qui tuo nomine vicerunt, tu vicisti; quandoquidem tuo nomine (tuo nomine *om. P*) tuoque auspicio et castra mota et certamina fuere instituta. Vicisti igitur, priusquam pugnasti; aspiravit primo fortuna labori, preceps certe, sed gloriosa victoria, que nisi preceps fuisset, nostra quoque (nostraque *P*) assistentia particeps accedebat (accedat *P*). Sed ex quo gloriosa facta est, concurrat nobis in tua persona communis eiusdem cum victoribus utilitas. Sicque (Ita ut *P*) victoria ista, cui nec celitum aliquis, ut ita dicam, nec homo invidet, quamvis communiune castrorum nostra esse non potuit, profectu tamen et fructu nobis adequata est. Illic (enim *add. P*) iniquitate rerum impediti, hic tua persona mediatrice, que omnium nostrum communis est, comparati sumus, quamquam si (*P* f 103v) liga, si coherentia (si si liga coherentia *P*), si denique apparatus et adventus nostri fama quicquam cooperari potuerunt — que omnia in expeditione illa victricis in presenti fuerunt —, nos quoque apud docta de nostra sincera fide pectora huius victorie expertes non iudicabimur. De mora vero castrorum res ipsa potius quam oratio mea excusationem afferet. Nam casus morbusque regni tui iam pene omnibus cognitus est ac scitu dictuque tritus. Passi enim sumus inter alia, que hactenus necessitas atque vis quedam pene fatalis (feralis *P*) ferre coegit, gentes hostiles patriis sedibus tuorum fidelium hospitas, que sub tue serenitatis nomine suam occasionem petentes atque tuo damno sua luca sectantes, precipuis semper mentem nostram sudoribus urgent. Hiis studia nostra in diversum traxerunt, hiis procursum officii propositi retardare coegerunt, cum quibus etsi plerumque colloquia unionis (*M* f 61r) pacis habentia vultum contracta fuerint in eum finem, ut liberi pro tua liberatione ageremus, incautior tamen cum eis et sumptuosior sepe pax (pax sepe *P*) fuit, quam bellum. Nunquam legitimo ordine, sed ferro belloque iudice nobiscum usi sunt, ita ut ex eorum parte omnibus letis rebus nostris par fuerit mensura malorum. O quam suavi desiderio hiis tuis victricibus castris castra iungere et suffraganea arma tibi in tempore afferre propositum erat, si animum nostrum hiis adversitatibus tremulum sollicitudo sedandi (sedendi *P*) eas non pulsasset! Quem enim profundius tua (*P* 104r) tangebant adversitas, quam nos? Cui plus iniurie, quam nobis illa tua (tua *om. P*) educatio, que captivitati simillima erat, ingerebat? Ubi denique tua reductio magis necessaria erat, quam apud nos? Ex quibus recte maiestas tua potest conicere, nos facilius de tua liberatione tam cita, quam (de *add. mendose M*) te de nostra fide et obsequio potuisse dubitare. Immo certe aperteque dixerim conclusum fuisse omnium consensu et scito in hac congregatione regni tui novissima, ut confestim contra detentorem tuum in eam aleam belli certaminisque procedatur, que — si idem diutius restitisset — alterutrius partis caput mensura (mensura *P*) fuerat. Paratus erat gubernator, parati quoque

¹⁹ V6. Példabeszédek 8, 15–16.

et ceteri domini, ut reassumerent bellum istud, quod iam diu pro hac re inceptum erat, non ad gerendum modo, sed ad finiendum. Verum aliis occasio, aliis tempus defuit: voluntas, credo, nemini; atque si erratum est, non in re ipsa, sed in temporibus erratum est. Sed quia, illustrissime princeps, in negotio isto felicitata adeo fortuna tua preventi sumus, sufficere nobis nunc eum ipsum eventum prosperum laudibus ac (pro *P*) gratulatione sequi et utilitatis eius amplecti consortia. In quo videlicet eventu victoria ipsa pene prius parta est, quam bellum (prelium *P*) initum (potuit sane in hiis secundis successibus *add. P*), in quo denique cum maiore decore, quam labore reductus es. (*M* f 61v) Ingentem victoriam facilem etiam Deus fecit. Potuit sane in hiis secundis successibus (Potuit . . . successibus *om. P*) illustri hic dominus comes Cilie, qui ipsius victoris exercitus sub tuo auspicio preses fuerat, aptissime ad laudem tuam et suam comparare dictum illud, (*P* f 104v) quod olim primi illius victoriosissimi Caesaris fuisse memorie traditum est, cuius mavortia castra cum (cum mavortia castra *P*) nonnunquam victoria pene prius, quam fama ad hostes precurreret, mandasse ferunt eum scriptis ad suam gloriam verba illa: „veni, vidi, vici”.²⁰ Felicia nimirum huius orientis tui regiminis elementa, que in primevo sortis sue exordio victorie sacramentis initiata sunt! Triumphasti certe maiestate insigni, prout huius tui etatis habitus erat. — Que omnia (ut paucis concludam) recte quidem nos omnes tui subditi magna ex hiis ingentique et in presenti letitia, et in futurum spe reficimur (respicimur *P*), magnam certe fiduciam in tua virtute, fortuna, auctoritate et felicitate quietis, pacis, concordie ac libertatis reponentes.

Succedit nunc expedire rem, pro qua specialiter advenimus. Dudum, serenissime princeps, dum adhuc (ut cum venia loquar) apud prima etatis tue versareris crepundia, quo primum voce et votis potuerunt te iuvare partes,²¹ tota, uti supra memini, natio et res publica regni Hungarie submotis ultro sedatisque omnibus turbinibus, qui paulo ante et voluntates et mentes eius generis a sese magis, quam a te distraxerant, unione invicem iurata, te dominum suum, non peregrinum, sed heredem, genitoris quoque atque avi divorum regum successorem regem declaravit, suscepit et recognovit, regnum quoque (regnumque *P*) illud tibi et sub tuo deinceps nomine tenuit et tenendum publice decrevit, atque in hac constantia etiam innumeris bellorum morbis — ne dicam (*P* f 105r) tonitruis adversantibus — perseveravit, deputatis gubernatore et presidibus ac rectoribus, qui illius rei publice opportunum regimen sub te rege et domino administrarent. (*M* f 62r) Ita ut hactenus non regnum regi, sed rex regno defuerit. Ut igitur eam rem, quam diu iam animus noster parturit, nunc votive pariat: obedientiam maiestati tue ac fidem fidelitatemque (felicitatemque *P*), necnon subiectionem et debitam obsequendi voluntatem iam dudum tibi et tue presidentie regali devotas et destinatas, hac die ex novo ex parte domini gubernatoris nostri ac (et *P*) omnium prelatorum, baronum, comitum, militum, procerum et nobilium totiusque regni Hungarie afferimus offerimusque ac damus et prestamus, sperantes ac etiam in proposito habentes, hanc ipsam fidelitatem (felicitatem *P*) et serviendi promptitudinem in posterum nos ostensuros longe maiorem opere quam sermone. Sic itaque hactenus iure nature speratum iam paratum accipe regnum, hereditarium quoque sceptrum sicut sanguini, ita et virtuti tue debitum posside; et ita posside, ut et tuis utaris iuribus, et nostra tuearis, experturus suo tempore imperium tuum in nos, cuius vis omnis in consensu obedientium erit, semperque illud longe firmissimum reputabis imperium, quo obedienter gaudere solent. Hucusque preter voluntatem et animum tibi notorie offerre nequivimus, quales ex hac die experiundo cognoveris, perinde opera eorum (eorum *reduplicat P*) pretium faciet.²² (*P* f 105v) Tibi igitur devovere dignum duximus vite corporisque quod superest, te requirentes teque exinde deprecantes (precantes *P*), ut de cetero ne sinas levi et momentanea fidem nostram fama pendere.

Restat iam absolvere tertium, quod postremo addendum erat, ut videlicet aperiatur vota et desideria regni tui, quibus exaudiendis maiestatem tuam advocare missi sumus. Et quidem inter omnia vota nostra, que vel saluti patrie vel consolationi nostre profutura speravimus, hec precipue in animo nostro versata sunt, ut post eam turbulentam caliginem, que nobis inter ceteros lugubres casus in hac tua (*M* f 62v) absentia regie lucis visum eripuerat, veniret ocius tempus illud (istud *P*), quo tandem et lucem simul et regem spectare possemus. Positi quippe inter quandam turbarum rotam ac plurima rerum involucra, defungi properavimus ea cura et expectatione, quibus tuam personam videre magis incolumem, quam audire laboravimus, gravissimum semper in cordibus nostris reputantes, dum te regii sanguinis et nominis principem (principem *P*) nostrum, extorrem prius patria, deinde sub alieno nutu, sub prescripta ac pre-finita licentia degentem, peregrinantem, vel si ausim (ausum *mendose M*) dicere, quasi exsulantem

²⁰ Vö. SÜETONIUS: De vita Caesarum 1, 37.

²¹ *P*: az „apud prima etatis tue” szöveg mellett a margón pótolta a másoló: „versareris crepundia, quo primum voce et votis”, majd a következő sorban így folytatta: „potuerunt iuvare partes”.

²² Vö. LIVIUS: Ab urbe condita 27, 17, 14.

tem sentiremus. Cum vero iam omnipotentis (omnipotenti *P*) Domini omniaque dirigentis Dei nostri munere et gratia tam iuri, quam arbitrio tuo redditus sis, superest, ut tuorum quoque omnium reddaris aspectibus; quoniam licet ad te visitandum vota ac voluntatem omnium deferre hec vicaria legatio sufficiens (*P* f 106r) forte fuerit, ad te tamen aspiciendum oculos tibi singulorum afferre potens non exstitit.

Hec igitur sunt vota, hec desideria omnium pariter et singulorum illius regni tui fidelium; quibus exaudiendis maiestatem tuam advocare missi sumus, ut quo primum fieri poterit utque citius fieret, summe optamus: videre velis regnum tuum, ab omnibusque de regno tuo videri digneris, quatenus illius prime et maioris tue hereditatis possessionem, quam nunc animo obtines, pede quoque et manu felix contingas. Agnoscas patriam, que te regem prius edidit, quam agnovit (alias accepit *add. P*)! Agnoscas tua et tuorum iura! Agnoscas denique consortia eorum ac officia, apud quos tui principatus mandata et ferenda sunt et perferenda (preferenda *P*), sciturus indubie tandem cum notis tibi moribus facilius te communicaturum consilia. Omnis quippe ordinis hominum, omnis generis, omnis denique fortune studia cum aspectui tue, tum gratulationi (tum gratulationi *om. P*) affluere parant, ne amplius ignoti sint regi suo, et ne regem (*M* f 63r) suum ignorare videantur. Eaque lege et mente tuum adventum futurum presagiunt, ut in quemcumque locum adveneris, lux venisse quedam et spes salutis videatur, presertim cum vix unquam regis alicuius seu principis sui presentiam letius exspectavit Hungaria, quam tuam, neque ab alio quieti sue opitulamen querit et nec tuum tamquam alienigene iugum timet.

Exstant et alia multa, serenissime princeps, que te, ut illuc accedas, (*P* f 106v) cohortari possunt. Et in primis precipueque, ut orbem illum regni tui propter tuam absentiam interdum fluctuantem quieta, votiva et tranquilla pace componas. Pace, inquam, que nihil sit habitura insidiarum, sciens maiestatem ac potestatem regiam cum ad singulorum auxilium, tum vero maxime ad universorum salutem, atque fruende iustitie causa — ut veteribus placet²³ — creatam esse. Hec opera atque hee sunt generosi principis artes, ut tanto plus suorum paci et (ac *P*) utilitati consulat, quanto maiori ipsum contingit numero hominum presidere. Neque enim vulgaris et mediocri negotii tibi cura habenda est: regni vel potius lati cuiusdam orbis Hungarie res agitur, quod tam diu iactatum tempestatibus multo turbine et nigra veste senescens, delusam sepe ac pene proiectam spem salutis in tua tandem auctoritate et virtute reposuit. Circumspice hanc ipsam hereditariam tuam patriam, infesta (infestam *P*) laborum serie expectationeque tui tam longa non egrotantem modo, non sauciam, sed ferme confectam. Per varios casus, per tot discrimina rerum duravimus sub spe adventus tui, et nos rebus secundis servavimus. Curandum est presertim maiestati tue, quis deinceps sit rebus dexter modus, ac ne expertis gravia alia experiri contingat. Felices, quibus est fortuna peracta iam sua: nos — nisi tua (*M* f 63v) presentia tuaque providentia successerit — alia ex aliis in fata vocamur. Exstant hostes bellis et armis (*P* f 107r) infesti; mora quedam nunc solum allata est bellis, non causa sublata; cum barbaris Teucris eternum bellum nobis est; hiidem (idem *P*) ex natura, que perpetua est, non mutabilibus in diem causis hostes sunt; cum hiis nulla pacis fida condicio tibi esse potest, utpote qui et fidei tue et patrie inimicam gentem (mentem *recte P*) gerunt. Hii equidem adversum nos anniversarii vel prope assiduis armis assueti nunc quasdam (quadam *P*) belli ferias nobiscum, non pacem tenent. Ex altera vero parte alii domibus parietibusque tuorum fidelium assidentes sub nomine pacis quotidianis nos contumeliis eludunt. Veniendum igitur est, et ne talia de cetero cumulentur, providendum. Providebis autem facilius, si tuorum subditorum, quorum hec res (res hec *P*) agitur, impresentiarum votis detuleris induxerisque in animum amare, quos rector es. Nusquam enim, ut prisca aiunt, magis fides subditorum, quam amore cogitur,²⁴ et nullum tutius regnum est, quam preesse volentibus. Quamobrem cede tuorum fidelium desiderio et accede, ut et remedia defectibus et consolationem rebus adhibeas. Nec tu ipse presentiam tuam difficiliorem nobis facias, quam imperator fecerat. Quin potius et etate hinc in posterum et usu doctus te regem natum rei publice memoremque nominis sui imitatorumque maiorum insinues, nec curare indignum ducas, cum opus ac salutare fuerit, et vitam pro laude pacisci. Adventus tuus, serenissime princeps, non faciet (*P* f 107v) nos fideles, sed inveniet (muniet *P*). Iamiam, si voles, dudum destinata tibi (tibi destinata *P*) nostra obsequia ocus quam serius experiri poteris. Quicquam certe nobis supererit, fortune stabilis fidelitas tutabitur. Tu ipse fidelitatis (felicitatis *P*) omnium spectator eris et testis; tibi res future portendent (*M* f 64r) consilia, et per te rebus ipsis auxilia prestabuntur (auxilium prestatum *P*). Enitere igitur et propera hec prima quieti nostre alimenta afferre, ut et faciem tuam de cetero aspectibus nostris, et presentiam rebus componendis facilem exhibeas, memorque generis tui, quod amplissimum ex utroque parente Augusto accepisti, maius atque auctius

²³ Vö. CICERO: De officiis 2, 41.

²⁴ Forrását nem találtam meg.

pares posteris relinquere. Nec iam ostendat maiestas tua absentie sue locum solum mutatum esse, non periculum; immo age, ut (et *P*) restitutus in patriam, cum te ipso illam patriam restitutas!

Hec ego nunc dicere habui coram serenitate tua. Plura vero, que dicenda erunt, hii domini spectabilibus explicaturi sunt; opus est, ut maiestas tua deputet locum et horam atque consiliarios suos, cum quibus ad eorum, que acturi sumus, opportunam conclusionem procedatur.

Wienne, octava (octavo *P*) die mensis Octobris, anno Domini 1452 (millesimo CCCC-o LII-o *P*).

Magyarul:

Sokkal később, felségs fejedelem urunk, bizony sokkal később és jóval vontatottabban, mint ahogy az idő szabta körülmények meg a fejedelemséged alkotta állam igényei megkívánták volna — végül azonban Isten adományképp mégis csak visszaadattál önmagadnak s ugyanakkor nekünk is mindannyiunknak. Ezt sürgettük minden áldott nap, erre irányultak gondjaink, erre állandó igyekezetünk! Hiszen a balsors összes forgatagai középette — és a királytalanságunkban házunk, életünk, vagyonunk ellen mennyi belső és külső rontás nem támadott?! — emlékező keblünkéből hozzád szállt minden sóhajunk, tégd kerestek epedő vágyaink. Igaz ugyan, hogy szentéletű atyád korai halálával meghalt a mi békeségünk is, és beköszöntött e szörnyű kor és a háborúságok még szörnyűbb villámai, melyek középette — mintegy hosszú csatasorban — mindenféle betegség, fegyverzaj s nyugtalanság zajgott körülöttünk, a jogot és törvényt ugyancsak erőtelően ostromta az igazságszolgáltatás, és egy régi-régi mondás szerint: ahány ember, annyi szokás, mindenkit önfeje vezetett, s nem azonos szándék szerint éltek. De az Úristen segítségével létrejött a mi egységünk, a vihar nem bizonyult tartósnak, s elvetéven lelkünkéből mindenféle pártviszályt, félretéve mindeneműz tordsalkodást, mind az összes főemberek, mind az előkelők s e korona összes alattvalói egy szívvel-lélekkel ismertek el téged urunknak királyunknak. Innét van az, hogy bár jog szerinti örökös vagy, királyi címedet s hatalmadat mégis — mint a régiek szokták volt mondani — a nép beleegyező szava szentesítette. Végtere is a te örökül kapott országodat a te nevedben azon főembereink kormányozták, akikre maga bízta rá önmagát — annál hevesebb vágyakozással visszatéréseid iránt, mennél szilárdabban győződött meg arról, hogy bizonytalanságában csak te lehetsz vezérszillaga, a köz és az egyén becsületének egyedüli hathatós pártfogója. E dolog valóra váltására sohasem hiányzott ugyan belőlünk a szándék — az alkalom azonban többnyire hiányzott. Mert valahányszor a legcélszerűbb fény sugar vagy út mutatkozott abba az irányba, visszakövetelése s visszahozatalod érdekében mindannyiszor mindjárt hív buzgalommal láttunk munkához, hiszen hanyagságunk csak növelte volna szorongatottságunkat, míg a siker megszabadított volna minden nehézségünktől.

Mit szaporítsan a szót? Elérkezett az idő, ránk virradt e jeles nap, hön óhajtott visszatéréseid napja, amikor is téged, egyedüli ékességünket s vigaszunkat épségben, egészében s várva-várt szabadságodban megpillantottuk! Noha, mint már mondtottuk, később jött el az alkalom, mint óhajtottuk, ám annál boldogított bennünket, be, mennél jobban élébe ment reményeinknek.

Ezekkel a dolgokkal kapcsolatban, dicső fejedelem, kissé bővebben szándékozom felséged előtt szólni azokról, amiket országod főemberei és a többi itt jelenlevő testvéreim és társaim általam akartak tolmácsoltatni; úgy szeretném kívánságukat teljesíteni, hogy szavaim mindenben megfeleljenek szándékaiknak. Ha azonban a terjengősség elkerülése végett ezt megvalósítani nem tudnám, felséged bizonyára e kevés szó alapján is nagyra fogja értékelni az ő szándékaikat.

Először jövetelünk okát fogom kifejtetni, azután azt az ügyet, amelynek érdekében idejöttünk, harmadik helyen azokat a szándékokat tolmácsolom, amelyek országod részéről hoztuk magunkkal.

Jövetelünk oka és értelme, felségs fejedelem-urunk, legjelesebbül s legfőképpen a felségednél teendő látogatás kötelezettsége, meg hogy átadjuk már többször említett országod részéről — miként alattvalóidhoz illik — az üdvözléteket, valamint azt a hódoló, készséges és hív odaadást, amely téged, természetadta urunkat megillet; továbbá az, hogy boldogságtól dagadó szívvel örömmel tejezzük ki mostani szerencsés kiszabadulásod s visszatéréseid miatt — amilyen mértékben csak képes rá az emberi lélek. Mindez t mi teljesítjük tehát, ezen az új örömtől fűnyeskedő napon, amikor is először adatik meg annak lehetősége s képessége, hogy ha nem is kifejezzük a maga teljességében, de legalább — hogy úgy mondjam — nagy vonalakban megemlítsük, mekkora szeretet, hűség s remény éi híveid egész rendjében.

Épnek és egészségesnek látjuk felségedet, aki el nem múló örömmel élvezi szabadságát, s mindezekben túl látjuk tündökletes méltóságát, amely éveivel együtt növekszik, látjuk a természet rendelte s nem emberi akarat alkotta fejedelmet, számtalan föld uralkodóját, aki már ily zsenge korában föllikerekedett a sorcsapásokon. Mindennek jöles látványra, bizvást mondhajuk, nagyobb boldogsággal tölti el szívünket, mintsem azt szavaink kifejezhetnék. Magyarország nem kevésbé boldogan örvend épségnek, mint visszatéréseidnek; szava és szíve egyaránt azzal a vágyal van teli, hogy éveidet s nevedet mindenkor ujjongva dicséret. — Mindezekért legelsősorban a mindentelő Istent illeti a dicséret és dicsőség, mert általa uralkodnak a királyok, és az uralkodóknak ő ad hatalmat. Ő tanított meg bennünket arra, hogy téged ne életkorod vagy éveid, hanem érényesség mértékével mérjük, ő érényeidet gyorsabb növekedésre sarkallta, mint éveidet. Noha oly mértékű hálaadásra képtelenek vagyunk, mint amekkorával tartozunk neki, mégis lelkünk mélyéig hálát kell éreznünk iránta. — Ami pedig bennünket illet, mind a magunk személyében, mind hív országod nevében üdvözöljük eme boldog állapotodat, hiszen ez biztosítja nagyszámú néped fényét, reményét, üdvét és nyugalmát; Istenünkhöz pedig azért imádkozunk, hogy ez az örvendetes kezdet még örvendetesebb gyarapodásban folytatódjék, és hogy éveidben s érényekben kiteljesedjék mindaz, aminek örvendetes zsengeit máris felmutattad. Üdvözöljük továbbá szerencsés visszatéréseidet, pontosabban fogalmazva: győzelmeket. Mert azok személyében, akik a te nevedben győztek, te győztél; hiszen mind a hadjárat megindulása, mind az ütközetek lefolytatása a te nevedben, a te főseged alatt történt. Győztél hát, mielőtt harcoltál volna; már fáradozósod legkedetén rád mosolygott a szerencse, ez a hirtelenül jött, de dicső győzelem — melynek, ha nem jön ily hirtelenül, tevőleges részesei lehetünk volna mi is. De miután dicsőséggel zárult, a belőle fakadó haszon, a te személyedben, közössé válik számunkra magukkal a győztesekkel; úgyhogy ez a győzelem — amelyet sem az égi hatalmak valamelyike (ha szabad így mondanom), sem ember meg nem igréyel — táboraink egyesítésé révén nem válhatott ugyan a miénk, mégis eredményét s gyümölcsét tekintve tulajdonunkba jött. Amott az események kedvezőtlen alakulása utunkat állta, itt viszont a te személyed közvetítő ereje (s az közös valamennyiünk számára) nekünk is egyenlő részesedést biztosított, bár ha a szövetség, ha az összefogás, végül ha hadrakelésünk és jövetelünk híre némi segítséget jelentettek — s mindez jelen volt a győztes hadjárat során! —, akkor a mi őszinte hűségünkről megbizonyosodott elmék nem fosztanak meg bennünket e győzelemtől. Ami pedig hadaink kérékedését illeti, azt jobban mentheti maga a való helyzet, mintsem az én szónoklatom. Hiszen országod szerencsétlen betegsége szinte már közismert, és szóbeszéd tárgya mindenütt. Mert egyebek között — amelyek elviselésére egy szinte sors rendelte erő szorításában ezidáig kényserültünk — még hazáddal s híveidde

szemben ellenségeként viselkedő népektől is szenvedtünk, amelyek felséged nevéet ürügyként használják fel, a te károdra keresik önhasznukat, minéink pedig állandó égető és súlyos gondokat okoztak. Ezek aztán megosztották erőnket, késleltették kötelességünk szándékaink megvalósítását; és folytak ugyan általában a velük való tárgyalások, békekötés színe alatt, abból a célból, hogy szabadon tevékenykedhessünk kiszabadtásod érdekében, mégis a velük kötött béke mindig több óvatosságra intett s költségesebb volt, mint maga a háború. Soha nem a törvényesség, hanem a fegyver és a háború eszközeivel jártak el velünk szemben, úgyhogy amennyire rajtuk állt, derű s ború minálunk elválaszthatatlanul együttjárt. O milyen édes vágyakozás töltött el bennünket, hogy győztes hadaiddal hadunkat egyesíthessük és segítőkész fegyverünkkel idejekorán ott lehessünk! Csakhogy a viszontagságoktól való félelem és aggodalom fegyvernagyvásra kényszerített. Mert kit érintett oly érzékenyen a te méltatlan helyzetet, mint éppen bennünket? Kit sértett nálunk fájdalmasabban az a jogtalanság, amit a te neveltesti címén elszenvetted fogságod jelentett? És hol volt nagyobb szükség a te visszajöveteledre, mint minálunk? Mindebből bizvást kikövetkeztetheti felséged, hogy mi előbb vonhattuk volna kétségbe a te hirtelen kiszabadulósodat, mintsem te a mi hív szolgálathatóságunkat! Sőt teljes bizonyossággal és nyíltsággal kimondhatom: legutóbbi országgyűlésünkön közakarattal úgy határoztunk, hogy fogvatartód ellen azonnali kamállyal fegyveres harcot indítunk, mégpedig úgy, hogy tartós ellenszegülése az egyik fél fejét követelte volna! Fölkészült rá a kormányzó s fölkészültek a többi urak is, hogy felújítsák azt a háborút, amely e cél érdekében már régen megindult, s ne csupán folytassák azt, de be is fejezzék. Csakhogy egyeseknek alkalmuk, másoknak meg elegendő idejük nem volt; úgy hiszem, a jó szándék egyikükből sem hiányzott! Ha mulasztás terhelte őket, ezt csakis az időpontra s nem az ügyre vonatkozóan követték el. Miután azonban az események során a te oly kedvezően alakult szerencséd előnkbe vágott, felséged fejedelem, megelégszünk azzal, hogy e szerencsés eseményt magasztalva örvendezzünk s gyümölcsseit a magunkévá tegyük. Hiszen e sikerben is jóformán előbb vívatott ki a győzelem, mintsem megindult a küzdelem, és visszatérésed nagyobb pompa kíséri, mint fáradság. E pártatlan győzelmet Isten is megkönyvitette. — E sikeres események tekintetében a jelenlévő dicső Csillei gróf úr, a te főséged alatt hadakozó győztes sereg vezére, mind a te, mind a maga dicsőségére minden joggal alkalmazhatta azt a mondatot, amelyet a hagyomány ama hajdani győztes első Caesarnak tulajdonít; miután seregének győzelméről gyakorta előbb szerzett tudomást az ellenség, mint közeledéséről, állítólag — maga dicsőségének örögbítésére írta le e szavakat: „Jöttem, láttam, győztem.” Kétségtelenül szerencsés mozzanat vezet be uralkodásodat, hiszen már a kezdet kezdetén győzelem ragyogja be szent fényével! Azzal a kiváló fenséggel győzedelmeskedtél, mely életkorod sajátja. Röviden összefoglalva: minket alttalvalódat mindezek méltán nagy, sőt túláradó örömmel töltenek el a jelenben, a jövőt illetően pedig bizton nyugodtok bizalmat helyezünk erényeidbe, szerencsédbe, tekintélyeidbe és életerődbe a mi nyugalmas békeségünk, békénk, egyetértésünk és szabadságunk tekintetében.

A következőkben azt kell kifejtennem, hogy mi is jövetelekünk legfőbb célja. — Még gyermekként játszadoztál (ha szabad így mondanom, felséges fejedelem), amikor, mint említettem, a magyarok egész népe és országa — mihielyt szóval és szándékkal pártállást lehelhet foglalni — mindennemű belső vihart, amely nemrég önmaguktól még inkább elszakította a sziveket és a lelkeket, mint tetőd, önszántából lecsendesített és megszüntetett, majd szent összefogással téged nyilvánított ki, fogadott és ismert el saját urának, idegen helyett jogos örökösnek, atyád és nagyatyád, e szent emlékeztető királyok utódjának, és ezt az országot számódra, vagyis a te neved alatt megőrizte s megőrzését nyíltan hirdette, és eme állhatatosságában számtalan háborús nyavalya — hogy ne mondjam: villámcsapás — ellenére kitartott, miután kormányzót, előjárókat és vezetőket jelölt ki, hogy megfelelőképp ellássák az állam irányítását a te királyi uradalm alatt —, úgyhogy mostanig sem a király nélkülözötte az országot, hanem az ország a királyt.

Amivel tehát a lelkünk már régóta vajúdik, hogy azt most óhaja szerint a világra hozhassa: a felségedet megillető engedelmisségünk, hűségünk, hódolatunk és köteles szolgálathatóságunk, amit már oly régóta neked s királyi főszégednek szenteltünk és rendeltünk — mindezt ma újlag megadjuk, átadjuk, felajánljuk és tanúsítjuk a kormányzó úr, valamint egész Magyarország valamennyi főpapja, bárója, ispánja, vitéze, főura és nemese részéről, mégpedig azzal a reménnyel, és szándékkal, hogy hűségünkről és szolgálathatóságünkról a jövőben sokkal hatékonyabban tanúsodnak majd tetteink, mint a szavaink. Aminek reményét mind ez ideig csak a természet szabta jog táplálhatta: immár készen vedd át az országot; és legyen tiéd az ősei jogára, mely a vérség jogán éppúgy téged illet, mint érvényeid fejében; úgy legyen pedig a tied, hogy a magad jogaival élhess, a miénket oltalmazhasd, mert annak idején magad fogod gyakorolni felettünk a hatalmat — melynek minden erejét az alttalvalók egyetértő engedelmsége adja —, s légy mindenkor meggyőződve róla, hogy az a birodalom a legszilárdabb, amelyben örömmel jár az engedelmisség. Mind ez ideig szívünk jószándékán túl semmi jelentőset nem ajánlhattunk föl; ennek milyenségéről mátol fogva tapasztalatból győződhetsz meg, amint hogy „tetteik adják meg értéküket”. — Méltónak véltük tehát, hogy maradék életünk s testi erőnket neked áldozzuk, eléd terjesztvén azt az esedéklő kérésünket, hogy kérészélűd, kőssa hírek alapján ne ítélj a mi hűségünkről.

Még a harmadik rész van hátra, beszédem utolsó mondanivalója, az tudniillik, hogy eléd tárjam országod azon óhajait és kívánságait, amelyeknek meghallgatására felkérni felségedet: küldetésünk célja. Mármost valamennyi óhajunk között, amelynek teljesedésétől a haza üdvét s a magunk vizgatását reméljük, az töltötte el leginkább a lelkünket, hogy ama zűrzavaros kőd eloszoltával, amely távolléted folyamán a többi gyászos csapás közepette megfosztott bennünket a királyi fényesség látásától, mihamarabb elérkezzen az az idő, amikor végre ismét szemléli lehetünk a fényességnek s királyunknak egyaránt. A zűrzavaros forgataga és az események számtalan buktatója közepette bizony túl igyekeztünk már lenni azon a várakozással teli aggodalmunkon, amelynek célja inkább az volt, hogy épségben láthassuk személyedet, semmint hogy hallgassuk; mert lelkünknek legtöbb keserűséggel az töltötte el, hogy rólad, aki királyi származásod s címed jogán fejedelmünk vagy, azt kellett tapasztalunk, hogy először megfosztottak hazádól, azután idegen akarat megszbata előírások és korlátok között kellett élned idegenként — de talán szabad mondanom: szinte száműzöttként. Miután azonban mindenható Urunknak s a mindenséget kormányzó Istennek adománya- és kegyelmeképp visszanyerted jogaidat éppúgy, mint örendelkezésedet, megkívántatik az is, hogy valamennyi líved megláthasson téged. Mert igaz ugyan, hogy e téged meglátogató követség elégséges talán arra, hogy tolmácsolja a közösség óhajait és szándékait, arra azonban képtelen, hogy minden egyes alttalvaló személy magával hozván, megmutasson téged öneik! Országod híveinek tehát, egyenként és összességükben egyaránt, az az óhajuk és az a kívánságuk — melyeknek meghallgatására felkérni felségedet, küldetésünk célja —, hogy mihiely lehetővé váljék (s hő vágyunk, hogy ez mielőbb bekövetkezzék!), látogasd meg országodat és méltóztassál megmutatni magad országalakóid összességének, hogy örökséged ama első s nagyobbik birtokát, amelyet most még csak lélekben bírsz, boldogan érthesd kezded is, lábaiddal is. Ismerd meg hazádat, mely előbb tett téged királyává, semmint megismert volna! Ismerd meg a magad s híved jogaít! És ismerd meg azok életkörülményeit s feladatait, akikhez fejedelmi utasításaid szólni fognak, mert biztos lehetsz abban, hogy ha kiismerd szokásaikat, akkor elhatározásaidat is könnyebben közlöl majd velük. Mert minden rendű, rangú és vagyoni állapotú ember készségesen a színed elé járul és üdvözöl téged, hogy ne maradjon többé ismeretlen a királyá előtt, s ne tünjék fel úgy, mintha maga sem törődne királyával. És olyan érzéssel tekintenek jövendő megérkezésed elé, hogy bárhová érkezél is, az a fénynek s az üdvösség reményének beköszöntését jelenti, különösképp mivel még soha egyetlen királyának vagy fejedelmének a megjelenését nem várta örvendezőben Ma-

gyarország, mint a tiédet, és nem mástól reméli nyugalmának biztosítását, és nem retteg a te igától, mert nem idegen iga az.

Felséges fejedelem! Még sok egyébbel is buzdíthatnánk téged, hogy útra kelj hozzánk; elsősorban s főként azzal, hogy széles-nagy országodat, mely távolléted miatt olykor nyugtalanul háborog, csendes, óhajtott s nyugalmas békességre vezessed. Békességre, ismétlem, melyben nem lesz csalárdág; mert tudom, hogy a király méltósága és hatalma nemcsak azért lett megteremtve, hogy az egyes ember támasza legyen, hanem főként az egésznek az üdvössége és — amint a régiek mondták — az igazság élvezete végett. Egy igazán nemeslelkű fejedelem mestersége és tudománya éppen az, hogy annál éberebben őrkdjék övének gyarapodásán, mennél nagyobb látszámú embercsoport élén áll. Mert a te feladatoddal egyúttá gond nem közönséges és nem közép-szerű. A magyarok országának, jobban mondva: világának az ügyéről van itt szó, amely a hosszantartó viharok sok hányattatásától és gyászáról elaggyva, végül is a te tekintélyedbe s erényeidbe vetette üdvének oly sokszor megcsúfolt s szinte lábbal tapodott reményét. Nézz körül örökül kapott hazádban, melyet a sorozatos zaikatasok megtörttek, és a reád való vég nélküli várakozás nemcsak beteggé tett, nemcsak megsebzett, de szinte elemészített. A legkülönbözőbb szerencsétlenségeken és a válságos helyzetek egész során át csak eljövetelel reményéből merítettünk kitartást: így sikerült megöriznünk magunkat egy szebb-jövendő számára. Ezért a továbbiakban elsősorban felségednek kell gondoskodnia a dolgok helyes irányításáról, hogy e súlyos megpróbáltatásokat még súlyosabbak ne kövessék! Boldogok, akiknek immár beteljesedett; mi — ha jelen nem leszel s gondviselőként nem segítesz — ismét a végzet játékszerévé válunk. Itt áll az ellenség, fegyverrel s háborúval fenyeget. Most ugyan a harcokban némi szünet állt be, de meg nem szüntenek azok: a barbár törkökkel örökké tart a mi háborúnk. Örök természetükből adódik, hogy minden nap változtatlanul főntartják ellenségeskedésük okát. A velük való béke sohasem jelenthet biztonságos állapotot, mert ők vallásod és hazád ellen egyaránt ellenséges érzülettel viseltetnek. Évről évre, szinte megszakítás nélkül gyegyverben állnak ellenünk, s ha most valamiféle szünetet tartanak is — ez még nem béke! A másik oldalon pedig olyanok szórják ránk (békesség ürügyén!) naponta a gyalázatot, akik itt lakoznak hived hazái és falai szomszédságában. Jönnöd kell hát s odahatnod, hogy el ne harapózzék a jövőben az ilyesmi! Márpedig annál könnyebben odahatasz, ha most meghajolsz alattvalóid kívánsága előtt — hiszen az ő ügyük forog kockán —, és szeretettel töltöd el lelkedet azok iránt, akik uralni fognak. Mert mint őseink mondták: csakis szeretet vált ki az alattvalókból hűséget, és azok uralma a legbiztosabb, akik önként hódolók élén állnak. Engedj hát hived kívánságának, s jöjj, hogy orvosold a bajainkat s bátorítsd ügyeinket! És megjelenésed elé ne gördíts több akadályt, mint amennyit a császár gördített! Mi több: gyarapodó életkorod és a gyakorlat majd megtanít, hogy valóban az ország született királyaként s méltóságod öntudatában őseid követőjeként mutatkozz be, s ne tekintsd magadhoz méltatlannak — ha üdvös és szükséges lesz — akár életereden vásárolni meg a dicsőséget. Nem jöveveled tesz bennünket hiveddé, felséges fejedelem: itt már hiveket találsz! Ha kívánod, mihamarabb meggyőződhetsz immáron régóta nekéd tartogatott szolgáltatásainkról. Ami azután számunkra még hátralesz, minden bizonnal az állhatatos és hűséges szerencse veszi majd a pártfogásába. Saját szemekkel győződhetsz meg hűségünkről, az eljövendő események fognak tanácsal szolgálni néked, az események pedig a te segítségéddel fogják élvezni. Meríts hát erőt hozzá és mielőbb gondoskodj zenge nyugalmunk kezdeti táplálásáról, örvendeztesd már meg arcod látásával tekintetünket, könnyítsd meg jelenléteddel feladataink teljesítését, és atyádra emlékezz meg gazdagabb örökséget igekezz utódaidra hagyni, noha mindkét felséges ősed hatalmas örökséget hagyott terád is. Ne kelljen immár felséged részéről attól tartanunk, hogy távolléted csupán helyileg változtatta meg, de a veszélyt nem vette le rólunk! Ellenkezéleg: miután visszaadtak hazádnak, önmagaddal együtt hazádat is add vissza régi önmagának!

Ez volt, amit el kellett mondanom felségednek. A többi mondanivaló ékezebben kifejtik majd ezek az urak; felségedtől csak a hely, az időpont és tanácsosai kijelölését kérjük, hogy megfelelő megegyezésre juthassunk velük a megtárgyalásra váró ügyekben.

2.

(M f 65v P f 107v) Oratio ad dominum Ladislaum regem in secunda visitatione generali (feliciter incipit *add. P*)

Diuturni desiderii fructum effectumque vendicare cupientes (*capientes P*), serenissime princeps et domine, redivivos animos (*P f 108r*) vultusque reduces, qui iam olim tuo obsequio dedicati sunt, contulimus ad te nullius rei magis avidos, quam ut tuo honori tuoque beneplacito in omnibus deferatur; et qui non aliene voluntatis ministri apud te futuri sunt, sed testes nostro, quippe in quorum corde ac voto simul id precipuum ac singulare versatum est, ut in hoc laborum studio — quo hactenus te habendi, vel potius rahabendi gratia cucurrimus — tu nobis venires in bravium, tu oculos exspectatione fatiscentes reficeres, tu denique et finem curis anxii et initium fidelibus studiis aperires. Cum enim omnium rerum ac fortunarum nostrarum patrocinium in te ac (*ut P*) sedes quedam collata (*collocata P*) sit, penes te etiam presidia omnia, huiusce ludificantis temporis sevitate congrua, recte consistant: dignum fuit dignumque semper futurum est, ut tibi sicuti ex debito (*debiti P*) subditi, ita et ex voluntate fideles reddamur, magna (*magnaue recte P*) tuorum progenitorum et excelsa in nos merita paribus ornamentis officii (*M f 66r*) decorare studeamus.

Superiori legatione oratorum nostrorum²⁵ prima debiti nostri exordia letabundi absolvimus, quibus credulus magis magisque certior fieres de reliquis officiis — presertim que tunc prorogata restabant — exhibendis. Nunc autem et hii, qui miserant et qui missi fuerant, delegantes et delegati assumus pariter: presentia fere omnes, absentia pauci, voluntate nemine dempto. Venimus ad te principem, regem, dominum nostrum, venimus inquam vocati, sed haud facile (*P f 108v*) discernere possum, si tua vocatio, an affectio nostra in id opportunius cooperata sit;

²⁵ Ebből s a beszéd egyéb kitételeiből arra következtettek, hogy vagy az első, vagy e második követtség szónoka nem Vitéz volt — noha mind a két beszéd kétségtelenül az ő fogalmazványára.

quamquam hoc asserere non formidem, quod in re ipsa auctoritas quidem tua potentior fuit, nostra tamen affectio obediens. Verum quocumque pacto id processerit, satis erit et me (satis . . . *me reduplicat P*) nunc dicere et te intelligere: nos venisse tam libenter quam ultro, paratosque esse non vicaria facie, sed propria parere mandato ac beneplacito maiestatis tue. Neque de cetero nomenclatores solum fidelitatis, sed exhibitores reputari volumus. Ut autem apertius cognoscas, serenissime princeps, causam tam promptissimi adventus ad te atque concursus nostri, paucis nunc pauca quedam expediam, plura et maiora hiis dominis maioribus tandem (expediam . . . tandem *om. P*) explicanda relinquens. Et in primis ut confirmemus, ac deinde ut iteremus (*M f 66v*) vultibus et actibus propriis, que nuper per oratores nostros vice et nomine omnium apud maiestatem tuam gesta fue. Qui quidem — ut brevibus absolvam — specialiter ad hoc pro debito nostro missi fuerant, ut primum bonam et sanam validitudinem serenitatis tue videant, aspiciant ac demum referant, utque eidem sanitati tue ac pariter felici desiderateque restitutioni ad patrias sedes tunc primum habite congratulentur; secundo ut per eorum medium obedientia regni illius, dudum maiestati tue destinata, patefieret (patifieret *P*); ac tertio ut invitaretis ad possessionem regni eiusdem, quod tibi et iure debitum et (*P f 109r*) oblatione nostra paratum erat. Hec itaque eotunc per eos nostri vice peracta sunt, non post principia (uti credimus) debiti temporis. Nos exnunc identidem iteramus. In primis sospitem ac incolumem vitam et statum serenitatis tue leti aspiciamus, delectamur sanitate tua, visione reficimur. Obedientiam vero, sicuti iam dudum obtulimus, ita nunc facie ad faciem commonstramus. At circa tertium, indulto maiestatis tue, paulo longioribus verbis immorabimur, in quibus nos vocatos iam vocantes (vocantas *P*) fieri equo animo velim patiaris. Nuper, inclite princeps, (uti supra tetigimus) oratorum nostrorum voce, omnium vero nostrum (nostro *P*) voto ad regnum illud tuum et eius (*M f 67r*) possessionem regalem invitatus es; quod quidem nobis — cum ob tui desiderium, tum ob necessitatem communem — dissimulandum non erat, sed pre (pie *P*) nobis ferendum, potissime quia cognoscendi prius tibi fideles (fideles *om. P*) tui erant, et postea adipiscendi. Itaque eotunc (eos tunc *P*) ad te vocandum misimus, nunc vero ipsi venimus, non modo ut te illac vocemus, sed omnino advocemus, quatenus regnum simul splendoremque regni possideas, utque ne solum votis, verum potius humeris Hungarie reportatus videaris. Subdutum forte tibi aliis negotiis implicito id persuasum iri poterit, sed tamen tempori ac statui tuo consules, si mentem, si propositum et animum tuum ad eorum, qui te diligunt, sensum ac voluntatem commutaveris. Iam pridem vota nostra et adventus tui desideria significatione (*P f 109v*) quadam audisti, nunc eadem coram accipe. Nullus certe sermo par erit, ut ea ita exprimamus, sicuti gerimus. Ob quod rebus quoque nostris magis consentaneum videbitur, si maiestas tua animo potius ea ipsa, quam aure percipiet. Quibus perceptis considera, quid apud te agamus, et quidem ut ad regnum tuum Hungarie tam iure debitum, quam de facto tibi paratum accedas. Regnum inquam (inquam *om. P*) illud, in quo divino munere in lucem editus es et in quo nobis natus (*M f 67v*) nobisque datus ac per hoc (ut pace aliorum tuorum subditorum dixerim) nobis in primis obligatus existis.

Habes rationes plurimas, que te in id attrahere potentes erunt, et precipue ut flagrantia tue visionis desiderio tuorum fidelium corda confoveri tua presentia, ac exhilarari se sentiant, utque te fortius diligant, cum suam dilectionem a te expeti conspexerint. Que quidem tunc (nunc *P*) maxime expetita videbitur, si eorum benivolentiam tu possidere volueris, tuam vero vicissim ab eis possideri protinus (possidere pronus *P*) consenties. Habes ex nostri parte consensum in te conformem et pene conflatum ad obsequia tua; habes denique equalitatem inter nos prope fraternam ex omni ordine, in tua obedientia concordem. Utere igitur ea, immo fruire potius ad tuam gloriam nostramque salutem, ac simul effice (efficere *P*) tam causas, quam preces rogantium apud te gratas fore!

Habemus autem et nos contra, quid iam in tua indole stupido quodam et leto iudicio admiremur: felicitatem, fortunam (*P f 110r*) clarissimeque etatis ac maiestatis pariter quotidiana crementa; expectamus deinceps, quid in te laudemus. Unde si voles sine exceptione laudari, tolle moras, semper nocuit differre paratis; sciturus, quod in summis tuis tam modernis, quam futuris laudibus unam hanc omnes excipiant: veniendi tarditatem, atque tum demum recte sibi per te salutem (*M f 68 r*) ferri putabunt, si eam nullis ornamentis spoliata (spolitam *P*) contuleris, cuius profecto nulla alia feracior ornamenta crediderim, quam facilitatem, promptitudinem et celeritatem veniendi ac sumendi (succurrendi *recte P*). Per hec enim in toto illo regno longe lateque significabitur tibi omnium, quibus prees, salutem, liberos, famam ac fortunas esse carissimas. Latent adhuc forte nonnulli fines (affines *recte P*) iurgiorum ac voluntarii seditionum comites, discordes focos et loca pacis dividua connectantes. Quamobrem agendum tibi erit, ut regnum illud adversus talium insolentias (consolentias *P*) non casu, sed auctoritate tua servatum videatur. Providendumque restat, ut illa res publica optimatum consiliiis administraretur, cessent iniurie, cedes sint (sunt *P*) repressae, iurgia depulsa, remota quoque sit et a fama et a fortunis nostris illa pessima humani sanguinis ministra dissensio. Solve iustitium ob bella indictum; educ de latibulis leges, diu iam inter arma silentes! Pateant aures

excellentie tue vocibus precibusque ac querelis subditorum; nullius inopia, nullius solitudo (sollicitudo *recte P*) a tuo sit tribunali exclusa! Toto denique regno effice, ut nihil deinceps sit acerbum vel crudele, sed omnia plena iustitie, clementie, mansuetudinis, humanitatis! Egrederere igitur in aspectum magis publicum et in lucem tui natalis soli; perfer gradum ob has et similes egregias causas, per quas tibi et dignitas locupletior et potestas auctior (auctior potestas *P*) (*M* f 68v) futura est. Cumque in hiis rebus — ut verbis magni (illius *add. P*) oratoris nostri utar — cum summo (suo *P*) imperio et potestate versaberis, in quibus tuam auctoritatem salutis nostre consecratam arbitramur: in omnibus, que statues, que decernes, que ages, quid tantis hominum opinionibus, tantis de te iudiciis, tantis honoribus debeas, cogitabis, Id autem erit huiusmodi, ut consulas omnibus (debeas . . . omnibus *om. P*), medeare (mediate *P*) incommodis, omnium utilitati provideas, ut hic ipse animus, qui ad ingressum tuum reservatus est, idem ad salutem Hungarie prorogatus videatur. Quod quidem erit preclarum magis, quam difficile, quandoquidem non in labore multo positum est, sed in quadam animi inductione ac voluntate.²⁶ Ubi vero sine labore non posset res procedere, equo animo patieris cum aliqua parte (cum aliqua te *P*) laborum tuorum pacem ac quietem et tibi et nobis redimere. Preterea cum regnum illud, vel potius orbis Hungarie magne dignitatis sit, celebritate refertissimum, magnitudine amplissimum, condicione vero et situ ita resonans, ut ad oceanum usque significationes de eo vocesque referantur: enitendum atque elaborandum, ut non modo (*P* f 111r) hiis rebus ac remediis, que supra tetigimus, dignus fuisse, sed etiam omnia tuis artibus superasse videare. Et quoniam in eis similibus dirigendis pars tuorum parentum nemini cessit, fac, ut tua ceteros vincat. Vincas autem, si — iuxta prefati oratoris ac (*M* f 69r) philosophi sententiam — hiis artibus erga tuos fideles usus fueris, beneficio videlicet ac spe et animi grati adiunctione.²⁷ Nam in primis opus erit, ut qui tibi ad obsequia obligati sunt, hiis tu vicissim obligari te ad beneficia commonstres. Qui vero spe tenentur, horum fiducia ita respondebis, ut omnibus tibi obsequi enitentibus propositum ac paratum auxilium tuum esse videatur, denique ut spectatorem te suorum officiorum esse intelligant diligentem, utque videre (videri *P*) te plane atque animadvertere, quantum ab unoquoque profisciscatur, appareat. Quorum omnium operas adiunctione animi grati maxime accendes (accedes *P*), si tandem dignum duxeris singulorum obsequiis accommodare favores et gratias, ad eas ipsas rationes, propter quas quisque studiosus esse videbitur. Hec autem ita maiestati tue curanda sunt, ut et singuli (insinguli *P*) intelligant te videre, quid a quoque expectes, sentire, quid accipias, meminisse, quid (quod *M et P*) acceperis. Nemo erit, mihi crede, in quo modo aliquid momenti sit, qui tempus sibi oblatum fidelitatis tibi ostendende pretermittat, presertim (*P* f 111v) cum omnium nostrum expectatio id precipue requirat, ut videri possit. Noti enim tibi, quam ignoti satius serviendum putamus. Quare exsurge et sequere vota (vota *om. P*) nostra commodaque tua, atque ut (ut *om. P*) in eo terminetur oratio (*N* f 69v) mea, unde profecta est: omnibus nostris desiderii et laboribus, quibus hactenus te querendi causa perusi sumus, tu solus venias in premium, tu donum, tu ipse dator (datur *P*) futurus, cuius — ut olim Cicero aiebat ad Cesarem — nec fortuna habet maius, quam ut possit, nec natura melius, quam ut velit servare quam plurimos,²⁸ et sine quo nulla unquam nostris queretur gloria rebus. Finis, Deo gratias. (Finis . . . gratias *om. P*)

Wienne, XIII. Decembris, anno Domini M-o CCCC-o LII-o.

Magyarul:

Hosszan tartó várakozásunk termését jöttünk betakarítani, felséges fejedelem-urunk, elhozván hozzád új jászulettel lelkünket s életre kapott tekintetünket, mely semmi másra nem érez oly nagy vágyat, mint hogy minden tekintetben neved fényét és tetszésedet szolgálja; de nem idegen akarat kiszolgálójaként, hanem a magunk szándékainak tanújaként, kiknek legfőbb szívünk-vágya az volt, hogy fáradozásaink — melyeket ez ideig megszerzésed, jobban mondva visszaszerzésed érdekében viseltünk — téged nyerjenek el jutalmul, a várakozásban elpillédt szemünket te üdítsd föl, és te vess véget aggasztó gondjainknak, nyissad meg forrását hű szolgálatainknak. Mert minden dolgunk és vagyónunk oltalmát — mint valami szilárd épületet — reád építettük, s méltán benned van minden védelmünk, mely szembeszállhat csúfolódó korunk ádázásaival; méltán történt tehát s ezután is mindenkor méltán úgy lesz, hogy amiként kötelességszerűen alattvalói vagyunk, úgy önként híveiddé váljunk, és azon igyekezzünk, hogy őseidnek irántunk megszerzett kiváló érdemeit megfelelő vizontszolgálatokkal ékesítsük.

Küldötteink előző követjárása során boldogan róttuk le kötelezettségeink előlegét, hogy a hitet és a bizalmat öregbítsük benned hátralekös szolgálataink tekintetében, főleg amelyekre akkor haladékokat kértünk. Most azonban azok is, akik küldtek, azok is, akiket küldtek: képviselendők és képviselők egyaránt itt vagyunk, jelenlévőként csaknem valamennyien, távollévőként csak kevesen — ám lélekben kivétel nélkül mindnyájan itt vagyunk! Eljöttünk hozzád: fejedelmünkhöz, királyunkhoz, urunkhoz; eljöttünk, ismétlem, hívszódra, ám el nem dönthetem, vajon hívásod hajtott-e erősebben vagy a mi ragaszkodásunk; mindenesetre bizvást állíthatom, hogy tekintélyedben erősebb volt ugyan a hatalom szava, ragaszkodásunkban azonban nagyobb volt az engedelmesség erede. De bárhogyan történt is, elég lesz, ha én kijelentem, te pedig elfogadod: mi oly

²⁶ Vö. CICERO: Epistularum ad Quintum fratrem liber I., ep. 1,31–32.

²⁷ Ez az idézet valószínűleg CICERÓnak QUINTUS nevű fivérére utal: De petitione consulatus 21.

²⁸ Vö. CICERO: Pro Q. Ligario oratio 38.

szívesen jöttünk, mintha önként tettük volna; felséged akarátát és parancsait sem kényszeredett, hanem szívből fakadó engedelmisséggel teljesítjük, és a továbbiakban is azt szeretnők, ha nem csupán szavaink, de tetteink is hűségünkről tanúskodhatnának.

Hogy azonban világosabban megértsd, felséges fejedelem, készségi jövetelünk és egybegyülekezésünk célját most néhány szóban tömören elmondom; a többi nagyobb jelentőségű kérdés kifejtését az ittlévő tekintélyesebb urakra hagyvám. Eljöttünk először is, hogy tulajdon személyünkben megerősítsük a megismételjük azt, amit a minap valamennyiünk helyett s nevében a mi szónokaink felséged előtt végeztek. Ők — hogy összegezzem néhány szóban — különösképpen azért jöttek a mi kötelezettségünket lerovandók, hogy lássák felségedet erőben, egészében, hogy erről jelentést tegyenek, és hogy örömmel fejezzék ki mind jó egészségi állapotod, mind szerencsés és várva-várt visszatérése miatt az atyai székhelyre; másodsor azért, hogy közvetítsék ez ország hódolatnyilvánítását, melyel már oly régen adósa felségednek; harmadsor azért, hogy felhívjon ezen ország birtokbavételére, amelyet a jog néked jelölt ki, mi pedig készséggel felajánlottunk. Ezekről szóltak tehát annak idején ők a mi nevünkben, úgy hisszük, nem sokkal a kelő idő kezdete után. Ezt ismételtük meg mi most.

Először is felséged életét és körülményeit örömmel látjuk épnek és sértetlennek, boldogsággal tölti el egészsége, erőt ad a látása. Ami korábbi hűségnyilatkozatunkat illeti, azt most szemtől szembe megismételjük. A harmadik pontnál azonban, felséged engedelmeivel, kissé hosszabban fogunk előidőzni — de jó lenne, ha türellem vennéd, hogy meghívottakból immáron meghívókká váljunk!

Felsőges fejedelem! Főntebb érintettük, hogy a minap küldöttünk szaván át valamennyiünk kívánsága szólott hozzád, amikor meghívattál országodba s annak királyi birtokába. Nem lehetett ezt visszafogatnunk, már csak irántad táplált vágyunk s közös szorongatottságunk miatt is, hanem nyíltan kellett hirdetnünk, főként azért, mivel előbb meg kellett ismerned a hívedet, eljutnod őhozzájuk csak azután lehetett. Akkor tehát meghívásodra követeket küldtünk el, most pedig magunk jöttünk, nemcsak hogy oda meghívjunk, hanem egyáltalában hogy fölszólítsunk: vedd birtokba országodat s országlásod dicső fényét, hogy ne csupán kívánságainkra, hanem valósággal a vállainkra támaszkodva vitessél vissza Magyarországra. Talán ugyancsak kemény vállalkozás lesz egyéb feladataid közepette erre rábeszelnünk, mégis az idők követelménye s a magad helyzete szempontjából tanácsos lesz egész gondolkodás- és érzésvilágodat azok szemlélete és céljai szerint alakítani, akik szeretnek téged. Hallomásból már korábban is tudomásul szerezted szándékainkról és eljöttödre vonatkozó kívánságainkról; most mindezt személyesen adjuk át. Persze nincs az az ékes beszéd, mely kifejezhetné a mi érzéseinket. Ezért a mi érkeinknek is az felelne meg a legjobban, ha felséged nem annyira a füled, mint inkább a szívedet át engedné magához őket — s ha magadba fogadnád, fontold meg akkor, mi is a szándékunk: hogy eljőjj Magyarországra, melyet néked rendelt a jog, s a valóságban is vár rád! Abba az országba, amelyekben Isten adományaképp evilágra születtél, és amelyiknek szülőteként nekünk adattál, hogy ilyenformán (többi alattvalóid engedelmeivel mondom!) elsősorban irántunk légy elkötelezve. Igen sok és nyomos ok ösztönöz téged e lépésre, de leginkább az, hogy hívednek látásod vágyától lángoló lelket jelenlétteddel kielégíts, hogy boldognak érezhessék magukat, és hogy még odaadóbban szeressenek, látván, hogy igényled a szeretetüket. Ez az igényed pedig akkor válik a legszembetűnőbbé, ha birtokolni akarod jóindulatukat, s ha haladéktalanul beleegyezel, hogy téged pedig ők birtokoljanak. — A mi részünkről nemcsak egyhangú, de szinte lángoló egyetértéssel nyilvánul meg feléd a hódolat, és csaknem testvéries egyenlőséggel osztozik valamennyi rend az irántad való szolgálathűségben. Élj hát vele; mi több: használd ki a magad dicsőségére s a mi üdvösségünkre, együttal pedig tedd a magad számára kedvesse a kérelmezők ügyeit s kéréseit egyaránt!

Másfelől a te természeted is tartogat számnakra csodálni és örvendezni valót: életerőd, szerencséd, dicséled teljes fiatalságodnak s ugyanakkor felségednek naponkénti gyarapodását; várva-várjuk, hogy még mit magasztalhatunk ezután tebened! Ennélfogva ha azt akarod, hogy ne legyen hiájával magasztalásod, hagyj a kesékedést, mert a halogatás még mindig csak ártott a tettekre az embereknek! Tudd meg ugyanis, hogy mind a jelenben, mind a jövőben egy miatt nem lesz teljes a te dicséreted: amiért halogatód eljöttödet; és csak akkor nyerjük el majd általad üdvünket, ha egyetlen ékességétől sem fosztod azt meg — márpedig úgy hiszem, nincs annak fényesebb ékessége, mint jövedeled és segítségnyújtásod készsége s gyorsasága. Mert ez fog tanúskodni ebben az országban arról, hogy előttd azok üdvé, gyermekel, hírneve és vagyona a legrádjább, akiknek előjárója vagy. Talán még mindig bujálk itt jónéhány perpatvarkodó és lázadászító egyén, aki a széthúzás tüzet élesztí a békétlenséget keresi. Evégből oda kell majd hatnod, hogy ez az ország ne véletlenszerű, hanem a te tekintényedből adódó védelemben részesüljön az ilyenek fennhőzásaival szemben. Gondoskodni kell továbbá arról is, hogy az államvezetésben a legjobbak tanácsai érvényesüljenek, kiküszöbölődjék minden törvénytelenesség, a gyilkosságokat megfékezzék, a peres vizsályok megszüntjenek, és a széthúzás — az emberi vérenek ez a leghitványabb kiszolgálója — ne fenyegetse többé senki becületét meg vagyonát! Oldd fel a háborúk okozta törvénytelenesség állapotát, vezesd elő rejtékekűből a törvényeket, melyeket oly régóta hallgatásra ítélték a fegyverek! Nyisd meg felséges füleidet alttvalóid kérő vagy panaszló szava előtt; ne üzd el trónusodtól a szűkölködőt vagy az aggódót! És minden kérelmlenetséget, kegyelenséget szüntess meg országszerte: töltönsz be minden zugot az igazságosság, kegyesség, szelidség és emberesség! Lépj tehát a nagy nyilvánosság elé, jőjj szülőfölded ege alá; indulj útra a felsorolt s a hozzájuk hasonló jeles okok miatt, amelyek méltóságodat fogják majd öregíteni s hatalmatat gyarapítani. És hogy nagy szónokunk szavaival éljék: amidőn majd a teljhatalom birtokában fogod intézni e dolgokat — amelyekben, ítéletünk szerint, a mi üdvünk szolgálatára rendeltek a te hatalmad —, minden döntésedben, minden elhatározásodban s minden cselekedetedben azt mérlegeld, hogy mivel tartozol az emberek rólad akotott jó véleményének, ítéletének és tized illető tiszteletének. Ennek pedig azáltal tesszel eleget, ha mindenkiről gondoskods, ha orvsodol a bajokat, ha mindenkinek a javát keresed: hogy az a lelkesedés, melyet bejöveteledre őrizgettünk, immáron kiteljesedjék Magyarországot üdvösségére. S ez dicső dolog lesz, s nem is nehéz, hiszen nem kell hozzá nagy fáradság, csupán elszánás meg akaraterő. Ha pedig fáradság nélkül nem lehet megvalósítani a dolgot, akkor nyugodtan viseld el, hogy csak fáradozásaid árán vásárolható meg a béke s a nyugalom mind számodra, mind a mi számunkra. Ezen felül, minthogy a magyaroknak ez az ország, jobban mondva világa oly nagy méltóságra és hírnévre jutott, annyira megnövekedett, hogy visszhangot kelt az állapotja s a helyzete, hogy a róla szóló hírek még az óceánig is eljutnak: ezért minden erővel azon kell fáradozni, hogy ne csupán a fent említett dolgokra és orvsólásokra való rátermettséged tünjék ki, hanem az is, hogy a te tehetséged mindennél többre képes, s minthogy hasonló feladatok megoldásában őseid soha nem maradtak le másoktól, te igyekezz a többieket legyőzni. Győzni pedig akkor fogsz, ha — az említett szónok és gondolkodó mondása szerint — a következő eszközökkel élsz híveiddel kapcsolatban: szívéllyességgel, reménykeltéssel és háládatossággal. Mert mindenekelőtt arra van szükség, hogy az irántad való szolgálatra kötelezett emberekkel szemben te is kötelezőnek érezd a szíves viszonzást. A reménykedők elvárásának azzal tesszel eleget, ha valamennyi neked szolgálni ígkővő ember megtapasztalhatja feltétlen segítőkészségedet, s láthatja, hogy az ő szolgálatait gondosan számontartod, és hogy nyilvánvalóan látod és méltányolod minden egyes ember tevékenységét. Háládatossággal pedig akkor szívd föl legjobban a szolgálathűségüket, ha kinek-kinek szolgálatára szerint méred ki háládat és kegyeidet, mérlegelvé az okokat, hogy ki miért tanúsít buzgalmat. Minderre pedig úgy kell felségednek ügyelnie, hogy mindenki megérthesse: te előre látod, kitől mit vársz, tudomásul veszed, amit kapsz, és emlékezetben tartod, amit kapnál. Hidd el, nem lesz olyan valámire való ember, aki emulasztaná a hűsége bizonyítására kínálkozó alkai-

mat, különösen mivel valamennyiünk várakozása éppen arra irányul, hogy az megmutatkozzék. Mert véleményünk szerint jobban szolgálhatunk néked, ha ismersz, mint ha nem ismersz bennünket. Rajta hát, teljesítsd kívánságunkat, mert az válik neked is hasznodra.

Beszédem pedig végződjék azzal, amivel kezdődött is: reményeinknek és a keresésedbe őlt fáradozásainknak te légy egyedüli jutalma, ajándék és leendő ajándékozó egy személyben, akinek — mint egykor Cicero mondta Caesarnak — legfőbb szerencséje az, hogy képességei, s legnemesebb természete az, hogy szándékai is a lehető legtöbb ember megmentésére irányulnak, és aki nélkül hasztalan várjuk dicsőségünk föltámadását.

3.

(*M f 69v P f 111v*) Oratio in legatione ultima ad dominum Fridericum imperatorem pro repetendis corona et hereditate domini regis Ladislai.

Succedimus in seriem laboris, excellentissime cesar, multis mediis explorati, accedimusque iam tandem ad summam rerum cum (*tum P*) petendam, tum vero sub te auctore experiendam, utpote quibus expetite pacis desiderium nulla res, quam reddita pax finire potest. Inter que cum pari voto vitande, non serende dissensionis causam acturi sumus: offerimus in primis animos non aberrantes (vel abhorrentes *M addit in margine*) a quietis consiliis, ac deinde operam temporis et rebus agendis (*P f 112r*) congruam, optantes magnopere turbatam quodammodo rerum faciem nunc ad quietem publicam, veluti a stirpibus renate pacis, reducere; quam sane nec petisse ter quaterque (*M f 70r*) satis est. Iuvat usque morari et conferre gradum, ut vel sic (*si P*) demum superni opificis clementia possemus aliquid ad oportune concordie communem afferre fructum. Initia procurusque tractatum, qui ad hanc rem suffraganei videbantur, per multorum manus perque cooperationes quamplurimas hactenus versati sunt; principes nonnulli prima in hiis loca susceperant, et primum ordinem executi sunt. Deinde consiliarii imperialis celsitudinis tue et item serenissimi principis et (*et om. P*) domini nostri, domini Ladislai Hungarie, Bohemie etc. regis ac ducis Austrie, similiter consiliarii per vices hinc inde plurimi, cure sue et diligentie pariter orbem peregrerunt. Quibus omnibus superaccescit demum illustrissimus princeps hic presens, dominus Albertus, similiter dux Austrie et Stirie, utpote qui utriusque parti ne benivolentia solum, sed et sanguine debitor est, hic videlicet frater, illic patruus. Is certe rei huic suapte natura grate quantam insuper potuisset gratiam adicere parabat. Is, inquam, maxima opera affuit cause huic, declaravitque palam et aperte multum, quam ferax sit fructuum hec futura concordia, quamque — versa vice — oborta discordia multorum sit (*P f 112v*) malorum et illex et causa, nempe que sola partem herentem sibi (minime *add. P*) opprimere potens est, nisi opprimatur, utque paucis sollicitudinem eius exprimam, nihil pretermisit (pretermisit *P*) et dicere (*M f 70v*) et ostendere, quod in re ipsa curanda vel aperiri poterat vel cogitari. Sed cum in transigenda causa ista omnis labor et omnis industria pene frustra hucusque efluxerit, videreturque mora exinde secuta perplexis exspectatione mentibus in deteriora tendere, immo in aleam periculosi certaminis prominare, noluit prefatus gloriosissimus dominus noster rex et dux occasionem dare vulneribus; sed ut ostendat plus in rerum equitate, quam in armis spei reponi debere, misit nos ad conspectum maiestatis tue, superabundantem operam in hoc pacis negotio peracturos, declaraturosque ab alterutra parte concedi oportere, quod utrisque bene verat. Quocirca paucis atque — uti in commissis accepi — simplicibus verbis in primis causam et deinde rem iniuncti officii explicabo.

Causa equidem adventus nostri, serenissime princeps, precipua est, ut cum hactenus in hiis tractatibus, quibus pro concordia fraterna elaboratum est, ea solum opera intercesserit, que in componendis differentiis per mediatores adhiberi solet — in qua videlicet multa media exposita, sed pauca adhuc sopiende (supte *P*) dissensionis remedia comportata fuere —, oportunum erat atque necessarium, ut novissime ex persona antefati (*P f 113r*) principis et (*et om. P*) domini nostri apud serenitatem tuam in presentia (principia *P*) ageretur de singulari modo et via, per quam efficaciter et laborum omnium et (*M f 71r*) differentiarum pariter alimenta tollerentur, ac simul sanarentur omnia contracti belli vulnera, quibus preter te aptius nemo mederi potest.

Quo respectu referenda est iam pars altera, in qua primum magna quidem fide et nec minoris fiducia id proponimus maiestati tue, ultro — ut non dubitamus — inclinate, ut ad ea, que nunc dicturi sumus, animum iustitie ac pietatis cultorem adhibeas, qui sane cum tibi, utpote rerum humanarum principi, in omnes habendus sit, tum maior in propinquos, maximus vero in patriam declarandus erit; quo videlicet apertius commonstrabis apud omnium hominum mentes, in quibus magne iudiciorum latebre magnique recessus sunt, propria ac legitima dignitatis tue iura recte et legaliter pre te ferre. Cum itaque diffiteri non valeat excellentia tua, quod manifestum est orbi, quando prefatus serenissimus princeps et dominus noster sanguine tibi propinquus sit, principatu vero ac possessione (posseione *P*) patrie comes, quodque eius hereditas altissimis defixa radicibus nunquam ulla legitima vi seu iure labefactari possit aut dimoveri loco: prima igitur et laudabilis huius tui virtuosi animi declaratio erit, si in primis erga eum — quod in omnes exercere teneris — iustitiam colueris (volueris *P*), que unicuique, quod

suum est, (*P* f 113v) amministrare iubet. Ad quod sane faciendum etsi generali dignitatis (*M* f 71v) tue debito astrictus sis, speciale tamen debitum in hoc speciali casu etiam evidentissime subest. Nam cum idem serenissimus princeps et dominus noster, Ladislaus rex ac dux divina primus, et demum tua voluntate solio et sedibus patriis restitutus sit, homagia quoque (quoque *om. P*) fidelitatis ac obedientiam omnem ultro delatam a subditis efficaciter susceperit: iustum, equum atque congruum et dici et videri potest, ut libere regnantem personam suam sue hereditatis pariter libertas subsequatur, restitutoque per te fratri (fratre *P*) iuris eius simul restitutum non negetur. Frustra enim eum tam restitutum, quam liberum regem gloria-bimur, si altera parte iuris sui claudicet res publica, et si ipsum voce sola fratrem, voluntate hostem confiteberis. Quamobrem vice et nomine supradicti principis et domini nostri, domini Ladislai regis ac ducis, per hoc officium nobis iniunctum, cum omni mansuetudine et honorifica instantia — primo: vigore inscriptionum et obligationum inter Hungarie reges veros et dominos Austrie ab olim firmatarum (et observatarum *add. P*); ac deinde: ex iuris, equitatis ac iustitiae debito; et item: ex debito specialis inscriptionis et promissionis ac obligationis serenitatis tue — repetimus et repositimus a maiestate tua (repetimus . . . tua *om. P*) coronam dicti domini (nostri *add. P*) regis, quoad regnum suum Hungarie, utpote ad fideles tue serenitatis (*P* f 114r) manus sub testimonio (*M* f 72r) litterarum eiusdem datam, preterea metas ac universa et singula castra, oppida, villas, possessiones et cuncta bona prefatum dominum (nostrum *add. P*) regem ac ducem (ac ducem *om. P*) hereditario iure concernentia — quas videlicet et que tam ex regno Hungarie, quam in ducatu Austrie serenitas tua occupata tenet magis, quam possidet, et ad que nullo unquam tempore contra inscriptiones pretactas et contra iuramenta parentum tuorum in preiudicium ipsius domini nostri regis et ducis celsitudini ac domui tue ius quesitum novimus. Quodsi a peregrinis quorumcumque manibus occasio tibi ad hec occupanda forte incessit, id sue innocentie non poterit imputari.

Hec itaque est, serenissime princeps, summa rerum, quam nos iure experiri opportunum fuit. Hec, inquam, unica et singularis via ad paciscendum super omnibus differentiis, per quam ipsa fraterna concordia exspectata magis, quam sera videbitur. In qua profecto re quamquam non egeas consilio, quo vales plurimum, quia tamen — uti communiter aiunt — et summi gubernatores in magnis tempestatibus a vectoribus admoneri solent:²⁹ suademus zelo bono, quantum in nobis est, ut in hac parte haud minor tibi sit consideratio pacis, quam rerum. Cumque non dubitemus te habere duces optime sententiae, (*M* f 72v) hos maiestati tue prudentissime sequendos censemus; non illos, qui forte laborant discere (dissice *P*) petitam pacem, serere crimina belli, utque arma velit poscatque simul rapiatque iuventus, (*P* f 114v) ne ex hinc alicuius note contagio ad ipsius quoque legalis glorie tue sugillationem penetrare cernatur. Nam uti veteres dicunt, experientia quoque ipsa indicat: dulce nomen pacis est, res vero ipsa cum iocunda, tum salutaris.³⁰ Hanc petimus offerimusque, in qua repellenda (ut cum venia loquar) si plus animi habueris, quam iustitiae, verendum est, ne evertas terras, quas regere expetis, easque petendo perdas, utque tue fiant, velis esse nullas, et quas profecto si contra ius conservare voles, non minori forsitan labore tueberis, quam parasti. Quapropter postremo considera, cum quali responso nos remittes, qui adiutores concordie magis, quam discordie speculatores fieri optamus. Et quidem nos exspectamus optimum atque tua prudentia tuaque iustitia dignum (responsum *add. P*), utpote cuius (cui *P*) fama longius, quam vite humane spatium est, protendetur, maxima quoque pars eius in memoria futuram ac posteritatem prominebit. Quod si consecuti fuerimus, testabimur ubique, nos tua potius humanitate levatos fore, quam fortunarum experta acerbitate violatos etc. (etc. *om.*, Finis *add. P*) Pronuntiata (Pronuntiata *om. P*) in Novacivitate, XXI. mensis Martii, anno Domini M CCCC-o LIII-o (*M*-o quadringentesimo LIII-o *P*).

Magyarul:

Újból munkához látunk, felséges császár, olyanhoz, amellyel már sokféle módon kísérletet tettünk; most pedig hozzáfogunk, hogy ne csak a magunk törekvései, de a te közreműködésed jóvoltából is eljussunk legfőbb célunkhoz, mert hiszen békére sóvárgó kívánságainkat semmi sem elégítheti ki, csak az elnyert béke. Ami eközben közös szándékainkat illeti: követségünk célja a nézeteltérések okának felszámolása, nem pedig szaporítása; ezért elsősorban is följajánljuk békés szándékú közeledésünket, a körülményeknek s a szóban forgó ügynek megfelelő szolgálatkészségünket, eltelve attól a vágytól, hogy a dolgok kusza zűrzavarát általános nyugalomra változtassuk, mintegy újra vetvén el a béke magvait. Ezt akár háromszor vagy négyszer sem elég megkísérelni. Időzzünk el itt hosszabban s mérjük össze erőnket, hogy ily módon a mennyei Alkotó kegyelméből végül is megfelelő egyetértésre jutván, mindkét fél gazdagon szűrethessen. Mind ez ideig előzetes megbeszélések folytak, amelyek az ügyet hosszasan előkészítették, sokaknak sokféle együttműködése eredményeképp; számos fejedelem járt ebben az élen és vállalta az úttörő feladatot. Ezt követően császári felséged tanácsosai, valamint felséges fejedelmünknek s urunknak, Lászlónak, Magyarországnak, Csehországnak stb. királyának, Ausztriai hercegének a tanácsosai, mindkét részről nagy számban gondos és alapos munkát végeztek. Végül

²⁹ Vö. CICERO: In M. Antonium or. Phil. VII. 27.

³⁰ Vö. CICERO: In M. Antonium or. Phil. XIII. 1.

harmadikként társult az előzőkhöz a jelenlevő felséges fejedelem, Albert úr, ugyancsak Ausztriának és Stájerországnak a hercege — mint aki nem csupán jó szándékai révén áll szoros összeköttetésben a két féllel, de rokon-i kapcsolatainak fogva is: egyikötöknek ivére, másikatoknak nagybátyja lévén. Ő azután ezt a már önmagában véve is kedves ügyet — amennyire csak tudta — még kedvesebbé igyekezett tenni; ő, ismétlem, a legnagyobb buzgalommal támogatta ezt a kérdést, és fennen hirdette, milyen gazdag termést ígér a leendő meg-egyezés, míg megfordított esetben a meglévő egyenetlenség mennyi sok bajnak a kiváltó oka; hiszen ha el nem hallgattatják, egymagában is képes arra, hogy párhíveit elhallgattassa. Hogy tehát röviden összefoglaljam az ő lázas tevékenységét: minden alkalmat megragadott mindának elmondására vagy feltáráására, ami feltárat-ható s elgondolható csak találhatott e baj orvoslására. Miután azonban ennek a kérdésnek a megoldására mindeddig minden igyekezet és minden fáradozás szinte teljesen hiábavalónak bizonyult, és úgy tűnt föl, hogy az ebből adódó huzavona csak letérheti a várakozással teli kedélyeket, sőt még kenyértörésre is kerülhet a dolog — említett dicsőséges király-urunk és hercegünk nem akart alkalmat szolgáltatni az ellenségeskedésekre, hanem annak bizonyítékául, hogy több reménységet kell táplálnunk a méltányos elintézés, semmint a fegy-verek iránt, elküldött bennünket felséged színe elé, hogy minden tőlünk telhető tegyünk meg e békekötés érdekében, és adjunk kifejezést annak, hogy jó volna mindkét félnek engednie, amiből mind a kettejüknek csak előnye származnék. Ennek érdekében tömören s a kapott megbízás szerint egyszerű szavakkal ki fogom fejteti először jövetelünk okát, azután pedig a ránk bízott feladat lényegét.

Felséges fejedelem! Jövetelünk fő oka az, hogy az eddigi tárgyalások során, amelyeken a testvéries békeség érdekében fáradoztak, csak annyi erőfeszítés történt, amennyi általában a nézeteltéréseket elsimító köz-vetítőktől telik — vagyis sokféle utat megpróbáltak, de mindez kevés eredményt hozott a viszály enyhítését illetően; ennél fogva célszerű és szükséges volt, hogy utoljára említett fejedelem urunk személyes képviselése-ében, valamint felséged személyes jelenléte előtt folyjék tárgyalás arról az egyedüli lehetséges útról-mósról, amelynek révén hathatósan föl lehet számolni minden gyötrelmem és viszály közös gyökerét, ugyanakkor orvosl-atókat a felidézett háború sebei, amelyeket nálad eredményesebben senki sem tudna begyógyítani.

És itt van helye rátermem a második részre, amelynek során először is nagy bizalommal s nem kisebb re-ménységgel azt javasoljuk felségednek (aki kétségtelenül magától is hajlik erre), hogy mondanivalónkat hall-gasd meg igazságszerető s kegyes lelkülettel, amilyennek néked, az emberiség fejedelemnek mindenki iránt vi-seltetned kell, még inkább rokonaiddal, ám leginkább hazáddal szemben. Ezáltal ugyanis minden emberi lelket (pedig mennyi gyanakvás és mennyi hátsó gondolat rejtezik ezekben!) kézzel foghatóan meggyőzől arról, hogy a méltósággal járó törvényes jogokra igaz módon és törvény szerint hivatkozni. Minthogy pedig nagy-méltóságod nem tagadhatja azt az egész világ előtt nyilvánvaló tényt, hogy a mi felséges fejedelem-urunk vé-rokonod, fejedelmi méltóságában pedig, valamint a haza birtoklásában a társad, és hogy melyek gyökerező örökséget soha semmilyen törvény vagy jog erejével kétségbe vonni vagy megmáskítani nem lehet: ennél fogva dicséretes és erényes lelkületed első bizonyítéka az lesz, ha elsősorban vele szemben gyakorlod a mindenki irányában kötelező igazságosságot, amely előírja, hogy mindenkinek adjuk meg azt, ami megilleti. És bár méltóságod általában is kötelez ennek megtételére, ebben a különleges esetben egészen nyilvánvalóan még egy különleges kötelezettség is terhel téged. Felséges fejedelem-urunk, László király és herceg, Isten, valamint a te akaratod révén került vissza trónusára, ősei székébe, alattvalói hűségnyilatkozatát s önkéntes hódolatát ér-vényesen fogadta el — ennél fogva igazságosnak, méltányosnak és helyesnek kell mondanunk és tekintenünk, hogy szabadon uralkodni személye ugyancsak szabadon foglalhassa el örökét is, és ha rokonod a te jövőtödből visszatérhetett, ne tagadtassék meg tőle jogainak a helyreállítása sem! Mert hiábavaló minden dicsekvésünk az ő visszatérte s szabad királyi állapotja miatt, ha államunk jogainak fele részét tekintve mégis csak sánta marad, s ha őt szóban ugyan testvérednek nevezed, szándékaidban viszont ellenségként tekinted. Ezért hát említett fejedelmünk és urunk, László király és herceg nevében és képviselőletében, a reánk ruházott tisztség birtokában, békeséges és tisztellettjes kérréssel — ama írásos kötelezvényekre hivatkozva, amelyeket Magyar-ország valóságos királyai s Ausztria urai a régiségben megerősítettek s megtartottak, továbbá hivatkozva a jog, a méltányosság és igazságosság kötelező voltára, végül pedig felséged külön írásos kötelezvényére s ígére-tére — visszakívánjuk és visszaköveteljük említett királyunk koronáját, mármint Magyarország koronáját, amelyet felséged frott nyugtatvány ellenében vett át hű megőrzésre; ezen felül a határokat, valamint az összes várakat, városokat, falvakat, birtokokat s minden jószágot, amelyek örökség jogán említett király-urunkat illetik meg, amelyeket mind Magyarországon, mind az osztrák hercegség területén nem is birtokol, hanem bito-rol felséged, és amelyeket meg nagy méltóságodnak, sem hazádnak soha nem volt szerzett joga őseidnek köte-lezvényei és esküje, valamint urunk és királyunk jogkárosodása ellenében. Mert ha néhány jöttment esetleg alkalmat szolgáltatott is néked ezeknek elfoglalására, emiatt az ő ártatlanságát nem szabad felelőssé tenni!

Ez hát dolgaink foglalatla, felséges fejedelem, amelyet jog útján kellett megkísérelnünk elintézní. Ez, ismétlem, minden nézeteltérés elsimításának egyetlen és egyedüli útja, mely meghozza végre a remélt, de talán nem késői testvérbékét. Ezen a területen nem szorulsz ugyan bícs tanácsra, hisz ezzel te rendelkezél a leg-bővebben — minthogy azonban, a közmondás szerint, nagy viharban a kapitány is hallgat az utasokra: ezért a tőlünk telhető legnagyobb odaadással arra buzdítottunk, hogy e téren is a legkedvesebbre tartsd a béke ügyét. Minthogy pedig nem kételkedünk abban, hogy rendelkezél jószándékú tanácsokkal, úgy véljük, őket kell követnie méltóságodnak, nem pedig azokat, akik a keresett békeség megbontásán, a háborús viszály sításán fáradoznak: azon, hogy az ifjak fegyverért kiáltanak s fegyvert ragadjanak — hogy ennek okáért ne tapasztaj szégyenlolt a te dicsőségedhez! Mert, ahogyan a régiek mondták s a tapasztalás is megerősíti: édes a béke emlegetése, ám megvalósulása örvendetes is, ugyanakkor üdvösséges is. Ezt a békét kérjük, ezt ajánljuk mi fel; ha veszed magadnak a bátorságot s az igaztalanságot (bocsáss meg szavaimért!), és ezt visszatartod: félo, hogy pusztulást hozol azokra a földekre, amelyeken uralkodni akarsz, és éppen ezzel a törekvéseddel teszed tönkre őket, úgyhogy a magadét teszed semmivé, miközben azokat, amelyeket jog ellenére akarsz meg-örízni, nyilvánvalóan nagyobb vesződséggel védelmezed majd, mint amekkorával megszerzed őket. Ezért hát gondold meg még egyszer, milyen válasszal bocsájtasz el bennünket, kik jobban szeretnénk a béke növelői, mintsem a viszály szemléelői lenni! Mi a lehető legkedvezőbb, a bölcsességédes és igazságérzetedhez legméltóbb választ várjuk, amelynek híre túlnó az emberi élet határán, s nagy részében a jövő nemzedék emlékezetében fog majd élni. Ha elérjük ezt, hirdetni fogjuk mindenütt, hogy a te jószágod emelt föl bennünket, s nem keserű sorscsepások alatt görnyedünk.

Eddig a beszédek. — Úgy hiszem, nem kell különösebben bizonygatnom, hogy korai reto-rikánk s publicisztikai irodalmunk értékes darabjait ismerhettük meg bennük.

Aki pedig ismeri az antikvitás ilyenmő alkotásait, az érdekes megfigyeléseket tehet arra vonatkozólag, hogy Vitéz János miként aknáta ki ezeket — amelyek egyébként könyvtára-nak is becses darabjai voltak³¹.

³¹ Vö. HOFFMANN Edit: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 69.

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS A NEMZETI SZÍNHÁZ KAPCSOLATA 1935 ÉS 1942 KÖZÖTT
(Részletek)

Bevezető. Németh Antal (1903–1968) színházi rendező és szakíró, aki 1935-től 1944 tavaszáig, a német megszállás bekövetkezéséig a Nemzeti Színház igazgatója volt, élete utolsó éveiben, korabeli dokumentumok felhasználásával polemikus jellegű memoárokban foglalkozott a Nemzeti Színház múltjának azzal az évtizedével, amikor a színház az ő vezetése alatt működött. A memoár egyes fejezeteit közgyűjteményekben helyezte el azzal a kívánsággal, hogy azok a szerző életében nem publikálhatók és zárt anyagként kezelendők.

Többek közt feldolgozta Móricz Zsigmond és a Nemzeti Színház 1935 és 1942 közötti kapcsolatát is 33 gépelt lap terjedelmű memoár-fejezetben. 1968 szeptemberében, utolsó beszélgetésünk alkalmával azt javasoltam Németh Antalnak, hogy a Móricz Zsigmonddal foglalkozó memoárból adjon ki részleteket irodalomtörténeti szakfolyóiratban. A memoárban levő fontos Móricz-levelek ugyanis indokoltá tennék a mielőbbi közlést, másrészt az ő szerepe is világosabbá válnék a Móricz-drámák színrehozatalának a kérdésében. Ha valaki az utolsó évtizedekben nyilatkozott Móricz és a Nemzeti Színház kapcsolatáról, az általában elítélte Németh Antal szerepét, sokszor egyértelműen őt vádolták amiatt, hogy Móricz drámái művei végül sem arattak kellő sikert, illetve sokszor színpadot se kaptak.

A Németh Antal birtokában maradt dokumentumok több mozzanatot (kronológiai kérdést) az eddigieknél jobban megvilágítanak Móricz drámáinak keletkezésével kapcsolatban, másrészt több vonatkozásban módosítják a végletesen egyoldalú képet, amely az író és a színház konfliktusaival kapcsolatban az irodalmi közvéleményben kialakult. A levelezés érdekesen dokumentálja két, végletesen különböző ízlésű ember, az író és a színházigazgató „párharcát”, felfogásuk, művészi eszményeik kiegyenlíthetetlen távolságát.

Németh Antal nem háritotta el a részleges közlésre vonatkozó javaslatomat, sőt kilátásba helyezte, hogy ha a Móricz *Boszorkány* című drámájával kapcsolatos további levelek is megkerülnek, akkor szívesen bocsát részleteket közlésre a memoárból.

A hiányzó levelek 1971 januárjában előkerültek és Németh Antal özvegye, Monori Kornélia, másolatkészítés végett rendelkezésemre bocsátotta a három dokumentumot.

Tekintve, hogy Németh Antal 1968-ban bekövetkezett halálával a közlési tilalom feloldódott és a hiányzó három dokumentum is előkerült azóta, a Móricz-cal foglalkozó memoár négy részletét jelzett rövidítésekkel (. . . illetve nagyobb szöveghelyezés esetén: — — —) a szerző özvegyének hozzájárulásával közreadjuk.

A memoár eredeti kéziratát az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya őrzi.

Vargha Kálmán

1. A Csikós átdolgozásai

Az kétségtelen, hogy a drámaíró és a színházigazgató kapcsolatfelvétele nem kezdődött szerencsésen, de ez nem rajtam múlt, hanem egy olyan okon, amely lélektani szempontból mindörökké rejtély marad a számomra és bármilyen hálátlan dolognak is tűnik negyedszázaddal Móricz halála után ezt az esetet feljegyezni, kötelességem az irodalomtörténet iránt.

Alig kezdtem meg igazgatói működésemet, örömmel értesültem, hogy Móricz darabbal gondol a Nemzetire, és ha készen lesz, jelentkezik. Ez után érkezett meg széles fejléces levélpapírosán géppel írott rövid értesítése:

Kedves Németh Antal,

most értem haza Leányfaluba, kedden, — el kellett mennem a Balatonra egy felolvasásra s akkor ott is maradtam Hévízen a rossz lábam miatt két hétre egy kis kúraformán. Hogy a pihenés teljes legyen, megírtam ott a darabomat. Már a tisztázásnál tartok. Jó volna, ha jó lenne.

Szeretettel értesítelek, hogy ha van idő s kedved s Peéry Piri is kapható egy ilyen kiruccanásra, gyertek ki egy napra ide Lányfaluba. Örömmel várunk.

Igaz barátsággal
kész híved

Lányfalu, 1935. VIII. 8.

Móricz

A levél nem talált Pesten, mert érkezése napjaiban szegedi meghívásra az ottani szabadtéri előadásokat néztem meg. Már éppen Czako titkár kezdetű válaszfogalmazványba, amikor megérkeztem, és telefonon lakásomra beolvasta Móríc Zsigmond levelét. Azonnal választ szöveget diktáltam, amit Czako a levélpapír alsó felén jegyzett fel.

Kedves Barátom!

Most érkeztem meg Szegedről, s így csak most tudok kedves leveledre válaszolni.

Ha nincs jobb programod, 20.-án Szent István napján d.u. örömmel elmennék Hozzátok Lányfalura; vajjon feleségemet is el tudom-e vinni, az attól függ, hogy a filmfelvételekkel kész lesz-e addig?

Autóval érkezem úgy fél 5 tájban. Légy szíves értesíteni, hogy az időpont megfelel-e Nektek? Feleséged öngyáságának kézcsokomat jelentve vagyok

igaz barátsággal
kész híved:
Németh Antal

Az értesítést megkaptam, hogy rendben van: Móríc Zsigmond vár.

Peéry is szabad volt, így ketten mentünk ki Lányfalura.

Móríc mellett ott voltak lányai, valamint Lili férje, Bot Béla, de Simonyi Máriára nem emlékszem, ellenben arra igen, hogy összeismertetett minket fogadott leányának mondott Csibével.

Móríc büszkén mutogatta birtokát, majd uzsonna következett, utána pedig félrevonultunk, és közölte velem, hogy újírta a *Csikóst*, és azt szánta a Nemzeti Színháznak, de készül a *Boszorkány* is, amely darabja Bethlen Gáborról szól majd, akit két asszony vonzása kényszerít döntésre: a tiszta, komoly nagyszony, Károlyi Zsuzsanna és a szépséggé vált sexualitás, Báthory Anna.

Jelztem, hogy a Nemzeti Színház első évadjában nem gondoltam népszínmű-felújításra, még ha az Móríc Zsigmond átköltése, újírása is, ellenben a Rádióban kipróbálhatnók, hogyan hangzik a mű színészi tolmácsolásban, ez az előadás bizonyára további dramaturgiai ötleteket sugall majd.

Ez ellen nem lévén Mórícznak kifogása, mint a Rádió dramaturg-főrendezője azonnal felvettem műsorjavaslatomba. Ahogyan beleolvastam a világoskék gépiratos szövegbe, az eredeti szövegre való visszaemlékezésem alapján — prima vista — nem tudtam alaposabb dramaturgiai munkát felfedezni Szigligeti darabján, ezért javaslatomban így jelöltem meg: „Rádióra átdolgozta Móríc Zsigmond”, gondolva, hogy a szükségszerű további munkát házilag majd elvégezzük a dramaturg-osztályon. Egyszerű átdolgozásért a Rádió akkor 100.— pengő honoráriumot szokott fizetni. Ilyen értelemben írt levelet az Igazgatóság Mórícznak.

Erre én 1935. szeptember 19-én őszinte meglepetésemre a következő levelet kaptam:

Kedves Barátom,

a Rádió igazgatóságától levelet kaptam, melyben azt írják, hogy a *Csikóst* kitűzték október 6-ra előadásra és átdolgozási díjul száz pengőt ajánlanak fel. Azonnal válaszoltam rá, hogy ez nem fedi a szándékaimat s kértem, hogy töröljék a kitűzést.

Én ezt a darabot ugyanis nem átdolgoztam rádióra, hanem egészében újra költöttem. Szigligeti minden gondolatát a legteljesebb mértékben tiszteletben tartva, az egész mégis az én tulajdonom s az én írói szellemem terméke ebben a formában. Itt egy sajtósági írói munkáról van szó: egyik író a másik munkáját magába vette és újra szülte.

Tíz évig dolgoztam rajta.

Nem is vagyok hajlandó kibocsátani, csak akkor, ha meg van rá a remény és lehetőség, hogy a népszínmű reneszánszát idézhetjük fel vele a magyar színpadon. Ezért csak a legnagyobb apparátus mellett engedem kihozni. Ezt a darabot Neked, mint a Nemzeti Színház igazgatójának küldtem el, s azt reméltem, hogy felismered benne azt a rendkívülit, amit ebben a tényben érkek. Színeszleg is ma a Nemzeti Színház az alkalmas erre a kísérletre, mely döntő jelentőségű lehet. De mint a nemzet színháza ebben az irodalomkegyeleti kísérletben is csak akkor van értelme a dolognak, ha a Nemzeti Színház a legnagyobb ambícióját helyezi az előadásba.

Már nagyon szeretnék beszélni Veled, de nem akartalak zavarni, míg mostani nagy munkádon túl nem vagy, most is csak azért írok, mert a rádió úgy aktuálisá tette. Addig míg veled nem beszélek, a lapoknak sem akarom kiadni a dolgot.

Szombaton Pesten vagyok. Ha már akkor lenne idő, nagyon örülnék, ha beszélgethetnénk, erről is, a *Boszorkányról* is.

Maradok szeretettel barátod

1935. szept. 18.

Móríc

Anélkül, hogy alaposabban utána néztem volna Móricz állítása helyességének, mint a magyar rádió dramaturgiai osztályának felelős vezetője, a köteles szerzőjogi ellenőrzést az író személye miatt mellőzve, gyanakvás nélkül elfogadtam az előbbi levél állításait, és percnyi késedelem nélkül a következő levelet diktáltam:

Kedves Barátom!

Budapest, 1935. szept. 19.

Ma hozzám érkezett leveled kapcsán, mely az október 6-ra tervezett „A Csikós” rádió-előadása kapcsán íródott, tisztelettel értesítelek, hogy ez a rádióelőadás egyáltalában nem érinti a darabnak a Nemzeti Színházban történő esetleges műsorátűzését és előadását.

Tudomásul veszem azon bejelentésedet, hogy a darab nem átdolgozás, hanem újraírás, vagyis adaptálás, melyre a magyar színházi gyakorlatban helyes szó nincs, azért kéred, hogy a rádió műsorán a következőképpen jelöltessék meg: „A csikós”. — Szigligeti Ede drámájából írta Móricz Zsigmond.

Hivatkozással dr. Hlatky Endre igazgató úrnak csatolt levelére s mai telefonbeszélgetésünkre, kérem annak szíves írásbeli elismerését, hogy „A csikós” október 6-i egyetlenegyszer történő előadásához a magad részéről hozzájárulsz, a fenti és a mellékelt levélben foglalt feltételek mellett. Ez egyszerűen intézhető el, ha az ugyancsak csatolt, záradékolt másolatot aláírásoddal ellátva hozzám, ha lehet, már küldöncömmel visszajuttatod.

Igaz barátsággal köszönt
kész híved:

N. A.

Nagyságos

Móricz Zsigmond úrnak,

Budapest
Fővám tér 2.

E leveletem Hlatky Endre, a rádió műsorigazgatója ellenjegyezte, aki e félhivatalos levél mellé csatolta az igazgatóság hozzájárulását Móricz feltételeihez. Erről a Hlatky-féle levélről nem lévén másolatom, nem tudom több, mint három évtized után megmondani, milyen „szerzői honoráriumot” ajánlott fel a rádió Móricz úrnak, de a gyakorlatot ismerve, az összeg megfélemlített egy eredeti darab írói tiszteletdíjának.

A rádió gesztiója következtében immár én kerültem erkölcsi obligóba, és egyrészt ez a körülmény, másrészt Móricz levelének önértetes hangja kötelességemmé tette, hogy az átdolgozás mértékét pontosan megismerjem. Mindössze 9 nap választott el a Nemzeti Színház megnyitásától, amelynek első produkciója minden percemet igénybe vette. A Nemzeti Színház dramaturgiáján dolgozó munkatársaim elé kívántam tární a felmerült ügyet: hivatam Szűcs László dramaturgot és Magyar Bálint lektort, hogy sorról sorra olvassák össze Móricz *Csikósát* és Szigligeti eredeti szövegét, amelyet az Olcsó Könyvtár egyik számaként megjelent kiadásban adtam át kettőjüknek. Azt kértem, hogy a nyomtatott példányban húzzák alá piros ceruzával az átirat szövegrészeket.

Az eredmény megdöbbentő volt.

Móricz Zsigmond „eredeti” darabként átadott „újraszült” *Csikósa* 20–25 szó eltéréssel szó szerint egyezett Szigligeti eredeti szövegével.

Elérezte a nap 1936. szeptember 26-án, amikor Móricz Zsigmondot vártam a Nemzeti Színház igazgatói szobájába. Koradélutáni órában volt a találkozás, amikor belépett szobámba. Azonnal eléje tártam, hogy a saját szellemi termékének vallott *Csikós* egyszerű lemásolása Szigligeti darabjának. A két példányon sorra megmutattam azt a néhány szövegváltoztatást, amit még „átdolgozásnak” is túlzás lenne minősíteni . . .

Számomra életem egyik legkínosabb pillanata volt, látva a nagy író t kinosan feszengeni . . . És ekkor ezt a meglepő mondatot mondta:

— A darab olyan jó volt, mintha én írtam volna!

Erre én kimutattam az eredeti darabról, hogy abban is vannak dramaturgiai gyenge pontok. Elsietett, vázlatos jelenet, ami nem eléggé exponál a nézők számára fordulatot. Egy színpadi átdolgozástól éppen azt várja az ember, hogy ezeket a gyengeségeket kiküszöbölje.

Visszaadtam a *Csikós* gépiratát, a tervezett rádió-előadás rendezőjét, Kiss Ferencet pedig 1935. szeptember 27-én hivatalos levélben értesítettem, hogy október 6-án, vasárnap este Szigligeti *Csikós* c. darabja nem Móricz Zsigmond átírásában, hanem eredeti szövegével, Kiss régi rendezői példánya szerint kerül majd előadásra.

A történet teljessége kedvéért itt kell megemlítenem, hogy Móricz Zsigmond később ismét elővette a *Csikóst*, és ekkor valóban átdolgozta. Elküldte 1940 tavaszán, és én 1786/1940. nemzeti színházi iktatószám alatt fennmaradt gépirat szerint a következő levelet írtam:

Nagyságos

Móricz Zsigmond író úrnak,

Leányfalu

Igen tisztelt és kedves Barátom!

Nagy érdeklődéssel olvastam a „*Csikós*” átdolgozását, és gondosan összehasonlítottam az eredetivel. Az átdolgozást általában szerencsésnek, helyenként kitűnőnek találok, s csak elismeréssel szólhatok szándékod megvalósításáról, ahogy a művet a népszínmű enyhe sodrából a dráma erősebb sodrába terelted át. Szigligeti műve így határozottan lüktetőbb, erőteljesebb. Különösen a II. felvonáson érezhető ez, ahol a konfliktus tömör drámai jelenetekben robban ki.

Az I. felvonás elejének kiszélesítése meglassítja ugyan az expozíciót, ezzel szemben alaposabb környezetrajzot ad, ami ma a mű korának elmúltával talán hasznos is. Dramaturgiai szempontból ennél jelentősebb változtatás, hogy Bence útján bekapcsolod a pénz mint mozgató elemet, s ezáltal úgy Bence jellemrajzát, mint későbbi helyzetét élesebbé teszed. Igen szerencsés András és Rózsi vértelen, szenvedő szerelmének áthangolása hús-vér-szerelemmé és jó a felvonás befejezéseként Bálint felbújtása.

A II. felvonásban valóban nem fontos a kihagyott Bálint—Rózsi jelenet, hiszen Rózsának itt aktív szerepe nincsen. Viszont az a Bálint—Asztolf jelenet, amelyet a III. képhez illesztettél, kimélyíti és változatosabbá teszi a drámai konfliktust, állandóbb és magasabb feszültséget teremt a dráma csúcspontján. Kitűnő, hogy a felvonást ezen a csúcsponton a gyilkossággal befejezed és elhagyod az utolsó képet: Bálint meggyanúsítását, aminek valóban nem kell nyílt színen történnie.

A III. felvonásban ugyancsak szerencsés kézzel szőttes a tüzes-tapló elemet a cselekmény szolgálatába. Kínálkozó eszköz arra, hogy Márton gyanúja Bencével szemben bizonyosságot kapjon s elősegítse a szerencsés kifejlést. A felvonás I. képe ezáltal gerincet kapott.

A mű új formája nekem tehát határozottan tetszik és feltett szándékom, hogy megőrzöm arra az alkalomra, mikor a „*Csikós*” felújítására gondolhatok. Az alkalom attól függ, mikor illik bele Szigligeti, azaz újjáteremtett műve az egységes évi programba. Hiszen itt mégis Szigligeti művéről van szó és bármennyire hasznára vált is átdolgozásod, mégsem tekinthetem eredeti Móricz-darabnak, amely a Te kimágasló írói egyéniségedet reprezentálja. Az 1940/41. évad programja már kialakult, lezárult, ebben legnagyobb sajnálatomra nem tudok a „*Csikós*”-nak szervesen helyet adni. Ötletszerűen beleszorítani pedig nem szeretném. Arra kérek tehát, ajándékozz meg szíves türelmeiddel, amíg ez a forma a legszerencsésebb körülmények között kerülhet színpadra.

Szívélyesen üdvözöl

készséges híved:

Németh Antal

Budapest, 1940 június 13.

2. A *Forr a bor színrevitelének története*

Időközben elkészült Móricz a *Légy jó mindhalálig* című regénye folytatásának *A bál c.* regényének dramatizálásával, ami tovább viszi az immár serdülő Nyilas Misi sorsát az érettségiig. Amint *A bál* összehasonlíthatatlanul gyengébb, mint a remekbe sikerült *Légy jó mindhalálig*, a dramatizálásnak sem sikerült megismételnie a dráma-előd színszerűségét és határosságát. Ez a később *Forr a bor* címen színe került Móricz-darab eleinte *Matura* címen szerepel az alább következő levelezésben, majd *Kamaszok* címet kapta, később pedig *A becsület édessége* volt a darab tervezett címe.

Amikor a *Forr a bor* első formáját 1935. december legelején kézhez kaptam, Móricznak az volt a feltétele, hogy Lili leányát léptessem fel a darab egyik szerepében...

Az 1935. december 9-én írt levelem a következőképpen hangzott:

Nagyon tisztelt Barátom! Kedves Zsiga Bátyám!

Amilyen boldog örömmel fogadtam „*Matura*” c. 3 felvonásos színműved kéziratát, amelyet azonnal elolvasva sürgősen le akartam kötni, mert úgy, ahogy van teljes sikert ígérő alkotásnak érzem, ugyanolyan sajnálattal közlöm Veled kedves Zsiga Bátyám, hogy Bot Béla úr útján hozzám közvetített feltételedet a Nemzeti Színház nem tudja teljesíteni. Tudvalévő, hogy a Nemzeti Színházban sohasem volt gyakorlat kívül álló művészeknek a vendégszereplése,

ha csak nem az évad végén egy-egy estén szerződötési céllal. A bizonyos számú estére lekötött vendégművészek szerepeltetése is forradalmi újítás volt a Nemzeti Színház életében, de ezek is tagokként kezeltetnek azzal a különbséggel, hogy másutt is felléphetnek. Megtárgyaltam a dolgot illetékes urakkal, és arra a konklúzióra kellett jutnom, hogy kedves leányod fellép-tetése darabodban kivédhetetlen precedenst teremtené és tekintettel nagy létszámú társula-tának indokolt elégedetlenség forrásává válhat. A Nemzeti Színház jelenlegi állandó társu-latának fiatal tagjait is csak a legnagyobb gonddal tudom kellő módon foglalkoztatni.

Nagyon kérlek kedves Zsiga Bátyám, hogy tekints el a két kérdés összekapcsolásától és ne kösd darabod átengedési jogát kedves leányod fellépítéséhez. Meg vagyok győződve róla, hogy színműved legelső sorban a Nemzeti Színházba való és igazi sikert csak itt arathat.

Nagyságos Asszonynak kézsókjaimat tolmácsolva, Téged őszinte tisztelettel és igaz szer-etettel köszönt

hű híved és barátod

Németh Antal

Már átléptünk a következő naptári évbe, amikor január derekán a következő levelet kap-tam Móricz Zsigmondtól:

Kedves Barátom,

az én Béla fiam* nem nyugszik, míg a Nemzetivel össze nem boronál. Már szerdán megírta, hogy beszélt Veled. Én itt most Lányfaluban embertől s mindentől elzárkóztam, hogy fáradt-ságomat kipihenjem, de akkor azonnal elővettem a *Maturát* és most már az első felvonás azt hiszem hasznavehető állapotban van. Úgy gondolom, hogy szombaton már át is tudom adni Neked.

Múlt vasárnap délután és este bent voltam a színházban. Most először voltam ott, mióta Te dirigálsz s nagyon sajnálom, hogy hamarabb nem csaltak be, sőt elriasztottak írott és szóbeli információk. Mindkét előadást kitűnőnek találtam. Különösen a VIII. Henrik tökéletes. A darab is kitűnő s remélem döntő sikere van. Boldog leszek, ha az én *Boszorkányomat* így előadva láthatom.

Teljesen igazságtalanoknak tartom a támadásokat, és bár köztünk a zavaroknak egész sorozata volt, a legnagyobb örömmel állok melléd, amennyiben módod van rá. Itt két kor-szak áll szemben egymással. A szellem, amit hozol, új és modern s ez engem lelkesít.

Adja isten, hogy bírd erővel s kedvvel. Érdemes harcolni.

Szeretettel köszönt igaz híved és barátod

Móricz

Leányfalu 1936. január 12.

Móricz Zsigmond tehát felismerte, hogy új szellem költözött a Nemzeti Színház falai közé, és elfelejtve a *Csikós*-ügyet és Lili visszautasítását, erősen dolgozott a *Matura* átírásán, amely-nek különben időközben *Kamaszok* lett a címe. Arra gondoltam, hogy felújítom a *Légy jó mindhalálígot*, ami akkor már évek óta nem ment és alkalmat akartam adni arra, hogy a Nemzeti Színház erősen meggyarapodott, összetételében új közönsége összefüggésében, az előzményekkel együtt ismerhesse meg Nyilas Misi históriáját.

Móricz Zsigmond előbbi levelét a következő sorokban köszöntem meg:

Kedves Zsiga Bátyám!

Örömmel olvastam megtisztelő soraidat, és különös örömemre szolgált, hogy előadásaimat kitűnőeknek találod. Legutóbbi produkcióm még a VIII. Henriket is felülmúlja, és végérvé-nyesen rácafolt azokra az igazságtalan támadásokra, melyek a színházat az utolsó hónapokban érték.

Hallottam, hogy készül a „Kamaszok” javított formája. Nagyon kérlek, kedves Zsiga Bátyám, hogy amint készen lesz, azonnal juttasd el hozzám, mert még az idén másorra kívá-nom tűzni, a „Légy jó mindhalálígg” felújításával körülbélül egyidejűleg.

A Nagyságos Asszonynak tiszteletteljes kézsókjaimat küldve, Téged kedves Zsiga Bátyám tisztelettel és szeretettel köszönt

igaz híved és őszinte barátod:

Budapest, 1936. január 23.

N. A.

* Bot Béla rendező, ebben az időben Móricz veje. (Szerk.)

Egy héttel utóbb, 1936. január 30-i keltezéssel Leányfaluról a következő levél kíséretében küldte el Móricz a megbeszélt darabot:

Kedves Barátom,

itt küldöm a Nyilas Misiről szóló második darabomat. Címe: *A becsület édessége*.

Most úgy van megírva, hogy Misit Vaszary Piroska játssza. Azt hiszem, ha elolvasod a darabot, igazat adsz benne, hogy más nem is játszhatja.

A partnerét, a kislányt viszont, ha Vaszary játssza a fiút, nem játszhatja más, csak Somogyi Erzsi. Ők ketten, úgy érzem, tökéletesek lesznek ebben a párban.

En szombaton reggel Debrecenbe utazom, ahonnan a jövő hét elején visszajövök. Kérlek, addig olvasd el és gondold meg, érdemes-e megcsinálni?

Maradok szeretettel és nagyrabecsüléssel

igaz híved

Móricz

Móricz részletekben szállította színművét. Előbb az első és második felvonást kaptam meg. Egyidejűleg Móricz újabb levelét, amelyet febr. 10-én vettem kézhez:

Kedves Barátom,

szeretném, ha a darabot a szereplők minél hamarabb megkapnák, — hogy foglalkozhassanak vele. A régi időben az volt a szokás, hogy a világért senki bele nem nézhetett az olvasó-próba előtt. Emlékszem egy olvasópróbára, ahol a színészek azonnal elmentek, amint az ő szerepüknek vége lett. Akkor láttam, hogy jobb volna, ha a főbb szerepek játzóí maguk elolvasnák az egész darabot.

Viszont azt közölhetem, hogy az utolsó felvonás végső jelenetét, — attól kezdve, hogy Sárka és az anyja belépnek, egészen újra írom. Ezzel nagy bajom volt eddig, most azt hiszem, jó lesz. Pár nap múlva kész lesz, csak nem tudom, elfoglaltságod mellett, mikor és hol beszélhetjük meg. Ez azért volna sietős, mert nekem 15-én reggel el kell utaznom. Addig jó lenne, ha fixírozhatnánk a dolgokat.

A szereposztásnál van egy vágyam: ha az Igazgató szerepére meg lehetne Ódryt kapni. Több tekintélyt és apai érzést hozhatna, mint egy fiatalabb ember, s elegáns és mindenben fedi az alakot. Ilyen közvetlen alakokban már nagyon kitűnőnek láttam.

Szíves értesítésedet várja

igaz barátod

Bp. 1936. febr. 9.

Móricz

Természetesen az a legfőbb, hogy magad rendezd. Az egész újraírására az izgatott fel, hogy a VIII. Henriket láttam és a Te rendezésedre bízom magamban a darabot.

A két óhaj közül az előbbi teljesült. Ódrynak elmondtam Móricz Zsigmond vágyát, és ő megértő módon vállalta ezt az epizód szerepet. Azt viszont, hogy én rendezem, nem vállaltam. A realista-naturalista színműirodalom számomra mindig idegen volt. A *Forr a bor* csak annyiban ígérkezett érdekes produkciónak, hogy Móricz Zsigmond szignálta a színlapot, és a színdarab a *Légy jó mindhalálig* folytatása volt. Ódry abban a színi évadban mindössze egyetlen darabot rendezett, pedig négy színmű rendezésére állapodtam meg vele, felajánlottam tehát a *Forr a bor* rendezését, amit ő el is vállalt. Ebben az első évadban én egyetlen rendezésemet sem szignáltam, és kijelentettem, hogy azokért az előadásokért is én vállalom a felelősséget, amelyeket a játékmesterek szignálnak, így Móricz felé át lett hidalva a probléma illetően való megoldása.

Móricz előbbi levelére a következőket válaszoltam:

Kedves Barátom!

Február 9-éről kelt leveledet örömmel olvastam és közlöm, hogy az első két felvonást azonnal kiadtam leírtni, és utána ezt rögtön követi a szerepeztetés.

A III. felvonást majd akkor, ha végleges formában kapom meg. A szereposztásról részleteiben személyes találkozásunk alkalmával beszélgetünk.

Nem tudom, alkalmas-e számodra csütörtökön, 13-án délután a 6 óras időpont. Ha igen, szeretettel várlak, ha nem, úgy ugyanebben az időben telefont kérek.

Tisztelettel és szeretettel köszönt
igaz barátod

Budapest, 1936. február 12.

N. A.

Ez a 13-i találkozás elmaradt. Móricz csak tíz nap múlva lett készen a *Forr a bor* zárójele-
netével. Ezt is elküldte, de a kísérőlevélben jelzett szereposztási megbeszélésre a következő
tíz nap alatt sem kerülhetett sor valamiféle okból.

Kedves Barátom,

itt küldöm a darab végét. A 97. oldaltól kezdve ezt a szöveget le lehet írni a régi helyett.
Ha még lenne valami korrektúra, azt a próbákon.

Most már szeretném, ha minél hamarabb összeülhetnénk megcsinálni a végleges szereposz-
tást és megbeszélni mindent.

Kérek, foglalkozz a darabbal.
Szeretettel köszönt

barátod

Bp. 1936. II. 24.

Móricz

A darabot leirtuk. Megkapta Ódry Árpád, hogy szereposztási tervezetet készítsen. Itt tar-
tottunk, amikor a *Pesti Napló* március 3-i számában színházi hír jelent meg, hogy Nyilas Misi
szerepét ezúttal nem Vaszary Piri fogja játszani. Ez a közlemény nem a színházból származott,
ahol semmiféle döntés nem történt, hiszen még Móriczsal össze sem ültünk a felmerült problé-
mákat megbeszélni. Móricz, noha ismerhette volna egyes hírlapíró kollégáink felelőtlenségét,
elképzelésében sértve érezte magát, és expressz levelet intézett hozzám.

Reagálásán érdekesen figyelhető meg a hangváltás. Azonnal tartózkodóbb lett a hangja.
A levél elején teljes, névre szóló címzést ad, és már nem a „barát” köszönt „szeretettel”,
csupán „maradok kész híved” — ezzel a formulával fejezi be levelét:

Nagyságos

dr. N é m e t h A n t a l úrnak
a Nemzeti Színház igazgatójának
B u d a p e s t.

Kedves Barátom,

t. kérdem, a *Pesti Napló* mai színházi híre, hogy a „Nyilas Misi szerepét ezúttal nem Va-
szary Piroska fogja játszani” a Nemzeti Színház igazgatóságától származik-e? Ha igen, mért
tud erről hamarabb az újság, mint én?

Ezennel kijelentem, hogy „A becsület édessége” c. darabomat azon az alapon adtam el,
hogy előzőleg Veled megegyeztünk, hogy a főszerepet Vaszary Piri és Somogyi Erzi fogják
játszani. Ha ebben nem lett volna tökéletes megnyugvásom, akkor a szerződést nem írtam
volna alá. Ennélfogva, ha az alapmegállapodáson utólag változtatás történik — a szerződést
alá nem írottak tekintem.

Kérem azonnal szíves válaszodat
s maradok kész híved

Budapest, 1936. március 3.

Móricz

A levelet a titkárságon bontották fel március 4-én, Czakó titkár azonnal felhívta a Móricz-
lakást, és telefonon beszélt Simonyi Máriaival, hogy megnyugtassa, a hír nem a színháztól
származik. Én pedig még aznap levélben is tájékoztattam Móriczot a darableiratás befeje-
zéséről, a kiszerepezés munkájáról, és téves információnak jelentettem ki a *Pesti Napló* köz-
lését:

Mélyen tisztelt és kedves Zsiga Bátyám!

Mindenekelőtt hálás köszönettel nyugtázom a darab új befejezését, amely szerény nézetem
szerint minden tekintetben kitűnő kicsengést ad Nyilas Misi históriájának.

A darabot leírták, és valószínűleg holnap vagy legkésőbb holnapután már kiszerepezve
kapom kézhez, úgyhogy a szereposztást pénteken vagy szombaton megejthetjük.

Amint expressz leveled kézhezvétele után azonnal hírül adtam, sejtelmem sincs, hogy a *Pesti Napló* honnan szedte téves információját.

A szereposztási időpontra nézve külön foglak telefonon megkeresni.

Nagyságos Asszonynak tiszteletteljes kézsókjaimat jelentve, köszönt

hű hived:

Budapest, 1936. március 4.

N. A.

A zavartkeltő híradás hátterében egy komoly probléma állt, aminék megoldásáról sem Ódry, mint a darab rendezője, sem én nem akartunk Móricz Zsigmond nélkül dönteni. Az természetes, hogy Móricz lelki szemei előtt Nyilas Misi életre teremtőjének Vaszary Piri lebegett, amikor a *Légy jó mindhalálig* folytatását írta, de arra én a *Forr a bor* kézhezvételéig és alaposabb tanulmányozásáig, a szerepek kiosztásának mérlegeléséig nem gondoltam, hogy míg a korábbi darabban Nyilas Misi kamaszkoron inneni kisfiú, addig a mostani színműben már érettségiző diák, aki szerelmes és udvarol. Ha Vaszary lesz Nyilas, ez az ilyen jelenetekben visszás hatást kelt a színpadon, ahol minden más hangsúlyt kap a valóságos megjelenítés következtében. Misinek még meg is kell csókolnia az egyik jelenetben Sáríkat. Ódry szerint szó sem lehetett arról, hogy Vaszary kapja a tizennyolc éves Nyilas szerepét. Ily módon azután értelmetlenné vált a *Légy jó* . . . felújítása is, mert viszont ugyanazt az alakot két estén nem játszhatja két különböző színész, ha nincs nagy életkor különbség — két-három évtized múlása —, ami esetleg indokolhatná a kettős szereposztást.

Vaszary, akit mind a repríz, mind pedig a Nyilas-história folytatása izgathatott, faggathatta Ódryt, aki valószínűleg elhárította az ügyben való idő előtti beavatkozását. Ebből szülehetett a pletyka, amely már valószínűsítve találta a „döntést”.

Ódry végre elkészült szereposztási javaslatával, ami Nyilas szerepe kivételével azonos volt a bemutató-előadás színlapjával. A főszerep kiosztására nézve pedig Móricznak is olyan meggyőző érveléssel adta elő álláspontunkat, hogy Móricz néhány csekély ellenvetés után belenyugodott. Igen, de ha nem lehet Vaszary Piri, ki legyen a tizennyolc éves kamasz Nyilas Misi? Ódry egy végzős növendékre gondolt, a nyurga, nagyon sovány Szendrő József, akinek bizonyos sutaságát még a szerep szempontjából is megfelelőnek ítélte . . .

Az Ódry-vezette próbákra nem mentem el, nehogy az a látszata legyen a dolognak: ellenőrizni akarom a munkáját. A bemutató hetében, a hétfői első házi próbán azonban már megjelentem, és tanúja lehettem Szendrő reménytelen vergődésének a főszerepben. Ódry — mint később bevallotta — azt remélte, hogy majd a díszletben, Misinek beöltözve talán „beugrik” a fiatal színésznél az alak, de neki is látnia kellett, hogy ez sohasem következik be. A darabot így nem lehet kiengedni. Ódry maga javasolta, hogy tapintatosan, de el kell a szerepet venni Szendrő Józseftől, és olyan valakire — kész színészre — kell bízni, aki villámgyorsan megtanulja és a bemutatóig „beugrik” Nyilas szerepére. Ilyen színészünk akkor egy volt, aki még illúziót tudott kelteni tizennyolc éves fiúként is: Ungvári László. Megtörtént az átostás: megmagyaráztam Szendrőnek, hogy ez az ő érdeke is: egy fiatal, kezdő színész nem indulhat a pályáján biztos bukással! . . .

Mindez természetesen Móricz Zsigmond bevonásával és állandó asszisztenciájával történt. Végre 1936. április 3-án meg volt az immár véglegesen *Forr a bor* címen műsorra került darab bemutatója.

A darab-bemutatónak a közepes siker ellenére volt egy nagyon lényeges haszna Móricz Zsigmond szempontjából. Vejét, Bot Bélát az év nyarán leszerződtettem a Nemzeti Színházhoz előadásfelügyelői minőségben . . . Minthogy Bot Béla látszott legalkalmasabbnak arra, hogy viszonylag önállóbb feladattal bízam meg, a Nemzeti Színház stúdió-előadásaként bemutatóra kerülő *Ki vagyok én?* című különös színmű játékmestereként próbáltam ki képességét. Erik Soya dán író „formabontó” darabja volt ez, amelynek bemutatója 1936. október 30-án volt. E napon vettem kézhez Móricz Zsigmond következő sorait:

Kedves Barátom,

engedd meg, hogy nagyon köszönöm Neked[!], hogy Bélát így bizalmadba fogadtad s egy ilyen szép rendezői feladatot bízta rá. Nekem a játék színességén s ötletességén túl az imponált legjobban, hogy valami határozott s férfias uralmat, erőt éreztem benne. Igazi szakembernek bizonyult, — s melletted meg van az alkalm, hogy fejlődjön és alkothasson.

Bár magamban éreznék még egyszer ilyen fiatal lendületet, de sajnos az egész év tétlenségben telik el.

Maradok szeretettel
igaz barátod, feleségednek
kézsók, téged ölel

Bp. 1936. okt. 29.

Móricz

Móricz *Forr a bor* bemutatója utánra tervezte, hogy végleges formába önti a *Boszorkányt*. A kézirat azonban többszöri ígérete ellenére egyre késett. Ekkor — 1936 augusztusának elején — az alábbi levelet küldtem Leányfalura:

Nagy tisztelt és kedves Zsiga Bátyám!

Égész július hónapban vártam, egyre vártam, hogy részletben vagy egészben megkapom a „Boszorkány”-t. Remélem, hogy a késedelem nem jelent kedvetlenséget a munkában.

En pár napja, hogy haza érkeztem, most — néhány napra Debrecenbe utazom, ahol a Nyári Egyetemen tartok előadásokat. A jövő hét derekán ismét itthon vagyok és igen megörvendeztetnél, ha addigra hírt adnál munkád haladása felől.

További jó nyaralást kívánva, a Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat küldve, kedves családotat üdvözölve, maradok őszinte tisztelettel

igaz barátod és híved

Budapest, 1936. augusztus 7.

Németh Antal

A *Boszorkány* első formáját pontosan mikor kaptam meg, erről nincs feljegyzésem, de annak ellenére, hogy a darab korántsem volt előadáskész állapotban, a szerződést 1936-ban megcsináltuk (3 éves lejáratral: 1939) és Móricz Zsigmondnak 1000 pengő előleget utaltattam ki.

Második évadom — az 1936—37. év — a közöbön álló centenáris év műsorának kialakításával, első külföldi rendezésemnek, a hamburgi *Tragédia*-bemutatónak előkészítésével és megvalósításával, hazai rendezéseimmel és a Kamara-színház feltámasztásának valamint a Margitszigeti Szabadtéri Színpad létesítésének munkájával telt el. Nem volt időm arra, hogy Móriczot levelekkel ostromoljam a *Boszorkány* végleges formába öntése érdekében. Patkós György dramaturg-titkár vállalta az „összekötő tisztt” szerepét: a dráma sorsának állandó szemmel tartását, az újabb fordulatokról való referálást. Amikor egy-egy következő évad műsorának összeállításával foglalkoztam, és a műsorgetvbe be akartam iktatni Móricz Zsigmond drámáját, ígéreteket kaptam csak, de nem előadásra érett darabot. Így történt azután, hogy az 1936—37. évadunk tervezett produkcióit ismertető műsorfüzetünkben közreadott „előzetes híradás” évről évre belekerült hasonló jellegű nyomtatványunkba anélkül, hogy a drámát módomban lett volna valóban műsorra tűzni. Néhányszor — személyes találkozásaink alkalmával — érdeklődtem: halad-e munkájában? Biztató, sőt megnyugtató szavakat mondott Móricz.

Ilyen értelmű nyilatkozat olvasható 1938 augusztusában keltezett levelében is:

Kedves Barátom,

a Magyar Színház arra kér, hogy engedjem át neki a Légy jó mindhalálígot s okt. közepén reprimt csinálnak belőle. Nagyon örülök ennek az ötletnek, nemcsak azért, mert a darab hét év óta nem volt színen s a Nemzeti nem is hozhatná ki, hanem főleg azért, mert így újra bekapcsolódhatom a színpadi munkába s megcsinálom a *Boszorkányt*.

Kedves Antal, légy szíves mondd már meg, mi a véleményed a hét hónappal ezelőtt átadott két első felvonásról. Nekem csak egy kis lelkesítés kell, s a darab, azt hiszem, játszva kész.

Nagyon kérek, a Légyjóra vonatkozólag két soros beleegyező írást, a *Boszorkányt* illetőleg azonban valami megbeszélést adj.

Szeretettel üdvözöl barátod

Leányfalu 1938. aug. 23.

Móricz Zsigmond

Végre 1938 novemberének végén vagy decemberének elején megkaptam a *Boszorkány* olyan változatát, amelyet Móricz előadhatónak vélt. Sajnos, nem volt a mű színpadképes és Móricz írói rangjához méltó. Szűcs László dramaturg beható szeretettel és aprólékos gondossággal foglalkozott a drámával, és észrevételeit tapintatos formában megfogalmazta. Én is elolvastam a drámát, Szűcs dramaturgiai véleményét, amellyel teljes mértékben azonosítani kellett magamat.

Móricz 1939 januárjában küldött levele a *Boszorkány* harmadik felvonásának átírását jelzi:

Kedves Barátom,

itt mellékelem a BOSZORKÁNY harmadik felvonását újra írva. Tulajdonképen csak a fejedelemasszony szövegét írtam újra, a többiben csak némi egyszerűsítést csináltam. De most már ezt a szöveget tekintem véglegesnek.

Most nagyon fel vagyok ajjzva s kíváncsian várom, hogy hat rád a darab.

Mindaddig, míg nem intéződik el, a LUDAS MATYI-ról senkivel sem tárgyalok. Ezt is sajnálom, hogy ma hír jelent meg róla. Én csak abban az esetben jövök ki azzal, ha ezt egész szezonban nem tudod adni. Én ugyan a szezont szűkre mérem, mert már márciusban nem érdemes ilyen nehéz darabbal kiállani.

Várom szíves értesítésedet.

Igaz barátsággal

Leányfalu 1939. január 3.

Móricz

A darab műsorratúzását viszont megnehezítette Móricz egyik elhamarkodott nyilatkozata, amelyre 1939. január 5-én kelt levelemben válaszolok:

Budapest, 1939. január 5.

Igen tisztelt és kedves Zsiga Bátyám!

Mint ahogy azt előző levelemben is jeleztem, igyekeztem sürgősen elolvasni „Boszorkány” c. színműved új és véglegesnek ígérkező formáját. Nekem az eredeti harmadik felvonás bizonyos szempontból jobban tetszik, mint az utólag küldött második forma, viszont egyes mozzanatok, mondatok, dialogus-törödékek ebben a második formában pregnansabban jutnak érvényre.

Őszintén sajnálom, hogy egyéb elfoglaltságod csak most juttatott abba a helyzetbe, hogy az átdolgozás régóta várt munkáját befejezd, mert ma a művet még a nyár végén kaptam volna meg, akkor az a két gátló ok, amely pillanatnyilag nagyon is megfontolandóvá teszi a darab műsorratúzását, most nem jöhetne tekintetbe.

Az első és legfontosabb, hogy mielőtt velem a szereposztás kérdéséről újólág beszéltél volna, az Est-ben nyilatkozatot adtál le Bajor Gizi főszereplésével kapcsolatban. — Bajor Gizi előreláthatólag az évad végéig a Kamarában játszik, és így márciusig, de talán azon túl sem jöhet tekintetbe mint a Boszorkány főszereplője. Ha készen lett volna a darabod, úgy még az „Utolsó tánc” bemutatója előtt nyugodtan játszotta volna. — Viszont darabod műsorratúzásának még így sem lett volna akadályja, ha ez a nyilatkozatod nem jelenik meg, mert Tőkés Anna kitűnően alakította volna a női főszerepet. — A nyilatkozat megjelenése után azonban szinte bizonyos, hogy Tőkés Anna ezt az „uraságtól levetett ruhának” minősíthető, mert hisz eredetileg másnak szánt, elígért, hogy ne mondjam elajándékozott szerepet nem vállalja. — Ez a körülmény mindenesetre még kényszerítés esetén is komplikációkat okozna, és kérdésessé tenné a darab sikerét. — De van másik ok is, amiért azt tanácsolom, hogy tegyük el a darabot a jövő színi évadra, amikor már elfelejtették ezt az elkötelezettséget, és szabad kezét nyerünk akár Gizivel, akár mással játszani a főszerepet. — Ugyanis most darabod újraolvasása kapcsán önkénytelenül is gondolnom kellett arra, hogy a színház az idén már játszott egy rokon miliőben, rokon korszakban lejátszódó, rokon figurákat mozgató magyar művet. — Ezt a másik Báthory-darabot szükségszerűen előbb kellett elővennem, minthogy a Te alkotásod még nem állt rendelkezésemre, és a színi évadot a rendelkezésemre álló magyar drámák egyikével kellett megindítanom. — Ez a színpadon túlságosan is zavaró rokon atmoszféra műved irodalmi bece és kiválósága ellenére is most nagyon rontaná a Te műved sikerésélyeit, mert hisz a miliő, a kor, a téma közönségnyelven szólva egy kissé „le van löve”. Természetes, hogy ez a zavaró körülmény a jövő évad kezdetéig teljesen elenyészik. —

Éppen ezért annak a hangsúlyozása mellett, hogy kitűnő művedre igényt tartok, javasolom a bemutatónak őszre való halasztását. Akkor művedet írói intencióidnak sokkal megfelelőbben tudnám műsorba illeszteni, mint most a szezon második felében egy kialakult munkaprogramm szűk és szűkös keretei között.

Abban a reményben, hogy érdekeidet szolgáló, jószándékú javaslatomat annak veszed, aminek én azt szántam, tudniillik nagyon megfontolt baráti jótanácsnak, melyet magadévá teszel, köszönt

Őszinte tisztelettel és szeretettel
hű híved és igaz barátod:

Németh Antal

Express!
Nagyságos

Móricz Zsigmond úrnak,

Leányfalu

Ugyanakkor, amikor Móricz elismerte dramaturgiai véleményem helyességét és tanácsaimat kérte, miképpen lehetne a Fejedelemasszony szerepét bővíteni, — előleget is kért, amit lehetetlen volt teljesítenem... A pénzügyi előírások megkötötték a kezemet. Ebben az ügyben hozzá intézett levelém másolata fennmaradt:

Budapest, 1939. január 15.

Igen tisztelt kedves Bátyám!

Január 11.-én ide érkezett soraidra csak most tudok választ adni. Nagyon örülök, hogy teljes mértékben átérezted intencióm helyességét.

A „Fejedelemasszony” szerepének bővítéséről feltétlenül gondolkozni fogok.

Ami előleg iránti óhajodat illeti, utánanéztem a Számvevőségénél. A „Boszorkány”-ra P. 1000.— előleg, általános egyéb munkáidra pedig külön 1.250.—P. tehát összesen 2.250.— pengő mutatkozik terhedre. A magam részéről a legmesszebbmenő módon támogatnám kérésedet, azonban sajnos a fenti összeg messze túlhaladja a szokásos kereteket, s így bármennyire szeretném is — rajtam kívül álló okok miatt — nem tudok kielégítő megoldást találni.

Őszinte nagyrabecsléssel maradtam
hű híved és igaz barátod

N. A.

Ezután két évig nincs dokumentum a *Boszorkány* nemzeti színházi sorsáról...

Móricz 1941 nyarán Erdélyben járt, és Kolozsvárott — úgy látszik — átmeneti befolyása alá került annak a Bánffy Miklós gróf vezette ellenem irányuló klikknek, amelyik a megújult — immár jobboldali — támadások hatása alatt bukásomra fogadott.

Egy különös — rideg hangú, ügyvédiés fogalmazású — kolozsvári levél módot adott nekem arra, nemcsak hogy megcáfoljam a levél állításait, hogy felidézsem Móriczban a darabjáv al kapcsolatos sok gondos töprengésünket, és a lehető legtapintatosabb módon utaljak a *Boszorkány* véglegesnek vélt formájának előadhatatlanságára.

Íme a kolozsvári levél és a reá adott válaszom:

A NEMZETI SZÍNHÁZ

tekintetes Igazgatóságának Budapest

Van szerencsém tisztelettel közölni a Tek. Igazgatósággal, hogy *Boszorkány* c. darabomat, melyet több mint öt évvel ezelőtt kötött le szerződéssel a tk. Igazgatóság s azóta minden évben behirdette, ellenben soha komolyan kísérletet sem tett annak előadására, a törvény értelmében úgy tekintem, hogy annak jogai reám visszaszállottak, s sorsa felől mától kezdve magam fogok disponálni. Kérem, hogy a darabra felvett előlegeket is méltóztassék nevemről törölni, mivel azokhoz a Színház jogait elvesztette.

Ugyanígy t. közlöm, hogy mindazon darabjaimat, amelyek öt évnél régebben nem szerepeltek a színház műsorán, szabad rendelkezésemre állóknak tekintem, s a rájuk vonatkozó szerződéseket megszüntetek. Így azokkal szintén tetszésem szerint óhajtok rendelkezni.

Maradok a tekintetes Igazgatóságnak
egyebekben kész híve

Kolozsvár 1941. június 15.
Címem: Leányfalu (Pest m.)

Móricz

A Leányfalura küldött felelet:

Igen tisztelt és kedves Barátom!

Engedd meg, hogy folyó hó 15-én kelt leveledre, melyet megkésve kaptam, ne hivatalos formában válaszoljak, hanem úgy, mintha nem a Nemzeti Színház igazgatóságának, hanem egyenesen nekem címzett volna.

Leveledben a „Boszorkány” című darabod sorsával kapcsolatban szemrehányást teszel, hogy „soha komolyan kísérletet sem tett” a színház annak előadására. A darabot valóban öt esztendő előtt kötöttük le. Három éven át Te Patkós titkárral foglalkoztál a darabbal. Úgy tudom, Patkós sokszor kinn volt Nálad és ő szerinte a legnagyobb egyetértésben dolgoztatok a darabon. Talán fölösleges is mondanom, hogy minden írásodat tisztelem és sokkal inkább becsülöm, hogysem illetékesnek tartanám magam egy ilyen kitűnő magyar író bármely műve fölött irodalmi szempontból ítélkezni. Én, mi, a színház, műved iránt is a Neked mindenkor kijáró nagy és őszinte tisztelettel viseltetett és viseltetik. Távolállott és távol áll tőlünk, hogy irodalmi szempontból kifogásokat emeltünk volna, vagy emelnék. Tisztán a mű drámai tulajdonságaival bátorokdtunk foglalkozni gyakorlati szempontból úgy, ahogy azt a színház, illetve a színpad megkívánja. Műved első formájában olyan bátor és szabad naturalizmussal mutattad be a főhős alakját, hogy ez ellen történelmi és vallási szempontból is kifogást emeltek volna. Mert más a regény szabadsága és más a színház, kivált a Nemzeti Színháztól megkövetelt tapintat vallási, nemzeti és egyéb tekintetben. Nem mi állítunk itt normákat, hanem velünk szemben alkalmaznak igen szigorú mértékeket. Előre tudva, hogy sem a szerzőnek, sem a színháznak nem válik hasznára, ha ezeket a programpolitikai és gyakorlati szempontokat figyelmen kívül hagyva hozzuk színre munkádat. Emlékezhetsz, hogy az ilyen szempontokból kifogástalan „Forr a bor” című munkád tisztán praktikus hiányok következtében nem tudott megfelelő sikert aratni, jöllehet a színház mindent rendelkezésére bocsájtott boldogult Ödry Árpádnak, aki a művet rendezte. Te Magad is tapasztalhattad, hogy vannak olyan gyakorlati követelmények, amelyek talán igazságtalanok, talán nem méltók a szerzőhöz és művéhez, de amelyek figyelmen kívül hagyása megbosszulja magát a mű színrehozásakor.

Hosszas lenne pontról pontra menve kimutatni, hogy a „Boszorkány” színrehozása igazán nem a színház jóindulatán és Veled szemben tanúsított mindenkori tiszteletén és szeretetén múltott. A színdarab nem olyan valami, amivel felelőtlenül lehet kísérletezni. Nem lehet „kísérletet” tenni egy dráma színrehozására, mert azt a színház vagy színrehozza, vagy nem. Nem mi tehetünk kísérletet, hanem a szerző, hogy gyakorlati szempontból alkalmasabb, vagy mondjuk úgy, hogy szerencsésebb formába öntse művét. Viszont aki a Te írásaidat kellően becsüli, az nem dolgozhat bele, nem írhat bele anélkül, hogy meg ne törné stílusodat. A „Boszorkány” nehéz és speciális témája különösen megnehezítette azt, hogy a színház kézzelfogható módon hozzájáruljon a darab szerencsésebbé, előadhatóbbá tételéhez.

Mondanom sem kell, hogy éppen a Személyed iránti tiszteletből vártunk türelmesen, remélkedve, hogy talán egyszer egy jó ötlettel, jó átdolgozással sikerül művedet az óhajtott szerencsés formába önteni. Ha halasztódott a mű előadása, úgy ez csak a Te érdekedben, a Te kedvedért történt. Őszintén sajnálom, hogy mindmáig nem sikerült ebben a dologban szerencsés eredményt elérnünk.

Ha úgy gondolod, hogy most, a szerződés lejártával másképpen óhajtasz a darabban diszponálni, természetesen ez a Te jogod, amelyet mi készséggel elismerünk. Ugyanígy mindenkor rendelkezésedre állanak többi öt évnél régebben műsoron nem szerepelt darabjaid is. Magától értetődik, hogy a színház nemcsak hogy nem áll útjában műveid másutt való érvényre juttatásának, hanem a maga részéről szívesen támogat minden ilyen törekvést.

A régebbi műveid közül közelebbi jövőben a „Sári bíró” színrehozását terveztem. Ha ennek szerződése lejárt és hajlandó lennél a darabnak esetleg átengedéséről tárgyalni, úgy azt őszinte örömmel venném, amint hogy minden újabb műveddel is változatlan tisztelettel és örömmel foglalkoznék.

A „Boszorkány” kéziratát a múltkoriban titkárnőd elkérte és elvitte úgy, hogy nálunk több kézirat nincs.

Őszinte tisztelettel szívesen üdvözöl mindenkor készséges híved és barátod

1941. június 24.

N. A

4. Az utolsó évekből

A *Boszorkány* sorsán okulva nem kísérleteztem tovább Móricz újabb darabjával, hanem szerencsésebb drámáiról ihletésben fogant *régebbi* darabjait vettem elő. 1941. december 4-én a „Négy magyar egyfelvonásos” közé, Herczeg Ferenc, Zilahy Lajos egyfelvonásosai mellé beiktattam az ifjúkoromban megismert és igen megszeretett *Aranyos öregek* című remek kis zsánerképet. Parádés szereposztás emelte mind a négy magyar egyfelvonásost irodalmi értékével egyenrangú magas színházi színvonalra. A Móricz-egyfelvonásos szereposztása például a következő volt:

Az aranyos néni
György bácsi
Miska bácsi
János bácsi
Lány
Fiú

N. Tasnády Ilona
Rajnai Gábor
Maklár Zoltán
Lehotay Árpád
Mészáros Ági
Nagy István

Játékmester: Fábri Zoltán

Két héttel később volt a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* felújítása, Major Tamás rendezésében. 1941. december 20-án, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* c. darabjának új szereposztásban és betanulásban történő felújítása alapján, a következő táviratot intézte hozzám:

Szeretettel és hálával köszöntelek beteggyamból téged és az egész együttest, melyet tegnapelőtt a legnagyobb elragadtatással láttam.

Ölel benneteket

Móricz Zsigmond

A halál évében — 1942 nyarán — még egy levelet kaptam Móricztól:

Kedves Barátom,

nagyon kérek, légy szíves utalj ki nekem Kétezer pengő előleget.

És nagyon lekötelenélnél, ha azt már ebben a hónapban felvehetném.

Július 10.-én meghallgatom a rádióban az Őri murit. Olyan tervek forrnak bennem, hogy azt szimbolikussá kell kiépíteni a magyar életre.

Igaz barátsággal köszönt

híved

Leányfalu 1942. június 23.

Móricz

Örülök, hogy Móricz Zsigmondnak ezt az óhaját teljesíthettem, és kiutalva a kért előleget, utolsó nyarának anyagi gondjait némileg enyhíthettem.

VEKERDI LÁSZLÓ: NÉMETH LÁSZLÓ ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN
Bp. 1970. Szépirodalmi K. 390 1. (Arcok és vallomások)

Vekerdi László könyve az „Arcok és vallomások” sorozat eddig legnagyobb terjedelmű darabja. A többi kismonográfiánál részletesebb előadást Németh László életművének kivételes hatása és jelentősége, meg egyéniségének-pályájának bonyolult, elmentmondásos jellege egyaránt indokolja. A többlet nem a fényképanyag vagy az idézett dokumentumok szaporításából, hanem a szerző által írott részek bővüléséből ered. Ez a megoldás persze nem hibáztatható, de egy sajnálatos következménye mindenestre van: azt a bonyolult, csupa-ellentét hatást és benyomást, amelyet Németh idősebb és fiatalabb kortársaira (négy-öt nemzedékre immár!) tett, a szerzői összegezek nem tudják olyan plasztikusan elénk állítani, mint a memoráók vagy korabeli megnyilatkozások. Bohuniczky Szefi, Illyés Gyula, Kodolányi János életrajzi-emberi megemlékezéseinek kívül érdekes módon illesztette volna a „pro és kontra Németh László”-komplexust néhány részlet Gellért Oszkár memoárjából, Féja Géza vagy Juhász Géza embert és művet egyaránt bemutató írásaiból stb.; Pap Károlyné is érdekes adalékokkal egészíti ki Németh portréját (könyve persze később jelent meg Vekerdiénél, a pusztán figyelemfelkeltésül említjük itt). A memoár-anyagnak ez a megrostálása a könyv műfajára is rányomja bélyegét — céljában és módszerében elsősorban az *irodalmi életrajz* felé tolódik el. A részletes Németh László-biográfia megírása, élet és művek kronológiájának jól használható összegezése a szerző vitathatatlan érdeme. A legfontosabb támpontokat nyilván Németh önéletrajzi írásai nyújtották — *Ember és szerep*, *Magam helyeit*, *A másik mester*, *Tanúévek*, *Levelek a hipertóniáról* stb. —, de helyesen, megfelelő tapintattal és mértéktartással Vekerdi a költött cselekményű regényekből is kiemelt olyan mozzanatokot, ahol az író saját élményét ruhazza egy-egy hősére: az *Emberi színjáték*ból a bölcsész- és orvosgyetemi élet epizódjait, az *Irgalomból* Korányi professzor portréját, a *Szerdai ogadónap*ból a Barbián-Babits tartotta latin-

órák áhítatát, az *Égető Eszt.*-ből a Móriczcal közös vásárhelyi szereplés vagy az 1945 utáni társaságalapítás felidézését stb. Az életrajz másik fontos forrását azok a folyóiratok alkotják, amelyekben először jelentek meg Németh — később kötetekben is összegyűjtött — írásai. Vekerdi a kronológia tisztázása végett meg a szellemi környezet fölvezetése céljából ezek többségét is átnézte, s róluk adott jellemzései — közvetve és kimondatlanul — ismételtlen a módszeres folyóirat- és sajtótörténeti kutatások folytatására, s ezen belül a jobboldali, konzervatív vagy vegyes ideológiájú orgánumok alapos elemzésének sürgető feladatára is figyelmeztetnek. Áttekintni a könyv azt a folyvást mozgó, alakuló komplexumot is, amit Németh László eszméletörténetének vagy érdeklődés-történetének lehetne nevezni, tisztázza az író különböző korszakaira jellemző kulcsfogalmak „belépésének” időrendjét (vállalkozás, alkat, tájékozódás, új enciklopédia, minőségiszocializmus, a szellem embere, görög világkép, mozgalom, Közép-Kelet-Európa, sziget, mélymagyarság, vidéki-kisvárosi szigetképződés, új pedagógia, magyar műhely, világcivilizáció stb. — e felsorolás nem rendszeres vagy teljes, de talán jelzi, hogy e fogalmak vagy „metaforák” keletkezéstörténetét érintve Vekerdi hasznos segédanyagot nyújt az életmű ideológiai vagy esztétikai szempontú vizsgálóinak). Természetszerűleg tágabb társadalom- és irodalomtörténeti oldalai is vannak e munkának, esszéisztikus korszakjellemezések a Németh László tevékenységében fontos évtizedekről, a népi írói mozgalom kibontakozásáról és megtorpanásáról, a magyar értelmiség dilemmáiról a második világháborúban, a XX. kongresszusnak a magyar szellemi életre gyakorolt erjesztő hatásáról, az ötvenes és hatvanas évek irodalompolitikájáról stb. Ilyenformán több szálon folyik a „cselekmény”, szövdök össze az írói életrajz, amelyre tökéletesen illik M. Wehrlinek e műfajról adott definíciója: „a személyes élet időrendi leírása, az irodalmi és irodalmon kívüli aspektusok sokrétűségében”.

Művészek életrajzának egyik fontos funkciója, hogy a művek keletkezésének szubjektív elményalapját és hátterét föltárva segítsenek az életet a művel összekötő vonalakat megrajzolni. E téren Vekerdi összefoglalásának is vannak érdekes eredményei. Az író által átélt események meg a rájuk következő lelki reakciók átruházásának idézett példáin kívül figyelemre méltó módon kapcsolja össze a szerző a *Bűn* keletkezését azzal az összetett, félig egyéni, félig osztálybűntudattal, amely a Törökvész utcai ház megvásárlása miatt vett erőt Németh Lászlón; az *Eklézsia megkövetés* és a *Husz János* problematikája nem független az író 1947-ben, a Magyar Közösség pere idején ért támadások pszichózisától, az *Áruló* és a *Szörnyeteg* viszont a *Galilei* megírását követő, ezúttal nem baloldali támadások, hanem az 1954. júliusi felemás politikai helyzet meg a reakciós gyanúsítások által előidézett „feszült légkör” és „drámai homály” heteiben született. Sokat lehetne még idézni a művek genézisére fényt vető életrajzi adalékokból; Vekerdi maga is megkísérli efféle megfigyelései alkotáslélektani általánosítását. Az önéletrajzi motívumokat közvetlenül felhasználó, tehát az íróról „levált” és „önállósult” pályák rajzát nyújtó regényektől megkülönböztet egy másik típust, amelyet transzponált lelki önarcképnek neveznek, mivel az író és hőse közötti érintkezés itt nem a külső események, hanem a lélek szerkezete és problémái körébe tartozik. „Aki Németh életét keresi, a *Gyász*, az *Iszony*, az *Égető Eszter* első kötete és az *Irgalom* nyomán tájékozódhat; de akit egy nagy író pályájáról leváló életlehetőségek érdekelnek inkább, az szívesebben forgatja az *Emberi színjátékok*, az *Alsóvárosi búcsút*, a *Szerdai fogadónapot*, Méhes Zoltán történetét” (163). Ha túlzás is „az élet és a lélek történetét” olyan diametráisan szembeállítani, mint Vekerdi teszi, megfigyelése magja feltétlenül figyelmet érdemel. A kétféle Németh László-i regénytípus megkülönböztetése valóban indokolt, bár nem azért, mert az egyikre inkább vonatkozhat az önéletrajz elnevezés, mint a másikra. Hiszen a mitológiai típusokat megformáló művekben (*Gyász*, *Iszony* stb.) is az író „pályájáról leváló lehetőségek” öltének testet. A két regényfajban közös az önéletrajzi ihlet, különböző viszont a vizsgálódás iránya: az egyikben a virtuális önéletrajz a társadalmi lehetőségekre koncentrált, a másikban a lelkiekre; az egyiknek épp ezért a tágas külső világ a színtere, a másiknak a szűkebb családi bensőség; az egyiket a férfi hősök határozzák meg, a másik géniuszai nők.

Vekerdi könyvének hibáztatható vonásai elsősorban apologetikus célzatával és eltökéltségével vannak kapcsolatban. Németh László több évtizeden át hol nyíltan kifeje-

zett, hol lappangó polémiát folytatott a marxizmus ideológiájával (vagy amit annak hitt), s e vita némely szakaszaiban nemcsak ellenfelére, hanem rá is kirekesztő, türelmetlen magatartás volt jellemző. Sok részgazsága és mindenkori szubjektív jóhiszemősége ellenére tévedések és helytelenül orientáló nézetek is fűződnek nevéhez. Nem kellene ezt itt emlegetni, ha Vekerdi nem akarná Németh pályájának ellentmondásait elhallgatni vagy tompítani, hőstét ideálisabbnak, bírálóit rosszabbnak tüntetve fel a valóságosnál, s eltorzítva ezáltal mind Németh munkásságának, mind a XX. századi magyar irodalomnak reális képét. 1919 eseményzuhatagáról, Németh Lászlóra tett hatásáról, szerepéről az ún. harmadik utas nézetek kialakulásában jóformán semmit sem olvashatunk, kivéve öt sornyi eseményfelsorolást, ezzel a rejtelmes konklúzióval: „adatok, amelyek mögül eltűnt az idő”. Nem esik szó Szabó Dezső eszméinek döntő jelentőségéről Németh nézeteinek formálódásában, alig tükröződik a nyugati szubjektivisták—irracionalista filozófiák (pl. Dilthey, Spengler) és a reformista—revizionista munkásmozgalmi koncepciók (Hendrik de Man) irányt szabó szerepe Németh gondolkodásában. A tájékozatlanabb olvasót dezorientálhatja, hogy míg a könyvben nem talál idézetet olyan fontos elvi bírálatokból, mint Babits kritikái a *Tanúról* és a *Kisebbségben*ről, Molnár Erik vitája Némethtel a Korunkban, Révai 1938-as dolgozata a népi írókról, Lukács György *Prolog* vagy *epilóg* című írása stb., addig Vekerdi oldalakat citál egyrészt Gulyás Pálnak a *Kisebbségben* védelmére és magyarázatára írott cikkéből, másrészt a marxista kritika némely elhibázott megnyilatkozásaiból vagy éppen jószándékú, de tragikomikus mentőkíséleteiből, és csak azokból (Lukács György illetve Király István bírálatai az *Iszonyról*). Egyáltalán, bántó elfogultsággal mutatja be a könyv — különösen a felszabadulás utáni eseményeket tárgyaló részében — a (marxista) kritika viszonyát Németh életművéhez. Vekerdi „krónikus kiskorúságban szenvedő és az 'egyfelől-másfelől' méricskélésével elfoglalt kritikánkról” beszél. A valóságban éppen a lelkiismeretes marxista kritikuskok az utóbbi tizenöt évben a Németh László iránti tisztelettel és a feladat jelentőségének tudatától áthatva foglalkoztak gondolataival és művészetével, s a róla szóló tanulmányírók (Abodi, Béládi, Bori Imre, B. Nagy László, Mód Aladár, Nagy Péter, Pándi, Sükösd és még sokan) nem kicsinyességből, hanem egyszerűen a tárgy természetéből és a kritika feladatából következően kényszerültek az „egyfelől-másfelől” mérlegelésre. Készséggel elfogadhatjuk, hogy „a marxista kritika hálás lehet Némethnek: az ő műveivel gyűrűkötve nőtt fel vagy csi-

szólódott a hatvanas évek elején tanítvány-bírálok egész sora . . .”, de egyoldalú Vekerdi előbb homályosan, majd nyíltan fogalmazott erkölcsi vádjá a fiatal és középfiatal kritikusok ellen: hiányzik belőlük az önzetlenség, nem tudják megbocsátani Németh „sokoldalú szakszerűségét”. Ezek után Németh László egy értetlen és méltatlan Weimar Goethejévé mitizálódik, tragédiája feloldhatatlannak minősül, mert, úgymond, „szenvetése a kis nép—nagy író tragikus ellentéte” (349.). Arról az íróról és ideológusról állítja ezt Vekerdi, akit nemcsak saját szellemi egzisztenciáját, hanem az egész magyar kultúrát kis népe veszélyeztetettségére érzetéből és tudatából vezette le, s e kis nép műhelyéről bebizonyította, hogy képes és hivatott a világkultúrában is eredetit és újszerűt alkotni.

A kis nép—nagy író (bizonyára Németh Lászlóban is ellenkezőt keltő) antinómiája a könyv végén, mintegy összegezőként bukkan fel, mégis úgy érzem, hogy itt azoknak az apriorisztikus alapelveknek egyike szólal meg, amelyekből a könyv számos problematikus megállapítása és értékelése levezethető. S a Vekerdi munkájának hátterét alkotó ideológiai prekonceptiók közül még kettőt érdemes kiemelni, mivel axiómákként kezeli őket s vitatható értelmezéseket épít rájuk. „A mélyebb humánus (. . .) egyáltalán nem szükségképpen és sohasem egyszerűen tartozik hozzá a társadalmi haladáshoz” — ez az egyik, s folytatás a másik: „a művész pedig sokkal bonyolultabban s éppen ezért realisabban látja a társadalmi hanyatlást s haladást az ideológusnál, fényével és árnyaival ábrázolja mindkettőt.” (329—330.) Az erkölcsi tulajdonságként felfogott humanizmus és a politikai értelemben vett társadalmi haladás viszonyát az újkorban valóban ellentmondásosság jellemzi, de bonyolult kapcsolatukat épp ezért minden konkrét helyzetben csak konkrét analízissel lehet megvilágítani, s ezzel a kötet — Németh és a marxizmus viszonylatában — adós marad. Vekerdi másik gondolata azért sántít, merő a szépirói tehetség sajátos természetére hivat-

kozva az esszéista, az ideológus Németh László mindenkori igazságát is kétségbevonhatatlannak tekinti. Ezek a nézetek különben Németh László szavaival, s ami több, pálya-irányával, fejlődésével is cáfolhatók, amelyre nem a mélyebb humánus birtoklásának karizmatikus előjoga és a művészi tévedhetetlenség biztossága jellemző, hanem — Sötér szavaival — „az önmagát vizsgáló igazságkeresés” s a programjai mögött rejtő „megsejtett cáfolat”.

Az utóbbi években örvedetesen megszorodtak a két világháború közötti magyar irodalommal s benne a népi írók mozgalmával foglalkozó, az esszéisták igényen túlmutató tudományos közlemények, a mozgalmi csoportosulások, folyóiratok, írók pályatörténetének stb. módszeres feldolgozásai. Ezek gyakori hibája a Révai, Lukács egyes megnyilatkozásaiból, s még inkább az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkabizottsága 1958. évi állásfoglalásából kiolvasott marxista kritikái és történeti koncepció egyszerű megisméltése, nem alkotó, hanem illusztráló alkalmazása. Vekerdi talán az ilyen munkákra jellemző merevséget, tartalmi és módszertani szegényességet elkerülendő, az ellenkező hibába esik: a marxista igényű bírálatok értékes részét is negligálja vagy — Németh László írói érzékenységével azonosulva — mint szubjektív sérelmeket fogja fel őket, nem igazságtartalmukkal, hanem az íróra tett hatásukkal foglalkozik (vö. pl. 300.). Történetileg is hitelesebb, elméletileg és módszertanilag is tanulságosabb lenne könyve, ha a marxista kritika és irodalomtörténet megállapításainak félretolása vagy sérelmezése helyett objektíven értékelné, netán bírálná őket, szembesítve a Németh László-i életmű konkrét, finom részletekbe is beható megfigyelésből adódó tanulságaival, továbbfejlesztve, pontosabbá téve irodalomtörténeti köztudatunk — erényeivel és hibáival együtt mégiscsak több nemzedék komoly szellemi erőfeszítéseit tükröző — Németh László-képet.

Csűrös Miklós

Z. SZALAI SÁNDOR: GÁRDONYI MŰHELYÉBEN

Bp. 1970. Magvető K. 327 l.

Legendákat és beidegződött, megmerevedett ítéleteket eloszlatni nemcsak sürgető kötelesség, de kockázatot vállaló feladat is. Z. Szalai Sándor vállalta a megkövesedett ítéletekkel való szembefordulást, és bár nem szándékozott végleges álláspontokat kialakítani, a sokszor vitatható megállapítások jelentőségét is felismerte. Könyve része annak az éles vitákkal tarkított folyamatnak, amely

Gárdonyi Géza halála óta életművének értékelése körül folyik, és tart valószínűleg mindaddig, amíg megbízható kritikai kiadás nem készül a teljes írói életműből.

A szerző — miként könyvének címe is mutatja — nem monográfiát írt, inkább Gárdonyi írói műhelyébe, emberi és művészi gondolatvilágába enged betekintést. Laza kronológiával, életraizi és művészi-esztétikai

szempontokat változtatva igyekszik eloszlatni a „remete” Gárdonyi tévesen misztifikált legendáját, és az ájtatos-idillikus Gárdonyi helyett az elmélyült gondokodót — s talán kevésbé sikeresen —, a századforduló irodalmában jelentős író bemutatni. Mert bár ezt a laza kronológiát a kiadói szempontok alakították ki (Z. Szalai Sándor szerkesztette Tóth Gyulával a Szépirodalmi Könyvkiadó 1962 és 1966 között megjelent Gárdonyi-sorozata), és elsősorban a megjelent kötetek anyagához illesztett utószavak nagyközönséget tájékoztató szempontjai szabják meg e tanulmánykötet alaphangját, mégis az a legfontosabb, hogy végeredményként milyen írói portré bontakozik ki az egyes fejezetekben ismétlődő problémákból. Igaz, hogy néha terjedős, feleslegesnek tűnő, ismert kortörténeti és irodalmi problémákat magyarázó fejtegetések terelik el a figyelmet az írói teljesítményről, máskor vitatott vagy kevésbé fontos életrajzi legendák — talán itt szükséges — részletezése terheli a könyv egyes fejezeteit, de végül mégis előttünk van a teljes Gárdonyi-kép, ahogyan a tanulmányok írója látja.

Z. Szalai Sándor helyes és mindenképpen a legcélravezetőbb szemlélettel közeledik Gárdonyi emberi és írói sorsához. A századforduló szellemi világából lehet csak megérteni ezt a jellegzetes életpályát, nem pedig olyan meddő viták alapján, mint amilyet a *Vigilia* című folyóirat rendezett 1947-ben a „pipafüstbe burkolódzó” „spirituális nosztalgiaőr” és Gárdonyi hitelveiről. Az író kortársai sem értették meg az önmagát minden csoportosulástól függetlenített író, inkább irodalompolitikai küzdelmeikhez használták fel érvként és ellenérvként. A tanulmánykötet első két értékes fejezetében ezekről a vitákról kapunk hitelesen dokumentált képet. Kár, hogy a Nyugat irányítóiól szóló, terjedős (a teljességhez mégis kevés) és itt mellőzhető részletek terhelik a különben nagy körültekintéssel megírt fejezeteket.

A Gárdonyiról szóló legendák és viták bemutatása után laza időrendben követjük nyomon az írói életmű forrásait és alakulását. Z. Szalai Sándor is tudja, hogy ennek az életműnek nagyon fontos kérdése az, hogy van-e eszmei törés Gárdonyi írói pályáján, vagy az egész életmű egységes gondolati fogantatású? Ezért foglalkozik sokat ezzel a kérdéssel: a Magyar Hírlap politikai riportere, *A lámpás* ateista írója, az *Igazság a földön* radikális társadalombírája ugyanolyan gond számára, mint az Egerben letelepedett író eszmei világa, akinek pályáján — őt idézzük — „egyre jobban kiütököznek kezdettől meglevő eszmei-szemléleti következetlenségei”, s aki „társadalmi nézeteit tekintve olykor veszélyesen eltévedt”. Ugyanakkor állítja, hogy „ifjúságának politikai meggyőződését,

érzelmeit azonban sohasem tagadta meg”, s hogy igaztalan a „pozitívista irodalomtörténetnek” Gárdonyi apolitikus eszmevilágát bizonyító törekvése.

Az ellentmondásokat lett volna hivatott feloldani a könyv egyik legfontosabb — a „Darwintól Marxig” című — fejezete, amely sok új, eddig ismeretlen anyagot tár fel az író egri könyvtárából, hitelesen igazolt olvasmányélményeiből. A gazdagon illusztrált példák között Paul Janet, Peter Kropotkin, Ferdinánd Lasalle, Marx, Büchner, Schopenhauer, Nietzsche, Spinoza műveit találjuk. (A sor még nem is teljes, hiszen Z. Szalai Sándor példáit kiegészíthetnénk Kierkegaard, Taine, Spencer, Bergson és az újkori teozófia legjelentősebb irányzatát, az antropozófiát megteremtő Rudolf Steiner és mások nevével.) A nevek és művek hosszú sora azonban nem igazodik rendszerbe: a szerző jelzi a hatásokat, de nem tudatosítja, hogy Gárdonyi gondolatrendszerében milyen eredményekhez vezetnek e hatások. Nála aligha jelent többet Schopenhauer, mint Kropotkin, vagy Marx sem fontosabb, mint a polgári radikális szociológia, illetve érthető módon van jelen egyszerre a spiritizmus naivségainak elutasítása és a szocializmus Gárdonyi-féle morális és etikus formája.

A Z. Szalai Sándor által „radikális reformernek” nevezett Gárdonyi a forradalmak felé haladó korának filozófiáiból és álfilozófiáiból, materializmusából és ateizmusából, pozitívista szemléletéből és a felburjánzó irracionálizmusból a világ megismerésének szándékát, a kutatás szenvedélyét örizte meg. Korának válsághangulatában a hitet és önmagát kutató értelemkereső író e hatásokból a szeretet és szeretetlenség, a társalanság és közösségi harmónia alternatíváit szűrte ki magának. Az elvesztett vallásos világkép helyére a szeretet-elvben megtestesülő embereszmény került, amely műveinek is alapproblémája lett *Az én falum* novelláitól a *Ki-ki a párjával* című regényéig. Gárdonyiban ugyanaz a küzdelem folyt, mint kortársaiban, az istenes verseket író Ady Endréhez és a biblia-tanulmányt megszerkesztő Móricz Zsigmondhoz hasonlóan ő is átélte átmeneti korának bizonytalanságát. Csak amíg ezek rátaláltak az értelemkeresés objektív, a társadalmi forradalomhoz vezető útjára, addig Gárdonyi az elvesztett hit helyébe új szubjektív világképet szerkesztett magának.

Eppen azt kellene már egyszer megvizsgálni, hogy a tanítóképzőből mit hozott magával Gárdonyi, hogyan ábrándította ki a „teológikus” világképből a mechanikus materializmus és a pozitívizmus, és az ateizmustól hogyan jutott el új világképehez az irracionálizmuson keresztül. Z. Szalai Sándor könyve ehhez ösztönöz szempontokkal és bőséges forrásanyaggal szolgál.

Az életműnek ezt a korból fakadó egységes eszmei fogantatását tartjuk nagyon fontosnak, mert ez igazolja, hogy Gárdonyinak csak külső életformája volt az egri magány, és nem végső válasza a világ jelenségeire. A századforduló értelemkereső küzdelme így tetta korszerűvé az író műveit még élete utolsó éveiben is.

Ezt kellene talán átgondolni Gárdonyi megítélésekor, és nem azt bizonyítani pro és kontra, hogy politikus alkat volt-e az író, mert semmivel sem volt kevésbé politikus, mint kortársai jó része. Z. Szalai Sándor rákényszerült, hogy a misztifikálások és hamis legendák ellenében a társadalmi-politikai kérdésekben is szenvedélyesen tájékozódó „közéleti” Gárdonyit hangsúlyozza. Sajnos, így azonban arányokat téveszt! Túlzott jelentőséget tulajdonít például a „politikus” Dante eszméltető hatásának (egy nem túl jelentős Dante-fordítás kísérlete alapján), nem tisztázza Gárdonyi szocializmusának igazi tartalmát, és bizonytalanná válik a művészi teljesítmények értékelésében.

Jó példája ennek az *Isten rabjai* eszmeiségének megítélése. Jancsi felnőtt alakjában — írja Z. Szalai Sándor — „olyan hibákat ejt Gárdonyi, amelyek a társadalombírálat élet csorbítják: Jancsi és Margit légies, könnyes-mosolyos vonzalmának centrumba állítása miatt”.

Aligha ilyen egyszerű a kérdés! Jancsi alakjának kulcsszerepe van ebben a regényben: az író önmagát, világnézeti tájékozódását és eszménykereső vágyait írta meg sorában. Éppen Margit eszményített, légiesített alakjában választhatná Jancsi fráter az istenhit nyugalmát, de kapcsolatuk fájdalmasan nyugtalanító marad. S mint ahogyan Jancsi sem választja a külső világ útjait, Gárdonyi sem tud eltalálni a forradalmak társadalmi realitásához. Az útkeresés kettős lehetősége — a szubjektív és az objektív — ütközik össze a két alak „légies” kapcsolatában, amely a társadalmi-történelmi kor által meghatározott írói tudatvilág legmélyebb vallomása önmagáról és a társadalomról. Egy tudatosan alkalmazott regényszerkesztésről van itten szó, amelyet nem hibaként, hanem jelentős művészi teljesítményként értékelhetünk. Meg kell értenünk a regény ilyen szempontú szimbolikáját, ennek a modern történelmi regénynek huszadik századi analogiáját, és máris nem követeljük — nem követelhetjük — az írótól a „durva középkor” naturalista bemutatását. Kosztolányinak igaza volt az *Isten rabjairól* írott kritikájában, csak ő azt nem ismerte fel, hogy az, amit kifogásolt, a szecessziós jellemek és hangulatok, tudatos írói munka eredménye.

Messzire vezetne bennünket Gárdonyi művészetének jellemzése, de ez alkalommal

még egy dologra térjünk ki. Z. Szalai Sándor külön fejezetben foglalkozik Gárdonyi naturalizmusával és realizmusával. Ő maga megállapítja, hogy a századfordulón a naturalizmus majdcsak egyet jelentett a realizmussal, de Gárdonyi szociális problémákat elemző realizmusának aligha van köze a naturalizmus zolai elméletéhez. A szociális problémák felismeréséhez nem feltétlenül a naturalizmuson keresztül jutottak el a kor írói. (Feljegyzései között Zolát és Maupassant-t azért marasztalta el, mert az „állatembert” írták meg). A kérdés tisztázatlansága eredményezhette azt a megállapítást is, hogy a lírikus Gárdonyi „a naturalizmust a költői idealizmussal egyesítő megrögzött verselő volt”.

Az elgondolkoztató, fontos eróblémákat felvető könyv jelentős részét képezik Gárdonyi személyes, családi és szerelmi kapcsolatai. A dokumentumok feltárják ezeket a „titkos” ügyeket, bár örülnénk, ha nagyobb lenne hitelük. Gárdonyi házasságáról fiának, Gárdonyi Józsefnek *Az élő Gárdonyi* című könyvében olvashatunk. A könyv megjelenése után az író negyedik gyermeke, a Győrben élő ifjabb Gárdonyi Géza a Pesti Hírlapban folytatásos vitacikket írt, amelyben édesanyját igyekszik megvédeni. Z. Szalai Sándor ezt az álláspontot fogadja el, hibásnak tartva Gárdonyi József elfogultságát. A „hozományvadász” Gárdonyi ezek szerint meglehetősen erkölcslenül járt el a házasságtöréskor. Sajnos, az egész történet itt is lezáratlan marad. Növeli a bizonytalanságot az is, hogy az ebben a kérdésben elutasított Gárdonyi Józsefet, aki még az író szövetségét is megváltoztatta, Z. Szalai Sándor ugyanabban a fejezetben (Schopenhauer tinta-cseppje) Gárdonyi Géza „autentikus életrajzírójának” tiszteli, és könyvéből elfogadja az író ismeretlen naplójának feljegyzéseit. (Sajnos, talán már reményünk sincs arra, hogy ez a napló valaha előkerül. Abban is csak reménykedünk, hogy Gárdonyi titkosírásának megfejtése hoz valami döntő eredményt, hiszen ebben a kérdésben is ő maga lenne a legautentikusabb.)

Mindezeknek persze csak abból a szempontból van jelentőségük, amennyiben Gárdonyi írói életművét befolyásolták, pályájának alakulását megszabták. E tanulmány is csak egyetlen „kulcsregényt” tud idesorolni (*Az a Hatalmas Harmadik*). Hasonlóképpen nem tulajdonítunk nagy jelentőséget annak a Margit-komplexumnak, amely Feszty Árpádné könyve (*A tegnapi*, 1924) nyomán vált az életrajzok „titokzatos” felnagyított eseményévé. Z. Szalai Sándor szétosztja ezeket a misztikus szerelmi legendákat, hiteles levelek alapján tájékoztat a szeretet és megértést kereső író vergődéséről. Kár, hogy ugyanakkor nem tud többet mondani az Egerben fel-

tételezett Mila-szerelemről, amelynek persze ugyanúgy nincs különösebb szerepe az író életmű alakulása szempontjából. Kuriózumként érdekes lehet, de az író műveit végül is nem ez a „lelki szerelem” emelte klasszikus rangra. Z. Szalai Sándor ebben az esetben — talán akaratlanul is — elindítója lett egy újabb „titoknak”, hogy Gárdonyi Egerben sem maradt szerelmi vizsgálató nélkül: „Anynyira azért nem marta meg a 'kígyó' Gárdonyit, hogy a 'gyíktól' is féljen” — olvassuk a sokat sejtető mondatot könyvében.

Még sok fontos részletkérdésben további munkára ösztönöz Z. Szalai Sándor könyve. Úgy gondoljuk, hogy nincs különösebb jelentősége annak a kérdésnek, hogy a két világháború közötti népi írók elfogadták, vagy nem fogadták el Gárdonyit, hiszen nekik Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső voltak ösztönzőik; csak utalás történik arra — bizonyítékok nélkül —, hogy Gárdonyit kapcsolatok fűzték a Mezőfi Vilmos által újjászervezett Szociáldemokrata Párthoz; túlzás lehet az, hogy az *Igazság a földön* című elbeszélő költemény a dantei *Isteni Színjáték* vonzásában született; megemlíti, hogy az *Egri csillagoknak* tagadhatatlanul vannak „nacionalista felhangjai”, de jó lenne tisztázni végre megnyugtató módon Gárdonyi történelmi szemléletét is; nagyon fontos lenne foglalkozni az író esztétikai eszmerend-szerével; talán külön tanulmány lehetne annak a kérdésnek a tanulmányozása is,

hogy Gárdonyi prózájának milyen szerepe van az anekdotától és a romantikától megszabaduló magyar próza fejlődésében, hogy analitikus, lélekelemző realizmusa milyen sajátosságokkal bír: egyfajta erőteljesebb, valóságihűbb hangvétel keveredik ebben egy szecessziós, oldottabb hangulatvilággal stb.

Ezek a részletkérdések ugyanúgy, mint e recenzió minden megállapítása jelzik azt, hogy Z. Szalai Sándor nagyon fontos könyvvel gazdagította a Gárdonyiról szóló szakirodalmat. Igényes megközelítési szempontjai újabb gondolatokat hívnak életre, s ha egyes fontos vagy kevésbé fontos kérdésben nem is értünk egyet vele, vagy kifogásoltuk hiányos elemzéseit és túlzásait, mégis azzal az örömmel tettük le a könyvet kezünkől, hogy Z. Szalai Sándor kísérlete mindenképpen a leggazdagabb forrás- és dokumentumanyagot felvonultató munka. Legfontosabb tanulságának azt tartjuk, hogy a múlt Gárdonyi-portréja és az újabb idők egyoldalúan radikalizált, az életmű más részét elutasító ítéletei között csak kellő körültekintéssel és tárgyilagos szempontokkal lehet majd monográfiát írni az íróról. Ez egyelőre — kritikai kiadás és a dokumentumok teljes ismerete nélkül — még elsieltett vállalkozás lenne, de az ehhez hasonló, vizsgálódási szempontokat kialakító kísérleteknek nemcsak helye van, de hézagpótló szükség is van rájuk.

E. Nagy Sándor

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti: Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Regények. 45. köt. Minden poklokon keresztül (1883). Sajtó alá rendezte: Kókay György 297 l. — 54. köt. A gazdag szegények (1890). Sajtó alá rendezte: Gergely Gergely 403 l. — 59. köt. A két Trenk. Trenk Frigyes (1893; 1895). Sajtó alá rendezte: Radó György 546 l. — 63. köt. A barátfalvi lévita. (1896). Sajtó alá rendezte: Molnár József 245 l. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó.

1963-ban jelent meg az első értékelés a JKK-ról. (ItK 1963. 4. sz.) Az azóta eltelt nyolc esztendő több tucatnyira gyarapította a sorozat köteteit, s megszorította a vele foglalkozó recenziók számát is. A különféle ismertetésekben — bírálatokban újra és újra megfogalmazódott: a JKK erényei mellett eltérő nézőpontok a fogyatkozások. A vállalkozás egészéről, tudományos eredményeiről mindenki elismeréssel szólt, bár a recenziók inkább a fenntartásokat, a kifogásokat részletezték. Korántsem kicsinyes szörszálhasogatás volt a szándék, hanem az, hogy a sajtó alól kikerülő újabb kötetekben még maradéktalanabb lehessen az öröm. Célserű mindezt előrebocsátani, mivel a továbbiakban sem fukarkodom az apróbb-cseprőbb kifogásokkal, és csak mellékes megjegyzésekbe szorítom a dicséretet.

A recenziálás módszerei közül azt követném, amely először a kötetek jegyzetanyagát általában érintő megjegyzéseket összegezi, s csak később kerít sort az egyes művek tudományos apparátusának értékelésére.

A négy regényt Jókai kései romantikájának, írói hanyatlásának termékeként — bizonyítékeként tartja számon az irodalomtörténet. Közülük csak egy — a *Gazdag szegények* — jelez témájában, szemléletében némi megfrissülést. Mégsem haszontalan e második vonalba tartozó művek tanulmányozása. Jegyzetapparátusok tanúsága szerint számos alkotáslélektani, módszerbéli (a felsorolást folytathatnánk!) konzekvenciát tartogatnak, több ecsetvonással árnyalják az öregedő Jókai (az ember és az alkotó) arc-képét, s elriasztanak a túl sommás ítéletektől. Meggondolkodtató példa (és nem is a

legjellemzőbbet említjük!) Jókai Stáció utcai lakóhelyének és a *Gazdag szegényekben* szereplő „Zöld paradicsom”-nak a hasonlósága. Alighanem igaza van Gergely Gergelynek: Jókai a „Sárga házzal együtt egy regényének anyagát is megvásárolta” (i. m. 315.). Az effélékért is tanulságos olvasmány a négy mű jegyzetanyaga.

Nyilván nem várhatunk teljes egyöntetűséget, uniformizált megoldásokat a JKK tudományos apparátusaitól. Mindenképp szerencsés lenne azonban, ha a kötetek gondozói rövidebben — hosszabban jellemeznék az adott művet író Jókai életkörülményeit, magán- és közéleti vonatkozásokban egyaránt. Gergely Gergely nem foglalkozik ilyesmivel, Kókay György beéri Jókai politikai átalakulásának felvázolásával, Radó György túlon-túl szűkszavú, Molnár József azonban érezhető gondolatát idézi föl *A barátfalvi lévita* megírását övező, csalódásokkal, rezignációval teli időszakot. Az utóbbi megoldás pártján állunk! — A motívum-rogonság feltérképezésében is Molnár József eljárását tartjuk példászerűnek, ellenpólusként pedig Gergely Gergely igénytelenségére hivatkozunk. Kár felhívni a figyelmet olyan konkordanciákra (Barta János kifejezését kölcsönöztük), amelyek közül egyet sem(!) nevezünk meg...

Mivel mind a négy mű Péterfy Jenő emlékeztető Jókai-kritikája (1881) után jelent meg, különös érdeklődésre tarthatnak számot az egykorú gondolatát a sajtóvisszhangot feldolgozó fejezetek. Miért magasztalta, miben marasztalta el a „mozgó esztétika” Jókai romantikáját, mennyire tudta regisztrálni a hanyatlást vagy az új kezdeményeket. A gyűjtő- és kivonatoló munkán kívül Radó és Gergely Gergely időnként a kritikák kritikájára is vállalkozik. Az Irodalom-fejezeteket vizsgálva úgy találjuk, hogy a szelektálás és az ismertetés elveit nem tisztázták eléggé megnyugtatóan. Érdektelen, semmitmondó recenziócskák terhelik meg többször is a kritikai kiadás jegyzetapparátusát. Radó György 16 sornyi figyelmet szentel egy szerinte is felszínes cikkecske ismertetésének, Gergely Gergely egy bekezdésnyi időz a Hét „egy névtelen kis ismertetésénél”. Miért fontos, hogy „az Egyetértés 1883. október 28-i számában... csak rövid közlemény tér ki a mű (a Minden poklokot keresztül) megjelenésére, amely annak... árát is megemlíti”? stb. (Kókay idézett mondatában egyébként a nyelvhelyesség is sántít...) — Az érdemleges recenziók bemutatásának mikéntje is tarka képet mutat. Idézni könnyebb, kivonatolni keservesebb. E két eljárás ügyes, arányos elegyítése adhatná a megoldást! Gergely Gergely módszere tetszik a leginkább elfogadhatónak. — Kókay túl sokszor (és sokat!) idéz, s szinte egészében

közli Nagy Péter utószavát a Minden poklokot keresztül Olcsó könyvtári kiadásából — noha ez az írás nem tartalmaz reveláló új-donságokat.

Lehangoló tapasztalat: a jegyzetanyagok szerzői olykor a kritikai kiadáshoz és Jókaihoz is méltatlan stílusban írnak! Nem mindenütt és nem is mindegyikük, ám az összkép meglehetősen kedvezőtlen. Nem örvendetes, hogy a hivatalos stílus a maga szürkeségével, személytelenségével, rideg nyelvi megoldásaival benyomult a kritikai kiadásba (főleg Kókaynál), hogy a szellemes, lebilincselő fogalmazás ritka oázis, s csak Radó és Gergely szolgált rá néha példát. A nyelvhelyesség szabályainak ismételt megsértését érzem elsősorban méltatlannak Jókaihoz és a sorozat tekintélyéhez! Példák A gazdag szegények tudományos apparátusából: szószaporítás: „de az vizont” (291.); egyeztetési hibák: „... bejegyzés, amelyek olykor a másolaton csak nehezen fedezhetők fel...” (291.), „... több olyan motívum ismétlődik, amelyek...” (366.), „... több olyan motívum is felmerül, amelyek az utána következő regényekben ismétlődnek meg...” (366.); a „Meg kell azonban jegyeznünk” (312.) kezdetű mondat csak rosszálló folytatással volna helyes stb. A két Trenk jegyzetanyagából: „... ez arra enged következtetni...” (384., 394.), „... nem mindig tartotta be...” (385.), „... börtönbüntetései alapforrása...” (400.), „Ha pedig valaki mégis érdeklődne Trenké iránt, akkor emlékirataiból (!) igazabb fogalmat alkothat róluk...” (424.) stb. Főként A gazdag szegények apparátusában hemzsegnek a helyesírási hibák. Vastagabban kellett volna fognia a lektori, illetve a szerkesztői ceruzának! S ha már a helyesírást emlegetjük: miért nem maradéktalan a Jókai-szövegek egységesítése? Csak két példa az ellentmondásos megoldásra: Minden poklokot keresztül, 26: 23: „processzióztak” — 34: 22: „processzióval”; A barátfalvi lévita, S miért éktelenítik itt-ott durva helyesírási hibák Jókai regényeit a kritikai kiadásban? Mutatványként néhányat: Minden poklokot keresztül, 11:12: „ráhagyta magát beszélni”; uo. 56:22: „játszanak” (szó sincs kijelentő módról!); A gazdag szegények, 10:19: stb. Föltétlenül ki kellett volna gyomlálni az efféléket!

Régi panasz, hogy a Targyi és nyelvi magyarázatok c. fejezeteknek nincs megnyugtató koncepciójuk. Különös ellentmondás, hogy egyszer számitanak az olvasó nyelvtudására (nyilván ezért nem fordítja le Gergely Gergely a Zolához címzett Jókai-lelvi idézett részleteit), másszor meg lebecsülik, s elmagyarázzák, kicsoda Harpagon (A gazdag szegények, 194:2). Radó György is bizik az olvasó nyelvtudásában, s csak németül idézi Trenk Frigyes emlékiratait,

majd közli, mit jelent a „generálmars” (16:22) és a „jáger” (22:34) kifejezés. A barátfalvi lévita jegyzeteiben megmagyarázzák az „ex off” (17:4), a „profanum vulgus” (15:26), a „hic-haec-hoc” (19:34), ám ugyan csak töprengtünk a „manupropria” (13:16) és a „frugális” (18:1) jelentésén. Megtudjuk, mi a „cibereleves” (20:15), a „cikákolás” (23:31), a „celőke” (121:13), a „fölmágyázás” (137:10), de vajon mi lehet a „posajtott kopa” (20:17)? Az az olvasó, akinek Kókay elmagyarázza, ki volt Saul (Minden poklokon keresztül, 22:10), nyilván Dávidról, Góliátról és Józsuéről sem hallott. Kiletükről azonban nem kap fölvilágosítást. Ha magyarázzák a „nemezsüveg” kifejezést (A gazdag szegények, 6:3), akkor a „vidraszinút” (uo. 6:3), a „bagaria csizmát” (uo. 7:12) és az „abaposztót” (uo. 35:32) is értelmezni kell. S kimondottan kínos, ha Jókai segítségét sem fogadjuk el. A két Trenkben maga a szerző adja meg a „cui prodest?” jelentését (171:6), Radó mégis szerepelteti a kifejezést a jegyzetekben. Molnár József is bizalmatlan. Jóllehet a „lakedémoniak” (20:16) szó jelentése három sorral lejjebb kiderül, hátul is kap magyarázatot.

Nyilvánvaló ellentmondásokra mutatunk rá, ám máris hozzátesszük, hogy a mindent, illetve a semmit sem magyarázás végletei közt alighanem lehetetlen megnyugtató közeputat találni. Kevés maradt immár, ami csak az egyes kötetek tudományos anyagát illeti.

A *Minden poklokon keresztül* c. regény gondozóját, Kókay Györgyöt már elmarasztaltuk egyben-másban. Mintha nem a legnagyobb figyelemmel végezte volna munkáját. Erről tanúskodik az eddigieken kívül például az, hogy Orbán Balázs munkáját emlegetvén, már egy „másik írott forrás”-ról is szót ejt (215.), ám ezt csak nyolc oldallal hátrább (223–224.) nevezi nevén. Így az olvasó bizonytalanságban marad. Kókay néha ellentmondásba keveredik önmagával. A 217. oldalon kijelenti, hogy Jókai „több lényeges kérdésben közel került a kereszties hadjáratok mai marxista megítéléséhez”, a 226. lapon pedig már azt olvashatjuk, hogy „A keresztesháborús megítélésében Jókai ugyanolyan liberális nézeteket képviselt, mint a korabeli egyházpolitikai és vallási kérdésekben.” Most melyik megállapításnak higgyünk? (Vajon az elsőnek idézett mondat nem szándékolt félrehallás?) — Az pedig már egyenesen bosszantó, hogy mennyi baj van ebben a kötetben a számozással! A Szövegváltozatok c. fejezet a 115:21-es variánstól a 190:4-esig rendre pontatlanul adja meg a lelőhelyet. Többnyire csak a sor számában van eltérés, néhol a lapszám is hibás. Ugyanezt tapasztaltuk a Tárgyi és nyelvi magyarázatokban a 111:24-es jegy-

zettől a 188:24-ig, s még ezután is néhány esetben. Ilyen fényűzést egy kritikai kiadás nem engedhet meg magának, s nehéz elképzelni, hogy mindez pusztán véletlen...

A Gergely Gergely által sajtó alá rendezett kötetből — sajnos! — nem sikerült megtudnunk, hogyan is hangzik pontosan A gazdag szegények címe. A gerincen névelő nélkül áll, beljebb már névelővel, a 314. oldalon „Gazdag szegények”, a 315-en „A gazdag szegények”. Gergelynek döntenie kellett volna ebben az „ügyben”! A regény jegyzetanyagának színvonala eléggé egyenetlen. Úgyes és elkedvetlenítő megoldásai egyaránt akadnak. Az előbbire idéztünk már példát, az utóbbira is álljon itt egy! Izzalmas lehetne a Jókai és Zola kapcsolatait tárgyaló fejezet, ám a szerző inkább csak az ide vonatkozó irodalmat kivonatolja, saját véleménye pedig (a 309–310. oldal fordulóján) iskolapéldája a habozó, ingatag, semmitmondó állásfoglalásnak. S hasztalan kerestük Gergely jegyzeteiben Dickens nevét, noha A gazdag szegények „világa” inkább őt idézi, mintsem Zolát!

A Trenk-regények gondozója, Radó György bánik anyagával a leghajlékonyabban. Lendületesen, olykor a szépiró ihletével fogalmaz (ritka érény!), s kitűnő a Trenk-téma bibliográfiája is. Néhol azonban felszínesnek érezzük. Trenk Frigyes emlékiratainak és Jókai két regényének összefüggéseiről elég röviden, mondhatni sommásan nyilatkozik. Hasonlóképpen felszínes a *Rab Rábynak*, a *Gróf Benyovszky Móríc életrajzá*nak és a két Trenk-regénynek az összevetése is. A „mintavételek” szellemesek, ám meggyőző erejük csekély, a tüzetesebb elemzést nem pótolhatják.

A barátfalvi lévita sajtó alá rendezőjét, Molnár Józsefet eddig kevészer emlegettük, de csaknem mindig dicsértük. Látványos megoldások nélkül alapos, megbízható munkát végzett. Tudományos apparátusa például szorgos, lelkiismeretes kutatómunkáról tanúskodik, kivált város- és egyháztörténeti anyagát érezzük gazdagnak. Ellenvetésünk csupán egy kérdés erejéig volna. Vajon érdemes-e egy mindössze 137 oldalas — és esztétikai szempontból gyenge! — regény kritikai anyagát 100 oldalnyira duzzasztani?

A teljesség igénye nélkül szóltunk a JKK négy kötetéről. Visszapillantva az elmondottakra, aránytalanul soknak látszik az akadémuskodás, kevésnek az elismerés. A JKK nem hibáktól hemzsező vállalkozás, jóllehet itt főként a fogyatkozások előszámlálására szoritkozunk. Hamisan hangzanék most minden mentegetődzés, ezért a gondolatmenetet csak azzal zárjuk, hogy kifogásainkat, ellenvetéseinket a Jókai-életmű és a kritikai kiadás tisztelete sugallta.

Lőrinczy Huba

BÁRTFAY LÁSZLÓ NAPLÓJÁBÓL

1—2 kötet. Válogatta és a jegyzeteket írta: Jenei Ferenc. 1. köt.: Bártfay László naplójából 1838—1841. — 2. k.: Bártfay László naplója 1849—1851 és válogatott levelei Kőlcsey Ferenchez. Bp. 1969. Petőfi Irodalmi Múzeum — Népművelési Propaganda Iroda. 237, 214. 1. (Irodalmi Múzeum IV—V.)

A nevezetes „Bártfay-szalonról”, azaz Bártfay László otthonáról, amely több mint egy évtizeden át volt az első magyar romantikus irónemzedék társasági központja, összejöveteleik, megbeszéléseik és vitáik színhelye, úgyszólván valamennyi, a reformkor irodalmi életéről, szellemi mozgalmairól szóló tanulmány és összefoglalás megemlékezik. Bártfay kéziratos naplójának tanúságtételét szintén nem egy kutató hasznosította már munkája során. Az irodalomtörténeti köztudat jó ideje tisztában van vele, hogy ezt a naplót — részben írójának említett szerepköre, részben más tartalmi vonatkozásai folytán — megkülönböztetett hely illeti meg a korabeli dokumentumok sorában, publikálása tehát elsőrendű szakmai érdek.

Maga Bártfay (noha az 1820-as évek amanachjaiban megjelent néhány, a kor átlagszintjén mozgó verse és elbeszélése) nem tartozott a hivatásos írók sorába. Energiáinak java részét 22 éves korától fogva az a sokrétű és szerteágazó tevékenység kötötte le, amely mint gr. Károlyi György titkárára és jogtanácsosára hárult rá. Az irodalmi és az ugyancsak kedvvel űzött történelmi stúdiómokra csupán szabad óráit fordíthatta; tervezett nagyobb munkái (amelyekről olykor naplójában is elejt egy-egy célzást) így rendre tervek maradtak. Voltaképpen tehát mint nagy kultúrájú amatőrt, a „literary gentleman” típusának rokonszenves képviselőjét kell őt számon tartanunk. Irodalmi ízlésében a klasszicista és a romantikus művészet-felfogás elemei ötvöződtek egygyé. Rövid önéletrajzában (amelyet a kiadvány, igen helyesen, az első kötet élén közöl) maga mondja el, hogy ifjúságának legfőbb olvasmányélményei Goethe, Schiller, Wieland, Klopstock és Matthison művei voltak. Háznépének — amint a naplóból megtudjuk — esténként Walter Scott és Bulwer regényeiből szokott felolvasni. „Igen sok gyönyörűséggel” olvassa Lamartine keleti utazását, majd a *Jocelynt*. bár az utóbbiban kifogásolja „az erényesség túlságait”. Raupach érzelgős szindarabja, a *Királyleány mint koldusnő* annyira megnyeri tetszését, hogy egyenesen „a’ legjobbak közé” sorolja. A Marót bán befejezésével viszont nincs megelégedve, mert túlzottan diszónánsnak érzi. Ő másféle — jellegzetesen a klasszicizmus szellemében fogant — végkifejletet szánna Vörösmarty drámájának: „A’ harc megzavarja a’ benyomást — legalább nálam — ’s a’ fiú, Bod, egész addig istentelennek növekedvén, vagy szilaj lélcikkel hal meg. Én élve hagynám

Maróttal, két egyesülő láng gyanánt Ida sírja felett, engesztelés ’s végtelen bánat tisztulásában.”

Az irodalom mellett a többi művészetekhez is vonzódott. Ferenczy István műtermében tett látogatásairól többször is szó esik a naplóban. Képzőművészeti érdeklődését igazolják azok a sorok is, amelyekben Barabás Miklós és a Pesten működő osztrák festő, Anton Einsl között von párhuzamot, Einslének adva az elsőseget, bár egyúttal azt is elismerve, hogy „Barabás az aquarelle modorban jeles, ’s crayonban”. Még szembe-tűnőbb a zene iránti fogékonysága, ami a kor magyar íróársadalmában kivételes jelenség számba megy. A legnagyobb elragadtatás hangján ír Liszt 1840. jan. 4-i és 6-i pesti hangversenyeiről, s Byron költészetével hasonlítja össze Liszt zongorajátékát. Ole Bill hegedűstjét is meghallgatja, egy másik koncerten pedig a még csak nyolc esztendő s hegedűs csodagyermek Joachim József tehetségére figyel fel. Lelkes szavakat talál a *Fidelio* zenéjének dicséretére, egy másik följegyzésben pedig Erkel *Bátori Máriájáról* nyilvánít kedvező véleményt.

Naplóiból és leveleiből egy higgadt, kiegyensúlyozott, hevesebb indulatoktól és érzelmi szélsőségektől mentes egyéniség arca tekint reánk. Igen nagy mértékben talál rá az a jellemzés, amelyet Zolnai Béla ad a szerinte 1815-től 1848-ig terjedő — „biedermeier”-kor emberéről. Zolnai felfogása értelmében „a Biedermeier” nem más, mint a ... mérsékelt szentimentális, de szívőrmémet és bensőséget áhítózó, páthoszt és szenvedélyt kerülő, ... eszmény és valóság konfliktusában félreálló, kispolgári keretek között kielégülő, a barokk spiritualizmusától és a fölvilágosodás racionalizmusától egyformán távolálló, a Megismerhetetlen elől visszahúzó és mégis ideálokhoz-nemesülni, emberméltóságra-emelkedni törekvő, ... túlvilág és földiség közt nyugalmat kereső, a romantika transzcendentalizmusát az elérhetlenség szféráiba száműző Polgár”, akinek jellegzetes magatartásformája „a családiaság kultusza, a polgári, törvény-biztosította csöndes boldogság áhítóza, ami oly messzire távolította a Biedermeiert a tizennyolcadik századi Sturm und Drang-nak lázongó, családot, polgári foglalkozást a művész jogán megvető költőtípusától és a romantizmus emberiség-gyűlöletétől; ... az eszmény és valóság kibékítése ...” (Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Bp. é. n. 8—9.) A Zolnai-féle (itt csak töredékesen idézett) meghatározás

zás Bártfay valóban nagy kortársai közül természetesen senkire sem illene rá — ám éppen az ő naplója az egyik meggyőző bizonyossága annak, hogy a „biedermeier” fogalma valóságos, tényszerűen dokumentálható jelenségeket (vagy legalább: ilyeneket is) sűrít magába.

A „Bártfay-szalon” kialakulása és fennmaradása nyilván nem kis részben azoknak a kivételesen szerencsés szellemi-lelki adottságoknak tulajdonítható, amelyek a házigazdát és feleségét (az utóbbiról egészen különös melegséggel emlékeznek meg a ház barátai) valósággal predestináltak vállalt szerepük betöltésére. Bártfayéknak sikerült olyanfajta meghitt, családias légkört kialakítaniuk maguk körül, amelyben különböző életkorú, eltérő társadalmi helyzetű és más-más temperamentumú vendégeik egyaránt otthonosan érezték magukat. A társaságot időnként meg-megosztó személyi és felfogásbeli ellentétek kieleződésének tapintatos diplomáciával igyekeztek elejét venni. Bártfay levelezése is tanúskodik róla, hogy egyéniségének sarkalatos vonásai közé tartozott a méltányos kompromisszumok létrehozására való törekvés. Amikor Bajzaék köre előbb Kazinczyval, majd később Szemere Pállal bonyolódott vitába (a Szemere elleni támadással, akaratuk ellenére, Kölcsey eltávolodását is előidézve), ő — anélkül, hogy az aurorásokkal való szolidaritását megtagadta volna — a szembenálló csoportok összebékítésére tett kísérleteket.

Nagy kár, hogy éppen a szalon volta-keppeni — 1826-tól 1838-ig tartó — fénykorának eseményeit nem ismerhetjük meg Bártfay följegyzéseiből. A napló ránk maradt anyagának első (összefüggő egységet alkotó) fele ui. az 1838. jan. 1-től 1841. dec. 2-ig terjedő időszakot fogja át. (Semmiféle bizonyíték nincs rá, hogy írója már előzőleg is vezetett volna naplót, de ha mégis létezett ilyen, úgy az bizonyára — Bártfay más kéziratával együtt — az 1838-i nagy árvíz áldozatául esett.) Az árvíz után Bártfay az Üllői úti Károlyi-házból a ma is álló belvárosi Károlyi-palotába költözött át — de a rendszeres irodalmi estélyek, amelyeken gyakorta került sor új művek felolvasására és megvitatására, s melyeken nem egy közös irodalmi vállalkozás terve öltött formát, itt már nem újultak fel. Ebben az időben az Akadémian már a Bajza—Toldy—Vörösmarty triumvirátusé volt a döntő szó, és az ő irányításuk alatt működött az 1837-ben megalakult Kisfaludy-Társaság is. Így a korábban domináló kötetlenebb informális jellegű szalonélet helyett most már ezek az intézmények (amelyeknek munkájából Bártfay is kivette a maga részét) váltak az aurorások tevékenységének legfőbb színtereivé s egyúttal a kor szellemi életének gócpontjává. A Bártfay

íróbarátaival összefűző kontaktus azonban továbbra is szoros maradt. A napló bizonyossága szerint ritka volt az olyan nap, amikor valamelyiküket ne látta volna magánál vendégül ebédre. Kapcsolataik intenzitásáról vallanak az együtt töltött színházi estékről és a közösen megtett kirándulásokról szóló följegyzések is. Az 1841. máj 27-i naplójegyzet egy részét nem csupán azért tartjuk érdekesnek idézni, mert itt Bártfay nemzedéktársai mellett már az 1830-as évek közepe táján fellépő és az Athenaeum törzsgárdáját alkotó fiatal írógeneráció legtöbb tagjának nevével is találkozunk, hanem főként azért, mert e sorok szűkszavúságukban is érzékelteni tudják a kor mindennapjainak — valamint patriarkális derű jegyében álló — atmoszféráját. „Féltizkor átmenék Budára Radnicscsal, honnan társasági kocsin a' hegyek közé menénk: Bajza, Vörösmarty, Szontágh, Megyeri, Garay, Székács, Vásárhelyi, Vachott Imre. Később oda künn, Luczenbacher, Szigligeti, Zofcsák szinte hozzánk csatlakozának; mindnyájan együtt ebédeltünk. Ebéd után Gaal, Tóth Lőrincz, Stuller, egy sereg nővel jöttek; az ismert völgyben telepedtek le, a férfiak egy része labdázott. 7 órakor a többitől elszakadván én 's R. gyalog jövének haza 9 órára. Nőm 's Lényi még ott maradván csak 10 után érkeztek. Az idő szép.”

A ránk maradt Bártfay-naplók olyan periodusokból származnak, amikor a közélet aktuális, különleges horderejű fejleményei minden irodalmi eseménynél erősebben vonták magukra az érdeklődést. Az 1830-as évek végén zajlott le a metternichi kormányzat és a magyar ellenzék legnagyobb szabású erőpróbája. Bécs ekkor indította meg az ellenzék teljes szétzúzását célzó — végül is kudarcba fulladt — offenzíváját, amelynek csúcspontját a Wesselényi, Lovassy László és társai, valamint Kossuth elleni perek jelentették. Természetes, hogy a napló ezekről a kérdésekről sem hallgat, sőt nagyon is jelentős helyet szentel nekik. Bártfay rendszeresen részt vett Pest vármegye közgyűlésein, a politikai irodalom újabb termékeit ugyanúgy figyelemmel kísérte, mint a szépliteratúráikat, s emellett gazdájának, a főrendi ellenzék egyik vezéralakjának politikai beszédeit is nemegyszer ő fogalmazta. A kor jelentős politikusai mind személyes ismerősei, otthonának ritkább vagy gyakoribb látogatói voltak — ám ő szemmel láthatólag Wesselényi barátságára volt a leginkább büszke. „A' derék Wesselényi huzamos idő óta hon érzette magát nálam; 's szeretett enni talámból, szeretett melegedni tűzhegyemen” — írja egy helyütt. A napló legszébb, legérdekesebb szakaszai közé tartoznak azok a passzusok, amelyekben Bártfay — nála szokatlan részletességgel s helyen-

ként szinte drámai elevenségű stílusban — a Wesselényi-per végső stádiumáról számol be. Az ítélet kimondását megelőző, majd az ítélethozatal és a fogság tényleges megkezdése közé eső napokat szinte állandóan Wesselényi közelében töltötte (aki egyébként már perbeli védekezésének munkálataiba is bevonta őt). A Wesselényivel és ügyével vállalt szolidaritás érzése nyer tömörségében is megragadó kifejezést azokban a mondatokban, amelyekkel elbeszélését befejezi: „Föltűnt előttem, hogy Wesselényi, mihelyt a kaszármába 's a' Hadnagy szobájába lépett, a' legszebb magaviselet példáját mutató. Minden büszkeség, dacz vagy keserűség nélkül férfias méltóság nyilatkozott minden szaván, mozdulatán 's a' véltenség nemes önérzete. Nyájás, szíves megadással szólott — néha néha bánatos komolysággal, de a' melly távol igen távol vala akár a hunyászkodástól akár leverettségtől.” — Hú maradt magához 's Wesselényi maradt, bár fogoly lett.”

Szívélyes viszony fűzte Bártfayt Kossuthhoz is, és a Pesti Hírlap első számáról az elismerés hangján nyilatkozott: „Ha e hírlap folyvást ilyen lesz — pedig mind inkább tökéletesülnie kellene — kétség kívül legderekkabb politikai lapunk leend s epochát fog szülhetni.” Am a *Kelet népe* megjelenésekor nyomban a magáévá tette Széchenyi véleményét, és ebben Kossuth válaszirátának megismerése sem ingatta meg. „Elolvassam Kossuth feleletét; polemianak derék, igen jó: de még is Gr. Széchenyinek van igaza” — jegyezte be naplójába 1841. szept. 8-án. Ez az álláspont merőben ellentétes az írogatórság többségének (s köztük az ő legközelebbi barátainak) a Széchenyi—Kossuth-vita során tanúsított magatartásával — viszont annál pontosabban egybevág a liberalizmusnak azzal az óvatossá és mérsékelt, mindenkor az ellentétek letompítására törekvő válfajával, amely Bártfay szellemi arculatát oly jellegzetesen meghatározta.

Források hiányában nem ítélni meg azt, hogy az 1840-es évek nagy politikai küzdelmei miképpen hatottak ki szemléletmódjának alakulására. A napló második nagy, összefüggő egységében, amely az 1849. jan. 5. és 1851. jan. 29. között készült főljegyzéseket tartalmazza, már egy gyökeresen megváltozott történelmi szituáció vetülete tükröződik. Bártfay (és ezen az eddig mondottak alapján semmiképpen sem csodálkozhatunk) nem tartozott a forradalom aktív résztvevői közé. Az egész — túlnyomórészt lakonikusan visszafogott tónusú — naplóban alig néhány olyan (1849 áprilisában, a tavaszi hadjárat nagy sikerei, Pest és Buda visszafoglalása idején leírt) mondatot találunk, amely kifejezetten a függetlenségi harc ügyével való együttérzésnek ad hangot.

Jóval nagyobb a történelmi forrásértéke a Világos utáni időszakban keletkezett naplójegyzeteknek. A naplónak ez a része az önkényuralom első hónapjainak viszonyairól, a győztesek brutális megtorló akcióiról, az új hatalmi szervek rideg és despotikus kormányzási stílusáról (amelyről Bártfay a gróf Károlyi-család vád alá helyezett tagjainak érdekében kifejtett tevékenysége során szerzett közvetlen tapasztalatokat) fest szemléletes képet. E megfigyelések hitelét csak növeli, hogy egy olyan szemtanú tollából származnak, aki előzőleg korántsem azonosította magát Kossuth politikájával és a szabadságharc célkitűzéseivel.

A napló eredeti kéziratának első részét az Országos Széchenyi Könyvtár, a második (jóval rövidebb) részt az Országos Levéltár őrzi. Nyomatásban először a XIX. sz. vége felé, különböző folyóiratok hasábjain láttak napvilágot kisebb részletek. Viszonylag terjedelmesebb szemelvények olvashatók a *Szöveggyűjtemény a reformkorszak irodalmából* (Bp. 1955.) c. egyetemi segédkönyvben. Az 1849—1851. évek teljes anyagát először Ács Tivadar tette közzé a *Népek tavasza* (Bp. 1943.) c. kötetben. A naplónak ezt a részét csonkítatlan formában közli az előtünk fekvő kiadvány második kötete is. Az első kötet az 1838—1841. évek főljegyzéseiből ad — az anyag kisebb hányadára szorítkozó — válogatást. A szerkesztői bevezető ezt az eljárást terjedelmi okokkal magyarázza. Kérdés azonban, vajon nem lett volna indokoltabb a rendelkezésre álló helyet — a napló második, nyomtatásban már hozzáférhető szövegegyiségének rovására is — a mindeddig kiadatlan első rész minél teljesebb bemutatására fordítani. A maga elé tűzött követelménynek — ti. hogy minden irodalomtörténeti vagy történelmi szempontból fontos részletet közreadjon — a sajtó alá rendező kétségkívül eleget tett. Amde tisztában kell lennünk azzal, hogy egy ilyenfajta dokumentum a *magá egészében* jelent forrásanyagot a társadalomtörténeti kutatás számára; a látszólag semmitmondó, ill. pusztán magánjellegű közlések is — egyedileg is, de főként statisztikai összességükben — értékes adalékokat szolgáltathatnak a kor életviszonyaira vonatkozólag. Így tehát a még oly sikerült válogatás sem teszi fölöslegessé vagy mellőzhetővé a teljes szöveg tanulmányozását.

A kötetek végén elhelyezett jegyzetapparat — a hasonló jellegű kiadványok jól bevált gyakorlatát követve — több részre tagolódik. A szöveg egyes helyeire kapcsolódó s azok rendjében haladó jegyzetek tárgyi tudnivalókat közölnek, ill. különböző eseménytörténeti mozzanatokról nyújtanak felvilágosításokat. Nyilván valamilyen technikai zökkenőre vezethető vissza egy, az olvasó szempontjából eléggé zavaró hatású körül-

mény: az ti, hogy az első kötetben e jegyzetek élén sohasem az a lapszám van megadva amelyen a kommentált szövegrész ténylegesen előfordul. Mindkét kötet tartalmaz — az érintett személyek főbb adatait is föltüntető — névmutatót, továbbá közli az idegen szavak és kifejezések magyarázatát. (Minthogy a két kötet névanyagában sok az azonosság, bizonytalanságosabb megoldás lett volna, ha a szerkesztő csak a második kötet végére illeszt egyetlen, összesített névmutatót.) Az első kötetben ezenfelül a naplóban említett színdarabok jegyzékét, valamint a szóba kerülő pest-budai utcák helyrajzi adatait is megtaláljuk.

A jegyzetek általában jól töltik be rendeltetésüket — kivéve a névmagyarazatokot, amelyekben nem csekély számú hiányt és pontatlanságot fedezhetünk fel. Természetesen nem lépünk fel azzal a merőben irreális igényvel, hogy e magyarazatok *valamennyi* említett személy (köztük sok névtelen, életét a nyilvánosságtól távol leléő kisember) kilétéről pontos tájékoztatást nyújtsanak. Annál több joggal kérhetünk viszont számon olyan adatokat, amelyek a közközben forgó lexikonokban, vagy pedig a reformkorral kapcsolatos történelmi forráskiadványok lapjain megtalálhatók. A születési és halálozási évszámok megállapítása olyan ismert személyiségek esetében, mint pl. br. Augusz Antal (1807—1878), ifj. Balogh János barsi alispán (1796—1872), Bene Ferenc orvosprofesszor (1775—1858), Christian Götz (1783—1849) osztrák vezérőrnagy, Hajnik Károly gyorsíró (1806—1866), Heckenast Gusztáv (1811—1878), Ignaz Lederer br. (1769—1849) tábornaszernagy vagy Rudics József (1792—1879) bácsi főispán, igazán nem lett volna nehéz feladat. Lónyai Gábor évszámait az első kötetben megtaláljuk, de a másodikban már nem, míg Bezerédy István és Nyáry Pál esetében a helyzet éppen fordított. Kazinczy Gábor halálozási évét az első és a második kötet eltérő módon adja meg, de mindkét dátum egyaránt téves. Nem jelentett volna komolyabb problémát jónéhány olyan személynév azonosítása sem, amelyekhez a mutató egyáltalán nem fűz magyarazatot. Az 1. k. 15. lapján említett Kis nevű, szentesi születésű festő nem más, mint Kiss Bálint (1802—1868), a korabeli történelmi festészet egyik ismert képviselője. Tretter pesti városi tanácsos neve a 17. lapon szerepel. Ennél többet a mutató sem mond róla, noha Tretter (és nem — ahogy a mutató hibásan írja — Tretner) György (1804—1875) neve, az Aurora-kör tagjainak műveiből készített német fordításai révén, a magyar romantika történetébe is beletartozik. A 115. lapon szóba kerülő német Byron-fordítóról, Zedlitzről sem tudjuk meg, hogy Josef Christian von Zedlitz (1790—1862)

osztrák költővel azonos. Az a Mérey, akinek neve a 147. lapon bukkan fel, kétségkívül M. Sándor (1779—1848) főispán, helytartósági tanácsos. 1849. okt. 20-i naplójegyzetében (2. k. 45.) Bártfay egy Pesten aznap kivégzett lengyel tisztet Favancourt néven említ. Elírását a mutató nem helyesbíti, pedig a magyar forradalomnak ez a lengyel mártírja valójában az Abancourt Károly nevet viselte. A 2. k. 50. lapján szereplő Vida — azaz V. Károly (1819—1862) konzervatív újságíró — neve ugyancsak magyarazata nélkül maradt. Előfordulnak a mutatóban hibás utalások is. Az a Fejérváry, akiről a 2. k. 81. lapján olvashatunk, nyilvánvalóan nem az első kötet anyagában többször érintett F. Ferenc, hanem F. Gábor (1780—1851) műgyűjtő, Pulszky Ferenc nagybátyja. Akad példa a szöveg felületes olvasása révén előállott bosszantó tévedésre is. Egy helyütt (2. k. 50.) arról ír Bártfay, hogy egy birtokeladási ügyben „délelőtt Zsivorával, . . . estve pedig Gr. Forgács Antal ügyészével, Tomkával” tárgyal. A mutatóban Tomka neve minden magyarazata nélkül áll, Zsivorához pedig a „Gr. Forgács Antal ügyész” megjelölés kapcsolódik. Ténylegesen — amint az idézett mondatból félreérthetetlenül kiviláglik — az ügyészt hívták Tomkának, míg Zsivora alatt Zs. György (1804—1883) jogtudós értendő. Ole Bull nevét a mutató hibás módon nem a *B*, hanem az *O* betű alatt regisztrálja. Különösnek találjuk azt is, hogy Wesselényi törvénytelen leányait, akiknek apaságát ő maga sohasem tagadta, a jegyzetek ismételtelen mint „nevelt”, ill. „fogadott” leányokat emlegetik. Végül szóvá kell tenünk, hogy a személynevek írásmódja terén a jegyzetapparátusban sok a következetlenség, és szép számban találkozunk kifejezetten hibás névalakokkal is.

A 2. kötet közli Bártfay kiadatlan leveleinek jegyzékét is. A szerkesztő tévesen vette föl a lajstromba a Walther Lászlóhoz szóló, 1848. okt. 20-i levelet, amely V. Waldapfel Eszter *A forradalom és szabadságharc levelestára* c. kiadványában (2. k. Bp. 1952. 213—15.) már nyilvánosságra került. A kiadatlan levelek közül 23 (ezeket írójuk 1827—1838 között Kölcseyhez intézte) ugyancsak helyet kapott a 2. kötetben. Ezek a levelek, amelyekben Bártfay túlnyomórészt az irodalmi és politikai élet friss fejleményeit vitatja meg barátjával, mindenképpen érdemesek voltak a publikálásra. Érthetetlen azonban, milyen ok készítette a szerkesztőt arra, hogy — merőben szokatlan, irodalmi levelezések kiadásakor gyakorlatilag sohasem alkalmazott megoldáshoz folyamodva — valamennyi levelet hasonmás-kiadásban, a kéziratról készült facsimile formájában adja közre. Ez az eljárás egyrésze fölösleges helypazarlást vont maga után, másrészt a levelek tanulmányozó-

jának dolgát alaposan megnehezíti. Jegyzeteket nem csatolt a levelekhez a szerkesztő, noha egész sor személyi és tárgyi vonatkozásuk igényelt volna magyarázatot.

Az Irodalmi Múzeum c. sorozat e két, Bártfay Lászlónak szentelt kötetét — fenntartásaink ellenére — irodalomtudományunk nyereségként üdvözljük. Együttal azonban

hadd fejezzük ki azt a reményünket, hogy ez a maga nevében hasznos vállalkozás nem vágta be végképp a kaput Bártfay naplójának teljes egészében való, minden tudományos követelményt kielégítő kiadása előtt.

Oltványi Ambrus

LENGYEL IMRE—TÓTH BÉLA: MARÓTHI GYÖRGY KÜLFÖLDI TANULMÁNYÚTJA

Adatok pályakezdéséhez, könyvtára keletkezéséhez Jakob Christoph Beckkel folytatott levelezéséből. Debrecen, 1970. KLTE Könyvtára. 136 l. (Könyv és Könyvtár, VII: 1.)

Debrecen református Kollégiumának XVIII. századi fénykorát Maróthi Györgynek, e korán ellobbant életű zseniális tudósnak reformjai nyitották meg 1740/41-ben. Kitűnő klasszikus filológus és matematikus, képzett zenész és teológus, energikus szervező és hatásos pedagógus volt. Az eddigi szakirodalom főleg pedagógiai munkásságát taglalta, zenei jelentőségét méltatta, végül a Nagykönyvtár birtokába jutott becses könyvgyűjteményének kiterjedését és jellegét próbálta felmérni. Csaknem nyolc évi nyugati tanulmányútjának jelentőségét eddig legfeljebb csak sejtthettük. A helyzet csak akkor változott meg, amikor Ernst Staehelin bázeli professzor Jakob Christoph Beck teológus és irodalomszervező (1711—1785) kiterjedt levelezését kutatva 1966-ban kapcsolatot keresett Debrecennel. Maróthi svájci tanulmányútja során meleg barátságot kötött a nála csak négy évvel idősebb Beckkel, majd Bázelt elhagyván, haláláig levelezett vele. Staehelin kiadta Beck levelezését, benne a Maróthihoz intézett leveleket is, a Debrecenből kapott segítség fejében pedig átengedte a Maróthi által írott levelek fényképmásolatát. A jelenlegi kiadás szerzői ezek alapján 28 levelet bocsátottak közre a peregrináció éveiből, az itthonról írott leveleket külön kötetbe kívánják rendezni. A levelek szövegének közlését 35 lapos bevezető előzi meg, a latin szöveget pedig tetemes jegyzetanyag és kivonatos, helyenként teljes fordítás teszi megközelíthetővé. (A bevezetést és a jegyzeteket Lengyel Imre, a fordítást Tóth Béla készítette.) Bőséges német nyelvű kivonatot és névmutatót teszi még használhatóbbá a kötetet.

Maróthi 1731-ben indult el, előbb Zürichben tanult (ezt az ismert, ám némelyek által kétségbevonott tényt a levelezés megerősíti, vö. 13. l.), majd átment a bázeli egyetemre. Itt több, egész életére kiható barátságot kötött, Becken kívül többek között Iselinnel, Grynaeus-szal is levelezett. Papi oklevele megszerzése után 1735 tavaszán továbbment Bernbe — ekkor kezdődik a közölt levelezés. Teológi-

ai tanulmányait nagyjából lezártak tekintette, klasszika-filológiával, történelemmel és matematikával foglalkozott behatóan. A leveleiben részletesen ismertetett berni tudományos kiadványok révén tulajdonképpen felcsapott a barátja által szerkesztett *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* c. folyóirat Nova literaria rovatának berni levelezőjévé. Elsősorban az Altmann professzor által szerkesztett *Tempe Helvetica* cikkeit, tanulmányait ismerteti. Később sokat bámult nyelvtudását (a latinul, görögül beszélő fiatalember a német mellé fokozatosan elsajátította a francia, angol, holland aktív ismeretét, a keleti nyelvek közül pedig megtanult héberül, arabul, szíriul olvasni, sőt, hozzászólt egy kopt szótár ügyéhez is) nagyrészt Bernben szerezte. Az élő szépirodalom iránt nem mutatott érdeklődést, viszont nagy gyönyörűséggel olvasta előbb franciául, majd angol eredetiben Swift műveit, és könyvei között megvolt egy Molière-kiadás is. 23. levelében beszámol sok ál- és féltudós felfuvalkodott írásdühéről, és elhatározza, hogy swifti szatírárt ír róluik. Szívvel-lélekkel elmerült tanulmányaiba, és növekvő szorongással gondolt arra, hogy lassacskán haza kell térnie. Idegenkedéssel gondol az otthoni teológusi vaskalaposságra, a történelem és a reáliák „elvi” megvetésére, a barbár pallérozatlanságra. A debreceni szenátus tájékoztatlanságának tudja be azt a tervet, hogy hazatérte után hét különböző tantárgy tanítását kívánják rábízni. A wolffi filozófia hivatástervező tanulmányozásától, különösen pedig tanításától teljesen elzárkózik (később Marburgba sem látogat el), egyebekben azonban hallatlan erőfeszítéseket tesz, hogy a hazulról erőltetett polihisztóri igényeknek megfelelően: nagy undorral még a megvetett középkori történetírók barbár latinságú „szerezeti meséin” is átrága magát. Keservesen fájó árat kell azonban fizetnie: önbizalma csökken, noha Beck is, a hazaiak is sürgetik, nem mer disszertálni, úgy érzi, csak sikertelen lehetne, tanulni kell még, sokat, és akkor, majd, majd... Végül anyagi okokra hivat-

kozva tanulmányútja következő állomására, Hollandiára halasztja tételeinek megvédését. Sorsa azonban nem kedvez: 1736-ban, Groningenben végül is csupán más tételeit védelmezi, a coceianus Daniel Gerdes professzor értekezésének vitáján elnököl. Igaz, hogy fényes sikerrel, a bizalmatlan, sőt gyűlölködő közönség előtt diadalra vitte a kopernikusi világméretet, sőt azt a saját nézetét is, hogy a csillagoknak vannak lakói. Társa hazautazása folytán Angliába már nem jutott el, apja halála is sürgeti a hazatérése: rövid sóhaj Párizs után — majd talán, ha évek múltán otthon úgy sem használhat honfitársainak, újra eljön, és végleg ittmarad, — azután Nürnbergben, Bázelen, Bécsen át hazatér; Vácon már várja a nyárias hazai valóság, Althan váci püspök személyében, aki cenzúráztatja összes könyvét és Macchiavellit elkobozza. 1738. január 11-én érkezett meg — végleg — Debrecenbe. Magyarország és Erdély antik emlékeinek Svájcban eltervezett felfedező beutazásából sem lett valóság, nemhogy a vágyott újabb nyugati peregrinációból.

A kiadvány értéke a további Maróthi-kutatás számára — túlzás nélkül mondhatjuk — felbecsülhetetlen. A gondos és rendkívül alapos, noha terjedelmi okokból ökonomikusan adagolt tudománytörténeti jegyzetanyag lehetővé teszi egy jövőendő monográfnak, hogy elinduljon a reformpedagógust és klasszikus szövegek kiadóját az aktuális európai áramlatokhoz és iskolákhoz kötő szálak nyomán. Világosan kirajzolódik Maróthi teológiai arculata is: mérsékeltan orthodox, à la Werenfels, elzárkózik cocejánizmus és voetianizmus ádáz csatáitól, és mindezek ellenére: Kálvinnak ad igazat Servet elítéltetésében. Ennél fontosabb azonban az egész teológiai mentalitástól és papi életformától való fokozatos, de határozott eltávolodása: matematikusi szenvedélyének felébredése után már azt is sajnálja, hogy egyáltalán papi talárt öltött. Leveleiből — amelyek néha Magyarországot, a magyar történelem egy-egy kérdését ismertető kisebbfajta értekezéséssé terebélyesednek — kirajzolódik reformvágyának alapkaraktere: a hazai barbár tudatlanság teljes elutasítása — és az egyre erősödő meggyőződés, hogy az adott szoros kereteken belül ő mégis használhat valamit. A tanulás melletti fítevékenységének, a levelekben bőségesen dokumentált könyvgyűjtésnek is a otthoni helyzet figyelembevételére szab törvényt: teológiai könyvet nem vásárol, az van otthon is elég, annál több matematikát és történelmet, noha, úgymond, az otthoniak aligha érdeklődnek az infinitézimális számítás iránt. A kísérleti fizikának korábbi elzárkózása után Hollandiában lesz lelkes híve. Szorgalmazza a folyóiratok és disszertációk

beszerzését: ezekből lehet a tudomány friss alakulását szemmelkövetni.

A kitűnő kötet használhatóságát csupán néhány kisebb hiba és téves fordítás zavarja. Petrus Bembus díszítő jelzője, a „scriptoris omnium politissimi” könyvcímme változott (26.). Műve címét haladóbb viszont előnévül „Periplus” Skylax (30.). Az álnévű Stephanus Junius Brutus *Vindiciae contra Tyrannos* c., Maróthi által felettébb kerestet művét nem „óvatosságból” tulajdonítja Miltonnak, hanem azért, mert első látásra nem jutott eszébe, hogy olvasta is a valódi szerzőről Bayle értekezését. Teljesen alaptalan félreértés tehát az a jegyzetben és fordításban is kifejeződő nézet, hogy „a Milton nevére való hivatkozás is a haladóbb szellemű helyek iránti érdeklődésének leplezéséül szolgálhatott” (43—46.). A kiadók csak kérdőjellel közlik és magyarázat nélkül hagyják az 5. levél egy fontos helyét; *ἀνθρώπου θησαυρός*. A sententia helyesen: *ἀνθρώπου πρὸ θησαυροῦ*; latinul Phaedrus két varjúról szóló meséje tette népszerűvé: Carbonem, ut aiunt, pro thesauro invenimus. (V. 6. 6.) Tömören jellemzi Maróthi lesújtó véleményét az ifjabb Bashuysen nagy reményekkel kézbevevett, ám csalódást okozó értekezéséről (45.). A megtanulásra kitűzött keleti nyelvek sorából a fordítás módszeresen kifejejt a szírt (49.). Ellenkező értelműre sikerült a félrefordítás a következő esetben: „aki hosszú ideig nélkülözte a történelem tanulását” (qui Historiae cognoscendae diutissime vacavit) (49.) A „vacare” ige félrefordítása a szövegösszefüggés további részének magyar értelmezését is elhomályosítja. A Caesar által a helvetusoknak tulajdonított görög írástudás kétségbevonását kifejező hely magyar fordítása is elnagyolt (57.). Az Altmann és Scheurer professzorok mulatságos civakodásáról beszámoló levél kivonatol fordításában félrevezető egy mondat: „Sok olyat mondott, amit Maróthi nem tartott helyénvalónak” (60.), ugyanis a kalandos görög-sváji etimológiákra látszik utalni, amelyeket Maróthi előző levelében valóban bírált, noha a vonatkozó helyen Altmann személyes gorombáskodásáról esik szó. Az a bizonyos, tervezett Thesaurus a latin szöveg szerint semmiképpen sem lehet J. Gessneré, ahogyan a jegyzet állítja, hanem csak bátyjéé (68. 204. j.). A fordító nem érti el Maróthi gúnyolódását a „dinyfefejú” Uriel papon, aki „suam tempen” védi: ő és a berniek nem általában védik a lapot esztelenül, hiszen Altmann folyóirata ellen nincs Maróthinak kifogása, hanem — csak a cím téves singularisát (a Tempe szó neutrum pluralis)! (vö. 68.). Egy másik szójáték fordítása is félresikerült: Beck nem „az Iselin révén megismert új irodalmárok püspöke” (78.), hanem az Iselin által szerkesztett „Nova literaria” rovat felügyelője!

(te esse *ἐπισκοπὸν* novorum literariorum ex Ven. Iselino cognitorum, 76.). Végül a Rhetorissa nem „rétoroskodó”, hanem „rétornó” (116–117.).

A kiadók Maróthi levelezését életrajzi könyv- és tudománytörténeti dokumentumként kezelték. Ez a szempontszűkítés mindenképpen jogosult, azonban nem feledkezhetünk el arról, hogy e levelek az epistolographia műfaji szabályainak figyelembevételével fogalmazott, magasfokú művészi tudatossággal írt, kitűnő latin stílusban tartott prózai alkotások. A könyvismertetés keretében nincsen helyünk részletesen elemezni az epistola suasoria csoportján belül különféle alfajokba tartozó levelek — mondhatjuk, mesteri — szerkesztését. Hadd emeljük ki egyedüli példaként a 7. levelet. A levél merituma: nyomatékosan kéri bázeli barátját egy magyar honfitársa gyámolítására. Erre azonban csak bevezető baráti enyvelés, a folyóiratról való részletes tudósítás, a közrepre beékelte gratuláció után kerül sor, majd a szimmetrikus szerkezetet fordulatossá zárlat rekeszti be. Feltétlenül kell azonban foglalkoznunk a levélbe hagyományosan beillesztett, sokszor deformált vagy célzásszerű latin és görög proverbiumokkal és sentenciákkal. A műfaji szabályok szerint ez elengedhetetlen része a leveleknek. (Arany száz év múlva — már magyarul — ugyanezzel a chria-módszerrel ír leveleket Petőfinek!) Bernbe vezető útján sokan elkísérték: *Homereum dixisses cum novem Musis et tribus Gratiis, nisi mares fuissent*. A célzás szellemesen utal Ovidiusra:

Ipsae licet Musis venias comitatus Homere: si nihil attuleris, ibis Homere foras. (Ars amatoria, 2. 79. vö. 35.) Cicerói és anticiceronianus stíluslemeket csúfondáros finomsággal keverő prózájában természetesen bocsánatot kér az indigeto ige használatáért: hiszen ez a pontifexi könyvekből van merítve. Az órómai kultikus szót nyilván Festus szótárából ismeri (megvolt neki), de a „pá-pista” jelentés is felrémlik a „pontificalis” szó mögött. Nem kölcsönözhet a berni könyvtárból, sóhajtván gondol a bázeli szép időkre: *O mihi praeteritum referat si Beckius-aurum!* (39.) Az óhaj Vergiliusra utal: *O mihi praeteritis referat si Iuppiter annos.* (Aeneis, 8.560.) Egyszer tréfásan kijavítja magát a „latera” anticiceronianus pluralisáért, máskor francia — latin basztardnyelven gúnyolja a fennhéjázó diákokat (39.). Komoly-tréfás kétségbeeséssel gondol arra, mihez kezd az otthoni környezetben sok nyelvű tudásával. Horatiusi és homéroszi idézetet olvaszt össze a *πολυγλωττός ἀνὴρ* helyzetének érzékeltetésére (47. l., *Odysseia* I. 1. és *Carm.* 4.3.22.). Ő azonban még Ulyssést és felülmúlja — hiszen Homéroszt is tudja! S e tréfás megdicsőülés után az antiklimaxot ismét pro-

verbium szolgáltatja: mi köze ennek a praktikus megélhetéshez?! *ταῦτα πρὸς τ' ἄλλα* A válasz kimondatlanul is benne rejlik: *Nihil ad farinas*. Magyarországon csak, ha a teológiában is kitűnik, méltányolják valamennyire az embert. (Míntha Bessenyei vitáját előlegezné a „filozófusokkal”!) A hivatástudat és a kényszerűség kettős szorításában vergődő egyéniségről feledhetetlen képet fest ez a 6. levél. Irónia és szelíd humor, fekete kétségbeesés és sztoikus elszántság váltakozik benne, mindvégig fölényes stílus-érzék által zabolázva. A végén emelkedett retorikáját a „jocosa” levélhez jobban illő ritmikus prózává szelidíti. A 9. levélben az *Iliász*ból idéz (I. 91., vö. 55–56.). A következő levélben jóízű fölénytelmesített tudományos békaegérharcot a két tudós professzor között természetesen ismét homéroszi idézetekkel ékesíti (*Iliász*, I. 6–7–, 16., 258.). A 11. levélben tréfásan istentelenkedik, amikor megjegyzi, hogy die Sabbathi indult útnak Zürichbe: ezzel persze keresztény szellemben hágja át az ószövetségi előírást. A 13. levélben férfitavadásatra induló kacér nőhöz hasonlítja a tudós Altmann professzort, amikor arról a vélekedésről beszél, hogy Angliába nam alii putant spectatum iturum, ut spectetur. (Vö. *Ars amatoria*, 1.99. *Speciatum veniunt spectantur ut ipsae*, I. 65.) Beck odaköltözhetett a bálványozásig tisztelt Iselinhez: ha ő is ezt tehetné, akkor — az általatok rettegett francia király boldogságával sem cserélne! A célzás nyilvánvalóan Platónra utal: Szókratész helyezi az álomtalan alvász boldogságát fölbe a perzsa király boldogságának (Ap. Socr. XXXII. 40. E., vö. Gorgias, 470. E.) (67.). A berni féltudósokat, akik nem állják a Tempe szót singularisnak tartani, Plautusszal nevezi tökfeknek: *Vides pepones nostros ut aedilitatem gerant sine populi suffragio* (68., vö. *Stichus* 353.). Beck a cicerói purizmus híve: neki tehát cicerói kifejezéssel bókól: *ut frontem feris*. (69.) Mikor arról beszél, hogyan kell legyűrnie a középkori történetírás iránt érzett undorát, Vergiliusszal és Horatiusszal biztatja magát (81., vö. *Aeneis*, 6. 128., és *Garm.* 1. 3. 9.). Levélhordozóját, a folyton tréfásan aposztrofált Bernhardot azért hívja a „clair-vauxi apát fiának”, hogy Szt. Bernát felé tegyen egy kedélyesen gonoszkodó vágást (87.). A 19. levélben magasabb hangot üt meg: ez epistola congratulatoria. Epicurus és Cicero barátság-eszméjét vállalja: chiasztikus elrendezésben említve az ornamentumot és az utilitást. (uo.) A 20. levél kedves recenzió-paródiá, Beck modorában. (91–92.) Küldönösen szellemes a Suetonius sokat vitatott Chrestusának emlegetése: „Chrestum libertum, esse, si Diis placet, nescio quem terrae filium.” 21. levélben Juvenalisszal rohan ki a könyveket halomra gyártó tudatlanok

ellen: nisi adeo teneret homines insanabile scribendi cacoëthes (93., vö. Juv. 7. 51). Azonban még igen sokáig sorolhatnánk a szellemes Cicero, Livius, Ovidius, Juvenalis stb. reminiszcenciákat.

Könyvismertetésünkben sok dologról nem beszélhetünk: sok újat találhatunk benne az egyháztörténet kutatói is, elsősorban Tsétsi János sorsára vonatkoztatva; egy majdan

megírandó eszmetörténeti monográfiának is elengedhetetlen adalékokat szolgáltat a Wolffot, Thomasiust, Barbeyracot stb. tanulmányozó, illetve hallgató ifjú tudós levelezése. Az időközben megjelent második kötet ismertetésére rövidesen sort kerítünk.

Szörényi László

Magyar humanisták levelei. XV—XVI. század. Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta: V. Kovács Sándor. Fordította: Boronkai Iván, Hegyi György, Kapitánffy István, Salánki József, Szepessy Tibor. Bp. 1971. Gondolat K. 712 l. (Nemzeti Könyvtár)

Az *Árpád-kori és Anjou-kori leveleknek* mintegy folytatásaként a Nemzeti Könyvtár újabb kötete a magyar humanisták leveleiből közöl bőséges válogatást magyar fordításban. A kiadvány aránylag nagy példányszáma mutatja társadalmunk komoly igényét arra, hogy a múltat közvetlenül, az eredeti, hiteles forrásokból ismerje meg. A gondos, szakszerű jegyzetelés, alapos bibliográfia viszont értékes forráskiadvánnyá is teszi V. Kovács Sándor kötetét. Mert igaz ugyan, hogy a legpontosabb fordítás sem pótolhatja soha teljes mértékben az eredeti nyelvű szöveget, mégis tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy a latin nyelv alaposabb ismerete az egyetemi oktatásban is, de még tudományos kutatók körében is egyre érezhetőbben csökken. Így az anyag megközelítése, kiválasztása, megértése szempontjából nagy segítséget nyújt az egyébként se mindig könnyen érthető stílusú latin nyelvű leveleknek magyar fordításban hozzáférhetővé tétele.

V. Kovácsnak a kötethez írt bevezető tanulmánya először ad részletes elemzést a magyar humanista levélírás kialakulásáról, változásairól, fejlődéséről, típusairól, de ugyanakkor a levélírókon keresztül plasztikus képet is rajzol a magyar humanizmus világáról, képviselőinek egyéni vonásairól.

Ami a szövegek kiválogatását illeti, nagyon szerencsés alapszempont volt, hogy nem a *humanista* leveleket közli, hanem *humanisták* leveleit; akkor is, ha maga a levél nem mindenben felelt meg a humanista levélírás műfaji követelményeinek. Így válik a gyűjtemény hitelessé, életszerűvé, a valóság sokszínű kaleidoszkópjává, elkerülve az egyoldalú tematizálás veszedelmét. A kötet 345 levélnek jóval több mint a fele három nagy levélanagyból, Vitéz Jánoséból, Váradi Péteréből és Oláh Miklóséból származik. Ugyancsak sok van még Janus Pannoniustól, Mátyás királytól és Brodarics Istvántól.

De legalább ilyen fontos az a 35 név, akiktől csak egy-két levelet találunk, főleg a kisebb humanistáké. Ezekből a levelekből szinte fogható közelségbe kerül a magyar humanizmus 1440—1550 közti világa. Meggyőző bizonyítéka annak a ma már egyre elfogadottabb ténynek, hogy a magyarországi humanizmus nem egy szűk körű udvari világ üvegházi légkörének törékeny világa volt, nem Mátyás és Beatrix gyökértelenül erőszakolt újítása, hirtelen jött, hirtelen elmúlt divat, hanem a magyarországi műveltségnek, legalábbis legfelső szintjének, általános jellemzője, a művelődés főárama, évszázados előzményeken, erőteljes folyatással. A levelekből és a levélírók személyéből az is kiderül, hogy a magyarországi humanistáknak milyen hosszú sora kapta — Mátyást megelőzve és az Ulászló-kori német hatást túlélve — ezt a műveltségi közvetlenül az itáliai forrásokból és tette általánosan kötelezővé, olyan szilárd alappá, amelyen virágzásnak indulhatott a XVI. századi magyar reneszánsz, amely korszak egyébként a politikai események, háborúk, szegénység miatt mindenre alkalmasabbnak látszanék, mint erre a virágzásra.

A levelek kiválasztását csak egy-két ponton lehetne megkérdőjelezni: Mátyás király 109., 113., 124. sz. levelei nem missilisek, hanem oklevelek (mandátumok), persze az is igaz, hogy némileg átmeneti formájuk miatt itt alkalmasak a változatok további bemutatására. Oláh Miklós levelei közt következtetésnek látszik Erasmus választleveleinek közlése. Maximilianus Transilvanusnak Magellán föld körüli útjáról szóló hosszú beszámolója csak forma szerint levél, valójában útleírás, olyan utazásról, amelyen a levélíró maga nem vett részt. V. Kovács maga is megjegyzi, hogy ez a levél „messze túllépett a levélírás szűk keretein”.

A levelek közlésének formai szempontjaihoz csak egy megjegyzésünk volna. Vitéz János leveleskönyvénel talán jobb lett volna Ivanics valamennyi megjegyzését együtt közölni, elválasztva a kiadáshoz adott, számozott jegyzetektől. A sajtó alá rendezés, jegyzetelés mintaszzerű. Ami kevés hiba itt-ott becsúszott, az elenyésző számú, s ilyen nagy terjedelmű kiadványban el-

kerülhetetlen. Ilyen egy-két hibás dátum: a 257. levélben szeptember 14. helyesen 17., de ez lehet sajtóhiba is, ahogy világosan csak nyomdai hiba a 303. levél 1500-as évszáma, ami a tartalomjegyzékben helyesen 1530. Mátyás király születési éve helyesen 1443, nem 1440. (Gouth Kálmán: Mikor született Mátyás király? Kolozsvári Szemle 1943.)

A levelek fordítása természetesen nem egyenletes, hiszen őt fordító munkája, de ez nem is baj, legalább nem válik túlságosan egységessé simítottá a fordításban a sokféle levélíró változatos stílusa. Persze a fordítók feladata nem volt könnyű. Nem könnyű mindig megtalálni a helyes középutat a pontos szövegűség és az olvashatóság között, nem könnyű elkerülni az ál-régiességét éppen úgy, mint a túlzott modernséget és magyarosságot. Mindegyikre akad példa az egyébként nagyon jó fordításokban: „áldozár”, „hón óhajtott”, „a legfaragatlanabb tuskó a világon” (omnium incivilior), „magyarán szólva” (ut aperius loquar), „ép bőrrel szabadultál” (te evasisse inculumem), „se szivességben, se baráti szolgálatban le ne pipálg engem” (me nec officio, nec beneficio evincatis), „kiváltságunk forog kockán” (pro libertate agitur), „Betegen fekszel” (malam habere valetudinem). Az „emberségesség” is maradhatott volna humanitas. Janus Pannonius pedig nem az ellen tiltakozik, hogy „senki ezentúl írásművet diktálnom ne unszoljon” (nemo me ultra literas dictare compellat), hanem levelek fogalmazására gondol, mert a humanisták bármennyire is törekedtek Cicero stílusára, mégse tudták levétközni egészen a középkori terminológiát (dictamen!).

Befejezésül még csak annyit, hogy érdemes lenne egyszer hasonló kötetben a külföldi humanistáknak magyar barátaikhoz, illetve Magyarországról haza küldött leveleit hasonló kötetben, fordításban közölni. Össze gyűjtésük nem is lenne olyan nagy feladat, hiszen legnagyobb részüket kiadta, eredetiben, Ábel Jenő, akinek emlékének V. Kovács Sándor szép kegyelettel a *Magyar humanisták leveleit* ajánlotta.

Csapodi Csaba

Régi magyar világjárók. Harmadik kiadás. A kötet anyagát összegyűjtötte Borsody Bevilacqua Béla, szerkesztette Agárdi Ferenc. Bp., 1969. Gondolat K. 340 l. (Siker könyvek)

A hazai világjárók utazásai mindig számíthatnak az érdeklődésre; még akkor is, ha nem ők maguk szólnak meg a könyv lapjain, mint pl. Halász Gyula munkájában,

a *Világjáró magyarokban* (Aquincum kiadás. Bp., é. n.) vagy László—Bencsik Sándornak a közelmúltban megjelent *Nagy magyarok idegenben* c. kötetében (Móra K. Bp. 1972.). Legérdekesebb s legtanulságosabb természetesen az a megoldás, ha ügyes válogatásban maguk az utazók szólnak meg naplóik, leveleik, emlékirataik lapjairól. Borsody Bevilacqua és Agárdi már munkájuk korábbi kiadásában (*Régi magyar világjárók*. Művelt Nép K. Bp. 1954. Második, bővített és átdolgozott kiadása uo. 1955.) az utóbbi szerencsésebb megoldást választották.

Az anyag természetesen igen gazdag, még akkor is, ha csak a „régii” magyar világjárókat akarjuk bemutatni. Halász Gyula lényegében a XVIII. századdal: Jelky András és Benyovszky Mór utazásával kezdte könyvét. A szerzők egy századdal korábban: a török portán járt erdélyi követei — Borsos Tamás, Rozsnyai Dávid, Sándor Pál — beszámolóival kezdik válogatásukat. Utána is igyekeztek némi rendet tartani, részben az utazás indítéka szerint: a Rákóczi-emigráció írói (Komáromy János, Mikes Kelemen) után a céhek világjáró iparoslegényei (Jelky András, Szentessy Dániel) következnek, majd a reformkor világba tekintő magyarjai: Bölöni Farkas Sándor, Haraszthy Ágoston s a természettudós Nogel István; az ötödik fejezetben a szabadságharc emigrációjának Törökországtól Hong-Kongig s Haiti szigetéig, Ausztráliáig vetődött utazói kaptak helyet (Szemere Bertalan, Wass Sámuel stb.). A következő fejezetek már világérszek szerint tagolják az utazásokat: noha a *Dél-Amerika őserdőiben* c. fejezet utazója, Geöcze István, s a *Bolyongások Afrikában* c. fejezet egyik hőse, Asbóth János, szintén a szabadságharc miatt, politikai okokból került külföldre. Az *Ázsia térségeiben* c. utolsó fejezet már nem „alkalmi”, hanem hivatásos utazókról, szaktudósokról szól (Vámbéry, Lóczy, Lendl Adolf, Stein Aurél), az egy Kompolthy Jób, kínai postaigazgató, kivételével.

A szerzők bizonyára szándékosan mellőzték a régi európai utazásokat, s a megszabott terjedelem miatt döntöttek az „egzotikusabb” utazások mellett. A második kiadáshoz képest csupán két fejezet maradt el: az I., a *Legendás utazók*, amely az izlandi Leif Erikson homályos kilétű „Tyrker”-jének, továbbá Julianus barátának és a New Foundlandba vitorlázott Stephanus Budaeus Parmeniusnak utazásáról adott hírt, valamint a II. fejezet, amely Magellán bizonytalan kilétű krónikásáról, Maximilianus Transylvanusról s a késmárki „Magyar Szimplissimus”-nak konstantinápolyi utazásáról számolt be. Elhagyta még a szerkesztő a Dél-Amerikát járt Madarassy László úttjáról szóló alig két oldalnyi rövid ismertetést is.

Nem sokat veszítettünk velük, mindössze Julianus barát utazását hiányolhatjuk.

A bemutatott negyedszáz utazó leírásai-ból szerencsés kézzel emelték ki a szerzők a legjellemzőbb részleteket, amelyek egyben a mához is szólnak (Böloni Farkastól pl. az utopista Economyban tett látogatást, Torday-tól a négerek emberi értékeiről írt sorokat).

A terjedelem korlátozva volt, mégis sajnálhatjuk, hogy egy ilyen válogatásból hiányzik Magyar László, Benyovszky Móric, Kőrösi Csoma, Reguly Antal, Xantus János vagy Bíró Lajos néhány oldala. Érdekükben mellőzni lehetett volna pl. Jelky András kétes hitelű kalandjait (különösen kiút a dokumentum jellegű kötetből Hevesy Lajos ifjúsági regény feldolgozásában); Mikes klasz-szikus értékű leveleire is hozzájuthat köny-nyen máshol is az olvasó, akárcsak Stein Aurél műveire, aki különben nem is igen nevezhető „régí” utazónak, hiszen 1944-ben halt meg.

A szövegek gondozása e népszerűsítő kiadványban példamutató: néhol korszerűsítettek csak a szerzők a fogalmazáson, de ezt jelezték. A jegyzetelés is példás: a szokatlan szavakat, kifejezéseket még a bevezetőben megmagyarázzák, vagy lapalji jegyzetben közlik, illetve a szöveg közben szögletes zárójelben. Néhol azonban elkelt volna még a magyarázat: így az erdélyi követeknél többször előforduló *mentest* ('menten, tüstént') szónál (17., 24. l. stb.); a *terű* (78. l.) 'teher' jelentését sem ismerheti mindenki, úgy-szintén a *kertel*-nek 'kerít, határol' jelentését (79., 91. l. stb.). A székely tájnyelvi *szigorog*-ról (99. l.) sem mindenki tudja, hogy azt jelenti: 'nyomorog', s a *veresszőlő*-ről sem, hogy az a székelyeknél 'ribizke' (94. l.). A *regédes*-ről sem ártott volna jelezni, hogy annak a szövegben előforduló jelentése: 'büszke' (142. l.). A *shaker*-eknél (95. l.) szükség lett volna az etimológiai magyarázatra, a *hariska* 'köles'-sel való értelmezése nem pontos: a székelyföldi *hariska* (*haricska*) jelentése: 'pohánka, hajdina'.

A szemelvények forrásairól mindenütt tájékoztatást kapunk, csupán Berzenczey László útjánál maradt ez el. Böloni Farkas Sándor útikönyvének „páratlan irodalmi sikerét” említi a bevezetés, de ide tartoznék az is, hogy a demokráciát magasztaló könyvet az osztrák hatóságok elkobozták. (Kár, hogy a felhasználó útirajzoknak csupán első megjelenését idézik, pedig az olvasók fölkel-tett érdeklődése bizonyára szívesen utánané-zne a könnyebben elérhető későbbi kiadá-soknak.)

A méltán sikeres, a jelenhez is szóló válo-gatás esetleges újabb kiadásából érdemes lesz e kisebb hibákat is eltüntetni.

Szilágyi Ferenc

T. Erdélyi Ilona: Irodalom és közönség a re-formkorban. Regélő Pesti Divatlap. Bp. 1970. Akadémiai K. 247 l. (Irodalomtörté-neti füzetek, 69.)

A folyóiratok történeti feldolgozása épp-úgy feladata a sajtótörténésznek, mint az irodalomtörténésznek. Bár sokáig elhanyagolt területe volt ez az irodalomtörténetírásnak, az utóbbi években egyre többen vállalkoznak folyóiratok ilyen jellegű feldolgozására, elég csak Baranyi Imre, Németh G. Béla, Tamás Anna, Törő Györgyi nevét említenem.

A folyóiratok irodalomtörténeti szempontú feldolgozásai lehetővé teszik az írói alkotás létrejöttét befolyásoló közeg teljesebb meg-ismerését. Az effajta munkák segítségével lehetségessé vált például egyes, eddig gondolati újszerűségükkel magányosan állónak ítélt írói életművek szerves kapcsolatát ki-mutatni a magyar közgondolkodással. Bara-nyi Imre könyvében (*A fiatal Madách gondol-latvilága*) Az Athenaeumból fejtekte ki a ma-dáchi eszmerendszer leglényegesebb jégeit.

Ugyanígy T. Erdélyi Ilona is egy eddig feldolgozatlan folyóirat, a RPDl 1842–44-es évfolyamainak tanulmányozása során ju-tott el egy fontos irodalomtörténeti s egyben irodalomszociológiai probléma megoldásáig, mely arra adott választ, hogy irodalmunk megkésztet polgárosodása következtében, ho-gyan alakult az irodalom és közönség viszona-ya az 1840-es évek első felében. Ez ugyanis ezekben az években sajátos élességgel jelent-kezett, különösen a divatlapoknál. A szer-kesztőknek egyfelől vállalniuk kellett a polgári ízlés elvi cikkeikkel történő terjesz-tését, másfelől azonban figyelembe kellett venniük az elmaradott ízlésű magyar közön-ség befogadóképességét is. A RPDl szer-kesztői és a reformkori olvasóközönség küz-delemmel teli viszonyának bemutatása a könyv egyik legkövetkezetesebben végigvitt gondolatsora.

Tekintettel arra, hogy a reformkori olva-sóközönség igénye objektíve felmérhetetlen valamint azért, mert a polgári sajtó megin-dulásakor a szerkesztők ízlésformáló munkája erősebb, a könyv módszere elsősorban törté-neti. Ennek segítségével természetesen értékelni tudja a különböző társadalmi, politikai, irodalmi mozgalmakat, a lap belső életét, a korabeli sajtó adatait. Jól teszi, hogy megvizsgálja a fellelhető szerkesztői nyilatkozatokat és programcikkeket. (Kár, hogy eddig a korszak folyóiratainak ilyen tárgyi munkáiból még nem készült váloga-tás.) T. Erdélyi Ilona szerencsés kézzel még bevonja vizsgálatába az Erdélyi-levele-zést is. A történeti módszer vizsgálgódsát T. Erdélyi Ilona igen hasznosan kiegészíti, megállapításai alátámasztására, statisztikai-szociológiai felmérésekkel.

T. Erdélyi Ilona a lap Tárca-mellékletének Pesti Posta és Gyorskocsi rovatának tárgyalása kapcsán a kérdés súlyának megfelelően elemzi a lapban közölt vidéki tudósításokat, leveleket, hiszen ezekben fogalmazódnak meg a legközvetlenebbül a reformkori olvasóközönség igényei, problémái: az érdekegyesítés gondolata, a meglévő társadalmi elkülönülés felszámolásának szükségessége, az uralkodó előítéletek elleni küzdelem, a könyvek és helyi újságok hiánya, a nők nevelése.

A szerző által vizsgált időszakban a RPDl élén Erdélyi János állott. Ez sem indokolja azonban az Erdélyi-kérdés ilyen méretű tárgyalását, bár kétségtelen, hogy T. Erdélyi Ilona tud újat mondani Erdélyi Jánosnak, az eddigi szakirodalom által kevés figyelemre méltított pályaszakaszával kapcsolatban, elsősorban szerkesztői elveiről, személyiségéről, gondolkodásáról.

T. Erdélyi Ilona könyvének külön értékét ad, hogy anyaga az irodalomtörténeiszek által nem eléggé ismeretes Erdélyi-Tár adatain alapul. Ennek felhasználásával sikerült Erdélyi álneveinek, betűjegyének feloldása. Az anonim írások összehasonlítása az Erdélyi-Tárban talált fogalmazványokkal pedig több esetben kétségtelenné tette Erdélyi szerzőségét.

Eppen T. Erdélyi Ilona sok tanulságos szempontot felvető munkája kapcsán szükséges megállapítani, hogy e korszak kutatásának szélesebb alapokra helyezését nagyban gátolják a források megszerzési nehézségei, helyhezköttöttsége. Jó lenne, ha a közismerten kulcsfontosságú reformkori folyóiratok faksimile kiadásban jelennének meg, olyan avatott szakemberek értő kommentárjával, amit T. Erdélyi Ilona.

Heverde László

N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. Bp. 1969. Akadémiai K. 84 l. (Nyelvtudományi Értekezések, 64.)

A szerző témaválasztása bizonyos vonatkozásban kétségeket ébreszt. Érdemes-e — legalábbis ilyen részletességgel — egy író fiatalkori műveinek, zsengeinek kifejezőmódjával foglalkozni, amikor köztudott, hogy az igazán egyéni jellegzetességek, a „saját stílus” jegyei többnyire csak később alakulnak ki? Másrészt azonban épp ez avatja a feladatot különlegesen érdekesítővé, hiszen lehet-e izgalmasabb kérdés egy író stílusával kapcsolatban, mint éppen az egyéni hang kialakulásának megragadása, vagyis annak felderítése, mit talált már készen indulásakor, mit vett át másoktól, s mit adott hozzá ő maga?

Dely Zsuzsa meggyőzően bizonyítja, hogy Jókainak kb. 10 évre volt szüksége, míg eljutott első, igazán érett műve, az *Egy magyar nábob* megírásáig. E korai pályaszakasz, a *Nábobig* megtett út nyelvi-stilisztikai kísérleteit és eredményeit dolgozta fel a szerző.

Először a Jókai nyelvéről és stílusáról szóló eddigi tanulmányokat veszi számba, majd irodalmi nyelvünk helyzetét vázolja fel Jókai pályakezdésének időszakában, a XIX. század negyvenes éveiben. Ezután foglalkozik az író szókincsével, a szószerkezetek szerepével Jókai képalakításában és kifejezőmódjában, mondatstruktúrájával és mondatfajtaival, s végül egy zárófejezetben áttekinti a fiatal Jókai nyelvének és stílusának alakulását.

Az első benyomás a tanulmány olvasása közben kétségtelenül az elismerésé. A szerző hallatlan szorgalommal óriási nyelvi anyagot hordott össze könyvében, s nagyon sok értékes megfigyeléssel gazdagítja a Jókai nyelv-re és stílusára vonatkozó ismereteinket. Az író mondatstruktúrájával, mondatfajtaival, főként pedig mondatritmusával kapcsolatos megállapításainak többségét a további Jókai-filológiának is figyelembe kell vennie. Ennek ellenére a végén mégis némi csalódottsággal tesszük le a könyvet. Elégedetlenségünknek többféle oka is van, itt most csak a fontosabbakra térnek ki.

Az első a módszer. Annak a feldolgozási módnak ugyanis, amelyet tanulmányában a szerző alkalmazott, kétségtelenül megvan a maga előnye, de nem mentes bizonyos veszélyektől sem. Ez utóbbiak közül a legfontosabb a konkrét művektől való eltávolodás. Nem művészi alkotásokat, nem irodalmi műveket vizsgál a maguk tartalmi és formai meghatározottságában és összefüggéseiben, hanem nyelvi-stilisztikai eszközöket leltároz, csoportosít s rak be különböző címkével ellátott dobozokba. Nem utolsósorban ennek a módszernek tulajdonítható, hogy a sok értékes részeredmény ellenére sem kapunk végül igazán teljes és meggyőző képet a pályakezdő író nyelvéről és stílusáról, s még kevésbé az igazi Jókai-stílus megszületésének folyamatáról.

Még komolyabb fogyatékoságok származnak abból, hogy a szerzőből szinte teljesen hiányzik a kritikai érzék. Mindig, mindenben a zsenialitás jegyeit igyekszik felfedezni, s olyasmiben is Jókai csodálatos leleményeit, gazdagságát, nyelvi bravúrait ünnepli, ami már az író fellépésének idején közkincc volt. Annál meglepőbb ez, mert Dely Zsuzsa idézi Jókai önéletírásának azt a részletét, amelyben maga az író is „a beteges fantázia agyrémei”-ről s a „hosszajuk illő bombasztos irány”-ról beszél saját pályakezdésével kapcsolatban. A szerző nem lenne sem igazságtalan, sem

történelmietlen, ha érzélgős magasztalás helyett rámutatna, hogy a fiatal Jókai itt még mennyire a kor szentimentális szalon-irodalmának a foglya volt. Egy fiatal, hangját kereső írótól ezt még nem vehetjük zokon, de miért hallgatnánk el, hogy ez az édeskés almanach-stílus nem Jókai leleménye, hanem már akkor is meglehetősen elkoptatott és lejáratott örökség volt.

Más természetű, de szintén nem a legrokonszenvesebb szokása a szerzőnek, hogy mindenkiről elmondható közhelyeket úgy tálal fel Jókaival kapcsolatban, mintha valami nagyon eredeti megállapítást, sőt, egyenesen felfedezést hozna tudomásunkra. Pl.: „Jókai a mondattípusokkal különböző hangulatokat tud felébreszteni, szereplőinek lelkiállapotát vissza tudja tükrözni, sőt jellemüket is bemutatni.” (67.) Vagy: „A szomorú hangulatú elbeszélések tájképei borongósak, míg a vidékéké sokszor a humor jegyét viselik magukon.” (41.)

Természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy az egész mű csak ilyen felfedezések gyűjteménye, azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy az ilyenfajta megállapítások rontják a figyelemre méltó kutatási eredmények hitelét is.

Katona Béla

Váradi-Sternberg János: Utak és találkozóak. Uzgorod, 1971. Kárpáti K. 142 l.

Az ungvári egyetem tanárának a kötetben közölt tizenkét kisebb-nagyobb lélegzetű írása közül a legtöbb már megjelent a helyi s moszkvai, kиеvi, leningrádi, budapesti folyóiratokban és egyéb kiadványokban. A Kárpáti Könyvkiadó érdemes vállalkozása lehetnév tette a szerzőnek kutatásai továbbfejlesztésére, újabb eredményeivel való kiegészítésére, néhány dolgozatának első közlésére. Ezek együttesen a XVIII—XIX. század s a századforduló körüli évtizedek orosz—ukrán—magyar kapcsolatainak történetéhez adnak értékes vizsgálati anyagot.

Az orosz—magyar forradalmi-történeti és kulturális kapcsolatok köréből készült kilenc tanulmány sora a XIX. század húszas éveitől a századfordulóig, Puskintól Tolsztojig vezet. Új adalékokkal szolgál Puskinnak a magyarok iránti érdeklődéséről; a kurucorra vonatkozó olvasmányairól és följegyzéseiről s a száműzött költőnek (az Anyegin egyik korai változatában említett odesszai új barátai közé tartozó) magyar

ismerőséről. Az orosz és magyar források, Hercen és Teleki emlékiratainak fölhasználásával Sternberg megalapozottan ír az orosz forradalmár és a Liszt Ferencsel Oroszországban járt magyar gróf barátságáról, az emigrációs években kialakult közeli kapcsolatukról, a párizsi évekről. A szerző a Petőfi témát is továbbfejleszti, s társadalmi oldalról is igyekszik megvilágítani Petőfi útját az orosz olvasóhoz, hangsúlyozván, hogy a magyar költő alkotásainak hatása az oroszországi társadalmi gondolkozásra, a forradalmi demokráta gondolat közelségét tanúsítja. Érthető, hogy az oroszból ukránra fordító, népe nemzeti és szociális felszabadításáért küzdő Pavlo Hrabovszkijt is elsősorban Petőfi hazafias és forradalmi versei vonzották.

Az ukrán—magyar kapcsolatokat tárgyaló írások: kиеvi diákok Magyarországon a XVIII. században, valamint Ivan Frankóról, a „magyar nemzeti ősmonda” szerzőjéről szóló fölfedező tanulmány irodalomtörténeti tanulsága is hasonló tartalmú. A nagymúltú Kievei Akadémia növendékeinek, későbbi tanárainak magyarországi tanulmányai és személyes tapasztalatai, összeköttetései a közös hagyományok láncolatát erősítik. Elősegítették a két ország népeinek közeledését és egymás kultúrájának megismerését: s ezáltal előmozdították szellemi értékeik kölcsönös cseréjét. „Ugyanakkor Franko magyar tárgyú műve szerzője élénk érdeklődését tükrözi az ukránnal sokszor közös sorsú szomszédos magyar nép történelme és műveltsége iránt” — summázza kutatásainak lényegét a jeles ungvári szerző. Ebben a szellemben foglalkozik az első magyar nyelvű ukrán népdalgűjtemény (1864) sárospataki kiadásával. Nemcsak megbecsülendő művelődéstörténeti dokumentumot lát benne, hanem az egyetemes magyar művelődés és az ukrán—magyar kapcsolatok fontos eseményeként értékeli Lehoczky T. és Erdélyi J. úttörő vállalkozását. Joggal emeli ki, hogy a hatvanas években nemcsak művelődési, hanem politikai jelentősége is volt e kiadványnak: az osztrák elnyomás idején a magyar szellemi élet legjobbjai igyekeztek hidat építeni a szomszéd népekhez. Közéjük tartozott a kárpátukrán dalgűjtemény előkészületeit bejelentő, majd a kiadványt folyóiratában értékelő s méltató Arany János is.

A Kárpáti Könyvkiadó érdeme, hogy az új kutatási eredményekben bővelkedő s a hagyományos kapcsolatok történeti tanulságaira figyelmeztető tanulmánykötet izléses kivitelezésben és jó megszerkesztésben az olvasó kezébe került.

Hopp Lajos

Csanda Sándor: Harmadik nemzedék. Bratislava, 1971. Madách K. 246 l.

Különösen figyelemre méltó Csanda Sándor most megjelent tanulmány- és kritikagyűjteménye. Míg az *Első nemzedék* (1968.) — műfajokra tagoltan — portré jellegű tanulmányokból összeálló irodalomtörténeti (össz)képet kívánt nyújtani a csehszlovákiai magyar irodalom első két évtizedéről; tulajdonképpen összhangban az akkor egy évvel korábban megjelent Turczel-kötettel együtt (*Két kor megszgyénjén*), addig a most napvilágot látott mű kritika-gyűjtemény, tehát a *máról*, a ma csehszlovákiai magyar irodalmáról szól.

Mintha Csanda Sándor — utólag — korrigálni akarná Fábry Zoltán éveken keresztül hangoztatott panaszát: az egykori szlovenszkoí s mai szlovákiai magyar irodalomból hiányzik a kritika. Korrigálni akar, s egyben „új lapot is nyitni”: a szlovákiai magyar irodalomnak vannak értékes és ígéretes alkotásai, amelyek feltétlenül megkívánják a közönség orientálását, de az élő irodalom figyelmét is a kritikára. Ez az elvnek tűnő probléma ott húzódik a kötet összeállításának és megjelentetésének hátterében, s ezzel — a jelenre nézve — égető probléma kezd oldódni a csehszlovákiai magyar irodalomban. A második és harmadik nemzedék irodalmi alkotásait teszi mérlegre Csanda Sándor, 1948-tól napjainkig. Nehéz indulásokat, közben elvetélt ígéretek is számba véve. De úgy, hogy közben a hagyományokat is figyelembe kellett vennie, vagyis azt, hogy egykor, több mint ötven esztendeje a semmiből indult, alakult ki az akkori szlovenszkoí magyar irodalom (Csandának három tanulmánya bizonyítja ezt a *Harmadik nemzedékben: A csehszlovákiai magyar irodalom fél évszázada, Nemzetiségi irodalmunk újabb fejezete, A csehszlovákiai magyar irodalom értékelésének kérdéseiről*). Nehéz volt az indulás, de nem volt könnyebb a másik és harmadik nemzedék útnak indulása sem. Csak más jellegűen, más tehertétellel, súllyal nyomasztva (Fábry Zoltán 1963-ban megjelent kötetében nyomatékosan figyelmeztet a tehertételekre, *Harmadvirágzás* című kötetében). Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Egri Viktor vagy Szabó Béla más közegekben indultak, váltak íróvá és publicistává, mint a harmadik nemzedék írói. Ez utóbbiakat hosszú ideig kötötte az a kialakult normatív rendszer, amely a közép-európai országok irodalmának általában sem használható.

Tulajdonképpen egy törekvés hatotta át a harmadik nemzedék írásait is: a csehszlovákiai és az egyetemes magyar irodalom kapcsolatának kialakítása, s ha igényesebb íróról vagy költőről volt szó — a nemzeti és az európai igény összekapcsolása az élő irodalomban. Csanda Sándor *Harmadik nem-*

zedéke igen szép példatárát adja ennek — a kritikus szemével. Dobos László, Bábi Tibor, Duba Gyula, Mács József, Petrőczy Bálint vagy Ordódy Katalin, s ismét más oldalról Rácz Olivér művei, Tőzsér Árpád, Zala József versei a bizonyíték erre és ehhez.

Csak így, csak most — az Irodalmi Szemle és az Új Szó vagy a Hét állandó forratása, lapozása mellett — látszik: egy új irodalom „nőtt ki” Szlovákiában, a harmadik nemzedék irodalma, sőt — ha nem tévedünk, s ezt tulajdonképpen Csanda Sándor is sugalmazza — már a negyedik nemzedék bontogatja szárnyait (Gál Sándorra, Batta Györgyre stb. gondolunk). Sőt Gál Sándorral kapcsolatban — a műfajváltásban — már elvi tanulságot is igyekszik levonni, amikor a modern forma kialakulásáról beszél Gál Sándor novelláival kapcsolatban. Ti.: „Van abban valami törvényszerűség, ha a lírikus néhány verseskötetének megjelenése után prózával is kísérletezik, esetleg fel is hagy a versírással, s epikusává válik...” (82. l.) Batta György pl. mintha igazolná is e tételt, hiszen verses kötetek után prózával kísérletezik. De a „negyedik nemzedék” úgy is jelentkezik, hogy új, modern formákkal kísérletezik, vagyis a korral lépést kíván tartani (nem az elretentő példákra gondolunk, s nem az *Egyszemű éjszakára*).

Csanda Sándor könyvéről az imént azt írtuk: hagyományteremtést is vállal. Nemcsak az elmúlt ötven év távlatára érvényes, hanem Ady költészetének jelenlétére a szlovák irodalomban, s még inkább a közel százhusz lapnyi Függelékre, amely Balassi Bálintról szól, valamint a szlovák és cseh reneszánsz versek szóképeinek vizsgálatait összegezi. *Elvileg* helyén való a törekvés, s a Függelék ily módon való jelenléte ebben a kötetben. Az az azonban bizonyos, hogy ami pl. Balassi költői hasonlatait és szóképeit illeti — a kor magyarországi szakkutatói részéről bizonyára vitát fog kiváltani. Amint-hogy pl. Ján Čajka *A holicai vár fogságában* című történelmi regényének megítélésében sem azonosítható a magyarországi kritika Csanda Sándor felfogásának egészével, éppen a történelmi hagyományok sajátos keveredése miatt. Egyben azonosok a vélemények: meg kellett ismerni a regényt, mivel felhívja a figyelmet a történelemtudat felülvizsgálására, s egy reális, hamisításoktól, romantikus nacionalizmustól mentes tudat és történelemismeret és tudat kialakításának lehetőségét teremti meg. Hibáival együtt.

Csanda Sándor kötetének értékét azonban ismertetésünk első felében jelzett erényei nyújtják, hiszen komoly lépést tett a csehszlovákiai magyar kritika kibontakozására, az irodalomtörténetbe való beillesztésére. Bizonyít: létezik Szlovákiában színvonalas és elfogultságtól mentes kritika. Kovács Győző

A magyar színházak műsora. 1949—1969.
1—2. köt. Bp. 1970. Magyar Színházi Intézet.

A kiadvány elsősorban színházi szakemberek számára készült, de nem egy esetben az irodalomtörténész is haszonnal forgathatja. Az első kötet — kronologikus és színházak szerinti csoportosításban — a hazai színházi bemutatók legfontosabb adatait tartalmazza (budapesti színházak esetében már 1945-től kezdve), a második kötetben példás pontosságú név-, cím- és színházmutató kapott helyet.

Az összefoglaló munka — mivel lényegében az utolsó húsz-huszonöt év adatait rögzíti — főleg a XX. századi, s még inkább az 1945 után indult drámaírók munkásságának vizsgálatakor, az írói életrajzok összeállításánál nyújt jelentős segítséget. (Szinte nélkülözhetetlen például egy igényes, teljességre törekvő Sarkadi-monográfiához.)

A két kötet számos statisztikai tanulsággal is szolgál. Könnyen, gyorsan megállapítható: hány bemutatót értek meg a felszabadulás óta színműirodalomunk legjelesebb alkotásai, jól sáfárkodnak-e színházaink drámai értékekkel, vállalkoznak-e kísérletekre, méltatlanul elfeledett darabok újrafelfedezésére?

A fenti kérdésekre részletes választ adni ennek az ismeretetésnek nem lehet feladata, néhány érdekes adatot azonban — a kiadvány hasznosságát bizonyítandó — érdemes felsorolni.

Bornemisza Péter *Magyar Elektrája* — átdolgozott formában — háromszor került színpadra; Balassi Bálint *Szép magyar komédiáját* kétszer mutatták be. Az iskola-drámák, népi komédiák szinte teljesen kiszorultak a hivatásos színházak műsorából.

Kétszer játszották Eötvös József legsikerültebb, *Éljen az egyenlőség!* c. vígjátékát. Nagy Ignác hajdan népszerű darabjának, a *Tisztújításnak* egyetlen bemutatójára 1957-ben került sor. Thury Zoltán Ibsen vonzásában írt számos színműve közül csupán a *Katonák* állta ki az idő próbáját.

Színházainknak az utóbbi időben megélték a vállalkozó kedvét bizonyítja öt, korábban nem vagy alig játszott darab bemutatása. Pap Károly *Mózes, a szabadító* c. drámája értékes része az író életművének is. Ugyancsak figyelemre méltó Sarkózi György *Dózsa* c. drámája. Juhász Gyula *Don Quijote halála* c., kötetben is megjelent drámai költeménye, Babits Mihály posztumusz mese-drámája, A *Második ének*, valamint Áprily Lajos verses egyfelvonásosa, az *Idahegyi pásztorok* inkább csak a költők érdekes próbálkozásai a drámai műfajban.

Meglepően csekély a regénydramatizálások száma (nem számítva természetesen Jókai, Mikszáth, Gárdonyi és Móricz műveinek rengeteg színpadi változatát). Érdekes vállal-

kozás mindössze kettő akad: Gvadány József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* c. főműve és Kármán József *Fanni hagyományai* c. regénye került átdolgozott formában színpadra. Kortárs írók műveinek dramatizálására már gyakrabban került sor. (Megjegyzendő: a színházaknak ugyan eredeti drámai művekre van elsősorban szükségük, a színvonalas dramatizálások azonban nemcsak az irodalom, az irodalom-népszerűsítés, hanem a színházművészet ügyének is hasznára lennének.)

A kiadvány segítségével legjobb drámáink felszabadulás utáni színpadi pályafutása is nyomon követhető. Épp ezért kell megemlíteni a mutató talán egyetlen, de annál bosszantóbb hibáját: Az *ember komédiája* c. bábműsört fölcseréli Az *ember tragédiájával*.

Tarján Tamás

Kántor Lajos: Alapozás. Klasszikusok — kortársak. Tanulmányok, esszék. Bukarest, 1970. Kriterion K. 303 l.

Kántor Lajos írásainak ez a gyűjteménye nemcsak a szerző széles körű ismereteiről, felhasználás és feldolgozott anyag nagyságáról tanúskodik, hanem műfajilag is igen gazdag, változatos. Helyet kapott benne a szak- és szépirodalmi bírálat, a színikritika, a portré, a pályakép, sőt a műfaj történeti értekezés is. E műfajok némelyikéhez a könnyen-írás, a felületesség vádjá asszociálódhat. Ezt a vádat a szerző kötetvégi, tájékoztatásul közölt bibliográfiái szinte megerősíteni igyekeznek. Könnyen bizonyítható azonban, hogy Kántor Lajos a témába vágó szakirodalom jóval nagyobb részét ismeri és mozgósítja, mint amennyit idéz, ill. mint amennyire a jegyzetekben hivatkozik. Különösen súlyos, újságcikknél szinte teljesen szokatlanul — bár egyáltalán nem elidegenítően — szakszerű a Tragédia kolozsvári előadásról készült bírálat. Igen rokon-szenves és bizalomgerjesztő a szerző kritikai-irodalomtörténeti attitűdje is: az irodalmi értékek minden fajával szemben nyílt, a priori tételektől, dogmatizmustól mentes, szerény és mégis határozott állásfoglalás jellemzi. A kötet, nemcsak mint kitűnő esszék gyűjteménye, hanem mint irodalomtörténeti-tudományos produktum is igen figyelemre méltó. Minden elismerésünk mellett azonban lenne néhány kifogásunk. Röviden a következők:

Az összegyűjtött és esztétikailag átírt anyagról a szerzőben kialakult egy általában helytálló kép, de ennek a képnek a tovább-építése, nagyobb koncepcióba állítása, fogal-

mi apparátussal és bizonyító anyaggal való igazolása néha elmarad, néha töredékesebb, kifejtetlenebb mintsem kívánatos lenne. Kántor Lajos állításai a legtöbbször találóak és fontosak, bizonyítékai azonban gyakorta elmaradnak súlyban és átütő erőben az állítások mögött. Kosztolányiról például azt olvashatjuk, hogy „... lírája nem éri el azt a színvonalat, amelyet a Kosztolányi-próza jelent a XX. századi magyar prózában, sőt egész irodalmunk fejlődésében.” (150.) Nos, lehet, hogy ez a tétel igaz (a recenzens véleménye más), de kiderülhet-e igazsága akkor, ha — mint itt történik — a szerző a leíró-kommentáló módon ismerteti Kosztolányi lírai oeuvre-jét, anélkül, hogy azt a legkülönbözőbb szempontokból, értéktípusok és kategóriák sokaságán keresztül szembebesítené a próza-oeuvre-vel. Nem túl gyakran, de megesik, hogy arányhibára bukkanunk. Szerzőnk egyenrangúakként említi pl. Bródyt, Peteleit, Török Gyulát és Csáth Gézát (43.); Móricz balzaci ambízióiról mint „nem kis mértékben” megvalósultakról ír (67.); Illyés-tanulmányában olvashatjuk: „Bizonyára nem túlzás ezt a verset [*A reformáció genfi emlékműve előtt*] a *Gondolatok a könyvtárban* mellé állítani.” (250.) Bizonyára túlzás, véljük mi. Horváth Imrével kapcsolatban Szabó Lőrincet, József Attilát, Verlaine-t, Jammes-ot, Gregh-et említi, majd így folytatja: „E felállított párhuzamok nem árnyékolhatják be Horváth Imre líráját: éppen azzal, hogy kiállja az összehasonlítást, a hatásokon felülemelkedő egyéniség igazolódik.” (301.) Az értékszintek ilyen elvétéseiről részint a gyakori találatok, frappáns értékelések, részint és még inkább Kántor Lajos kitűnő atmoszféra- és hangulat-érzékelése, a művek és alkotók közti szálak, kapcsolatok kitapintásában megmutatkozó esztétikai érzékenysége kárpótol. Kár, hogy éppen a legigényesebb, a legfontosabb tanulmányok (*Költők prózája, Kosztolányi Dezső, A magyar novella útjai*) belső kohéziója nem túl nagy. Az anyagban meglátott összefüggések nem emelkednek ki eléggé, a koncepció nem rendel mindent maga alá, nem szervezi teljes egységbe az értékes és finom meglátások, analízisek sokaságát. Talán része van ebben annak is, hogy Kántor Lajos jobb irodalomtörténész, mint teoretikus. Novellameghatározást pl. egyaránt szívesen fogad akár Lukácstól, akár Bókától, ennek ellenére (éppen ezért) tanulmányában semmiképp sem az elméleti megfontolások és következtetések a revelálók. Sajnáljuk azt és, hogy a szerző szereti elkülöníteni a tartalmi, formai, stilisztikai, verstani elemzést. Az írók nyelvé-ről, stílusáról kialakított nézeteit a tanulmányok végén, mintegy utószóként adja, holott gyakorta éppen ez lehetne az a térénum, amelyen állításait bizonyíthatná.

A kötet minden ismerője előtt nyilvánvaló, hogy a hibákat túlon túl is kisarkítottuk. Kántor műve azonban állja a kritikát és mindenképpen megérdemli, hogy ne csak érdemeit emeljük ki felületes udvariassággal. Hiszen e munka, úgy, ahogy előtünk áll, *alapozás*, előkészület, a terep és a távlatok lemérése: ezért sem fukarkodtunk hát bíráló, s talán segítő megjegyzéseinkkel.

Vajda Kornél

Tánczos Gábor: Mit olvasnak a fiatalok? Művelődésszociológiai vizsgálat dolgozó középiskolások körében. Bp. 1970. Tankönyvkiadó V. 110 l.

Divat vagy szükséglet indokolja az utóbbi évek egyre szaporodó, kisebb-nagyobb olvasás-szociológiai tárgyú cikkeit, tanulmányait?

Mivel maga a kérdés felvetése is (ki és mit olvas?) kissé az olvasói ízlés divatját kénytelen követni, a tájékozódás akaratlanul is rokon a divattal. Ezt azonban nem feltétlenül elítélendő értelemben kell felfogni. Ha a kutató a ma élő olvasók ízlését vizsgálja, elkerülhetetlen, hogy ne találkozzon az ízlés éppen divatos, felkapott modelljeivel. Ezek értéke viszont általában kétes. Az igazán korszerű az irodalomban is először a legfelső szint, amit még kevesen ismernek. A tömegszinten divatos az, amit mindenki (aki egyáltalán könyv-igényes) olvas. Ezért az olvasók felmérése egy társadalmi réteg, korosztály, földrajzi egység stb. ízlésméremére is.

Falusi, üzemi olvasók, munkásfiatalok ilyen vizsgálata után és ezzel párhuzamosan érdekes terület a dolgozó-tanuló fiatalok különleges társadalmi csoportja. Miért? Már helyzetük is eltér a többitől: azonosságuk abban van, hogy viszonylag egy korosztályhoz tartoznak és egy feladatra vállalkoztak: a munkájuk mellett esti gimnáziumokban folytatják tanulmányaikat a nyolc általános befejezése után. Több azonban, amiben különböznek.

Más társadalmi, gazdasági és kulturális rétegekből kerültek össze. Más munkakörben dolgoznak (ami lehet előnyös vagy hátrányos a tanulás szempontjából), és végül más szándék vezette őket önként és újr a iskola padjaiba. Ezek az objektív és szubjektív indítékok és körülmények egyben lehetőségek is. Arra, hogy a tanulás mennyire válik megoldandó feladattá, szükségletté, és végződik a gimnázium befejezésével — vagy mennyire válik egyre jobban teherre és vezet végül a lemorzsolódáshoz.

Ez itt azért fontos, mert Tánczos Gábor könyve alapjául a beiratkozók és a végzettek közti kulturális (hangsúlyával irodalmi) ér-

deklódás és ízlés fejlődés-szintjeit vizsgálja. Csak (a szerző is hangsúlyozza!) ott a buktató, hogy az induláskor vizsgáltak nem azonosak a végzettként vizsgáltakkal, mert közben, bármi más okból is, de főleg a tudásban gyengébbek morzsolódtak le, azok, akik a negatív százalékokhoz a beiratkozottak feleleteivel hozzájárultak. A végzettek nagyobb része valószínűleg az induláskor is pozitív értékű válaszokat adott. Emellett a bizonytalansági tényező mellett is érdekes azonban a végső eredmény, mert nemcsak egy különös ifjúsági réteg viszonylagos képét adja, hanem az irodalomtanítás (és ezen keresztül az iskola kulturális) hatását is megmutatja, ami ma minden írással, irodalommal foglalkozót érint valahogyan.

Ezért kísérlet ez a tanulmány, mert bár beletartozik az említettek sorába, de a vizsgált réteget, a vizsgálathoz kialakított módszert tekintve mégis más. És mivel egy átmeneti állapotot vizsgál, így a sokoldalúság szinte feltétele az eredményességnek.

A vizsgálat kérdőíves módszerrel történt, és minden szinte periférikusán érintő lehetőségre rákérdeztek. Lehet vitatkozni arról, hogy a megválaszolandó vagy a felsorolt példák alapján egyszerűen csak eldöntendő kérdésekre adott felelet közelít-e jobban a valósághoz. Az első önálló gondolkodásra késztet, a második kissé sugalmaz, esetleg megzavar, bizonytalanná tesz. Különösen pl., ha adott versszövegekből kell a legjobban tetszőt kiválasztani! Mert valljuk be őszintén: az olvasók általában nem versolvasók. Mert a versolvasók igen kevesen vannak. És még kevesebben az értő-olvasók. (Még a kritikák közt is „felmérhetnének”!) A vers nem tömegművészet. Csak bizonyos korban bizonyos verserk válnak azzá.

Ezért nem osztom a szerző kétségbeesését a versízlés elmaradottsága miatt (egyébként nem jelenthetnének „konkurrenciát” a százaadeleji giccs színvonalával vetélkedő táncdal szövegek ugyanennél a korosztálynál!). Érdekes része ez az ízlés-vizsgálatnak, de nehezen párhuzamosítható a tévé, mozi, rádió, sőt még a zene által adott ízlés-lehetőségekkel is. Persze ugyanezek párhuzama az olvasással is szükséges kényszer, de kétes eredménnyel.

Mi derül ki a vizsgálat során? Legfontosabb, hogy az esti gimnáziumot végzettek általában olvasóknak tekinthetők. Ez nem lehet különösebb érdem — sokkal érdekesebb a minőségi oldal: mit olvasnak és szabadidejük mekkora részét töltik el vele?

Az első kérdésre váratlan a felelet. A kimutatás változást jelez: megszűnt a Jókai-hegemonia, már nem őt olvassák a legtöbben. Igen ám, de hogyan szűnt meg? Kik léptek a helyébe? élje? Az eredmény lehet érdekes, de pozitívnak nem nevezhetnénk. A roman-

tikus múlt századi helyébe a kortárs-irodalom lépett ugyan, de a kétesértékű!

Másik érdekessége a vizsgálatnak, hogy eredményei azt látszanak bizonyítani, hogy a tévé nem konkurrál az olvasással, ami világszerte vitatott kérdést érint! Ez természetesen egy középszintű réteg-felmérésre vonatkozik, egy vegyesebb vagy ennél alacsonyabb szintű rétegnél már kétséges: hisz az adott képi vagy hang-információ felfogása minimális intellektuális erőfeszítést kíván, szemben az olvasással.

Az ízlés-vizsgálat elsomorító eredményei arra utalnak, hogy nemcsak a kik olvasnak, mit olvasnak, hanem főleg a miért olvasnak kérdése a legizgalmasabb.

Ez a probléma-tömeget felvető könyv mindenestre sürgeti az oktatás-népművelés körüli viták után a tetteket is; a pedagógus, a népművelő, a könyvtáros és irodalmár javaslatjai egyaránt szükségesek. A tanulmány eredményei sürgetik az iskolai irodalom-oktatás megváltoztatását tartalmában és módszereiben is — de emellett főleg azt bizonyítja, hogy az általános iskolából kikerülő fiatalok szervezett iskolai vagy népművelési keretek közötti kulturális lehetőségeit biztosítani kell. Viszont bizonyítja azt is, hogy ennek lehetőségei nemcsak az előbbiektől függenek, hanem az egyén családi, munkahelyi szociális helyzetéből, környezetéből adódó tényezőktől, vagyis társadalmi lététől elsősorban.

Sinka Erzsébet

Ladó János: Magyar utónévkönyv. Bp. 1971. Akadémiai K. 256 l.

A *Magyar Utónévkönyv* kötelező erejű, nélkülözhetetlen segédeszköze az anyakönyvvezetőknek, tanácsadója a gyermeket váró szülőknek, mindnyájunk eligazítója, ha utóneveink története, elterjedtsége, becézése stb. után érdeklődünk. Szerzője egyaránt támaszkodott nyelvészek s a kérdést szívügyüknek tekintő amatőrök munkájára, műve így kollektív gyűjtés gyümölcse. Az irodalomtörténész olvasót persze az foglalkoztatja elsősorban; mit ír Ladó János íróink, költőink szerepéről a hazai utónevek megalkotásában, népszerűsítésében? A mű e tekintetben sem szegényes, s ha új eredményeket nem is hoz, a korábbi anyagból általában jó ítélettel rostálta ki a legfontosabbat, amit egy gyakorlati célú jegyzék sem mellőzhet.

Megtudhatjuk belőle, hogy a patriarkális és érett népiesség, valamint a romantika alkotói mily sokat tettek széphangzású személynévek megalkotásáért, régiek felújításáért. Dugonics András nélkül ma nem beszél-

hetnék Etelkáról, Jolánokról, ha elakad *Buda halála* vagy *Toldi szerelme*, aligha hívnánk most Gyöngyvérnek (esetleg Gyöngyinek), Ildikónak, illetve Piroskának a magyar nők tekintélyes számát. Jókai fáradozásait nem koronázta ekkora siker, ám „találmánya” az *Imola* (*Bátyányosvár* c. regényéből) mégiscsak fennmaradt napjainkig, s hajdan nem kis érdeme volt az Elemér, Jenő, Ödön megkedveltetésében. Csak a legnagyobb csodálattal adózhatunk Vörösmarty névformáló géniusának! Néhány főhősének neve (Csaba, Tünde, Csilla) évről évre divatosabbá válik, mások, pl. Tihamér, Szabocs, Enikő nem hódítanak ugyan, de dacolnak majd százötven esztendő ízlésváltozásaival. Ugyanezt mondhatjuk el Csokonai Lillájáról vagy Katona Melindájáról.

Sajnos, Ladó könyvében akad néhány aránylag könnyen elkerülhető hiba. Az Estilla név forrását tévesen keresi Vörösmarty nemlétező *Levente* c. költeményében (46.), az Elemér XIX. századi karrierjének ismertetését sem kezdhetjük az ő mintájára — még felerészben sem — az *Egy magyar nábob*-bal (153.) Standard szakkönyvekből is kitétszik, hogy már *A csehek Magyarországon* héroszát is Elemérnek keresztelte Jósika Miklós, Jókai pedig nem a dilógiában, hanem csak később, a *Szelem bolondjaiban* vette tollára fontosabb funkcióval. Néhány esetben nem ártott volna megjelölni ama Vörösmarty-műveket, amelyekben először kelt új életre egy-egy ősi magyar személy-

nevünk. Érdekes, hogy mind verses epikája, mind drámái megtermékenyítőeknek bizonyultak. Hiszen Csaba a *Tündérvölgy*, Csilla a *Hábador*, Enikő meg Tihamér *A két szomszédvár* nyomán terjedtek el. Az *áldozat* c. tragédiája pedig hosszú feledés után Szabolcs vezér nevét támasztotta fel. Ennyi irodalmi utalás nem lenne terhére a leggyakorlatibb célú kézikönyvecskének sem!

XX. századi irodalmunk eddig távolról sem volt akkora hatással a névdivatokra, mint a múlté. Ezt részben a realizmus tartós uralma, még inkább azonban az magyar-razza, hogy egyes dús nyelvi képzelőerővel megáldott epikusaink (pl. Krúdy) túlzottan merész ösvényeken jártak, biedermeier vagy romantikus ihletésű neveik (Eduárd, Kázmér, Szindbád) nem válhattak közösségi gyakorlat elemeivé. Ady esetében a költői névadás — bár nem elsőprő erővel — hatott a mindennapok gyakorlatára: Csinszka meg Léda jelenleg már anyakönyvezhető nevek.

Befejezésül említésre méltó, hogy az *Utónévkönyv* minden egyes tételének végén megtalálható az illető név 1967. évi anyakönyvi bejegyzéseinek száma, s ez Ladó szerint „hözavetőlegesen pontossággal . . . jelzi az egyes utónévek használati gyakoriságát, vagyis népszerűségét”. Ez a kedveltségi fokmérő egyáltalán nem lesz majd mellékes a jövő irodalomszociológusai részére, akik a valóságos, valamint az irodalmi névadás egymásra hatását vizsgálják.

Nagy Miklós

A hetvenötöstendős ItK

Évfordulókról megemlékezni hozzátartozik életünk szokásrendjéhez. Intézmények jubileumát alkalmul használni múltjuk számba vételére azonban csak akkor érdemes, ha jelentős szerepet tölthettek be a közösségük történetében.

A közvélekedés igazsága és veszélyei. — A régi ItK-t, mint a magyar irodalomtörténeti pozitivizmus közlönyét tartja számon a mai köztudat. Olyan lapként tehát, amely a történeti tények eseménymenetének föltárásánál, a művek keletkezéstörténeténél, tárgy történeténél, szöveg helyreállításánál nem kívánt többet, de ezt a feladatát kitűnően látta el. Nélkülözhetetlen anyagszolgáltató a művek és a történeti fejlődés menet magyarázójának, de elméleti, megvilágító segítséget az értelmezéshez keveset nyújt. Szerepe, míg az anyag föltárás hézagos volt, igen jelentős; midőn azonban már csak jelentéktelen művek és mellékes körülmények maradtak homályban, fontossága fokozatosan csökkent.

Igy foglalhatjuk össze kézikönyvszerű tömörséggel és elnagyolással a lap múltjáról és értékéről a meg ugyan senki által nem fogalmazott, de a közfelfogásban jól érzékelhető vélekedést.

Ez a vélekedés sok igazságot tartalmaz. Különösen, ha ezt az *irányzati* jellemzést egészítjük a lap *történeti eredményeire figyelő* karakterizálással.

Az ItK első évtizedeinek nyomán vált lehetővé nálunk a rendszeres irodalomtörténeti tanulmány- és monográfia-írás, — így summázhatjuk eredményei végösszegét. Azt a *művelődéstörténeti köztes anyagot* (azt a szellemi vegetációt és infrastruktúrát), amelyből a jelentős művek kinőttek, s amelyben a jelentős műveket történetileg el lehetett helyezni, ez a lap s ennek a lapnak dolgozótársi tábora szolgáltatta. Toldy írók, művek és csoportok időrendi sorozatát nyújtotta; a köztük levő szakaszok szerepét azonban nem érzékelte. Gyulai egyes írók és művek művészi, esszé szerű rajzát adta, melyet az illető írók és művek korszakának műveltségi, erkölcsi, közéleti viszonyaiból növesztett ki. Erős dinamikája, okos pragmatizmusa ellenére hiányzott azonban belőle az egyetemes, a bölcséleti igényű történetiség. Arany és Erdélyi ugyan magára a történeti mozgás, a történeti növekedés tényeire is figyelt, de mindkettőjük csak vázlatokig jutott el. Ám ha tovább mentek volna is, nem rendelkeztek volna a kellő művelődési—irodalmi köztes anyaggal, melyben ez a mozgás és növekedés megragadható és rendszerezhető lett volna. Az ItK által felnevelt nemzedékek hozták felszínre ezt az anyagot, bár maguk szintézist sohasem alkottak belőle.

De ezzel az eredményre tekintő kiegészítéssel is téves következtetések kiinduló pontja lehet a fönt rögzített közvélekedés. Nem elsősorban azért, mert az ItK esztétikai szempontú értelmező tanulmányokat is közölt, első szakaszában is. Hanem azért, mert ez a vélekedés a *pozitivizmust* és a *filológiát* meg a *tárgytörténetet* egynek veszi, s így mindháromnak eltorzítja itteni s általános jelentését egyaránt. Másodszor azért, mert az egyes nemzeti irodalmak pozitívizmusát azonosnak fogja föl, holott az irányzaton belül erős *nemzeti különtörékvések* érvényesültek. Végül, de nem utolsó sorban azért, mert föltételezi, hogy eseményeket feltárni, keletkezés-történetet előadni, tárgy történetet leírni határozott történeti—esztétikai fölfogás nélkül is lehet. Menjen azonban végre bármily eltanult módon, bármily mesteremberszerűséggel is a föltárás és a leírás — *elméleti megfontolások nélkül lehetetlen*. S ha az utód mégis pusztá szokást követve járna is el, az előd nem tehetné meg: ami az utódnak rutinmunka lett, — az az elődnek eszmélkedés és döntés tárgya volt egykor.

Ezt az első eszmélkedést és döntést az ItK esetében második szerkesztője, *Szilády Áron* végezte el. Egy intézmény, egy fölfogás, egy réteg letéteményeseként vitte persze keresztül fölfogását. De igen határozott arcú s akaratú egyéniség is volt, s így egyedi vonásaira is folyton figyelnünk kell. Mellette állandon számolni kell *Heinrich Gusztáv* szerepével. Névszerint tisztet ugyan soha sem viselt a lapnál, de mint az Irodalomtörténeti Bizottság előadója és *hangadója*, megkülönböztetett figyelemmel kísérte a lap útját; afféle szürke eminenciása lett.

Mielőtt azonban ezeket a társadalmi és egyéni tényezőket sorra vennénk, adjuk meg a folyóirat tárgyi történetének legalább vázlatos leírását.

A lap tárgyi történetének vázlatos főbb mozzanatai. — Az ItK létrehozását 1890-ben határozta el az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya. Első száma 1891-ben jelent meg. Szerkesztőül előbb Sziládyt szemelték ki; mivel azonban őt egyéb teendői akadályozták, *Ballagi Aladárt* kérték föl e tisztre. Egy esztendő múltán azonban már fölszólították bizalmasan, mondjon le önként. S mivel nem tette, a második év végén határozattal mozdították el. Ezután valóban Szilády vette át a lapot, s neve haláláig, 1922-ig maradt a folyóirat homlokán, bár szerkesztősége a 10-es évektől már inkább csak névleges volt. Ténylegesen *Décsi Lajos*, s még inkább *Császár Elemér* látta el a feladatot. Szilády halála után névszerint is ő lett a lap szerkesztője s maradt élete végéig, 1940-ig. Ekkor *Kéky Lajost* bízták meg a szerkesztéssel. Feladatát a háború végéig látta el, midőn rendre *Eckhardt Sándor*, *Tolnai Gábor*, *Klaniczay Tibor*, *Németh G. Béla* s *Szauder József* kezébe ment át a folyóirat gondozása. A folyóirat történetének vázlatában ezúttal csak Kéky szerkesztésének bezárultáig megyünk el.

Az első világháború utáni esztendőkből, 1924-ig, s a második világháború alatti s utáni években, 1950-ig rendszeretlenül, csökkentett és esetleges terjedelemmel jelent meg, az illető korzakok papír- és pénzügyi nehézségei következtében. A folyóirat költségeit végig az Akadémia viselte. Nagy nyolcadrét alakjától egyszer sem tért el. Általában két havonként, egy-két szakaszában azonban havonként, másokban viszont, különösen kezdő évtizedében évnegyedenként jelent meg, s a nyolc—tíz nyomdai ívet rendszeresen nem haladta túl.

A lap alapításának helyzete: küzdelem az értelmiségért. — Az ItK-t 1890-ben alapították, s 1891-ben jelentették meg. Azokban az években tehát, amelyekben a magyar nagyvárosi polgárság úttörő művelődési lapvállalkozása, *A Hét* is megjelent. A két tény között látszólag semmi összefüggés nincs. S az összefüggés valóban nem közvetlen, de nagyon is szoros. A lap alapítását *szűkebben vett tudománytörténeti külső* tekintetben ugyan az indokolta, hogy az Akadémiának az idő szerint nem volt magyar irodalomtörténeti folyóirata; még olyan sem, mint évekkel előbb *Abafi Lajos* Figyelője, melyet bár nem az Akadémia adott ki és nem ő szerkesztetett, de amelyet mint donátor, rendszeresen támogatott. Lehetővé pedig részint a 80-as évek általános gazdagodása tette: a művelődési kormányzat vállalni tudta újabb szaklapok megindítását. Részint pedig az, hogy a 67 utáni egyetemi oktatás fölnevelt immár egy olyan tanár-nemzedéket, amely nemcsak igényelte az irodalomtörténeti lapot, hanem már meg is tudta tölteni közleményeivel.

Rejlett azonban e tudománytörténeti külső motívumok mögött egy mélyebb *ideológiai-társadalmi* mozgó mozzanat is: a küzdelem ez, amelyet a különböző művelődési—társadalmi törekvések a gyorsan növekvő értelmiségért vívtak. A lanyha 80-as évek után a 90-esekben hallatlanul fölerősödött ez a küzdelem, s még az egyházak is sorra jelentették meg a maguk frissen szerkesztett, nagy anyagi áldozattal járó művelődési s tudományos *Szemléit*ek. Míg azonban *A Hét* elsősorban a szabad foglalkozású értelmiségre számított, e *Szemlék* éppúgy, mint az Akadémia ez új közlönye is a hivatalnok értelmiségre, kivált a tanárságra. Szilády lapja ugyan elvből elutasította a kor irodalmával való foglalkozást, mint *még nem történeti* anyagot; ha azonban ez évtized városi irodalmáról „*Ad vocem*” című személyes—polémikus glosszarovatában mégis szó esett, könnyen csúszott ki tolla alól a „léha” s a „nemzetietlen” jelző, amellyel akkoriban egyértelműen a *Hetet* volt szokás illetni. A döntő perze nem Szilády egy-egy alkalmi kifakadása, hanem fölfogása. Ennek jobb megvilágítására érdemes egy rövid pillantást vetnünk *Ballagi* balsikerű nyitására, mert — bár nem hagyott nyomot a lapon —, egy tudománytörténeti kulcshelyzet rejlik mögötte.

Ballagi bukása: a nemzetkarakterológiai szellemű tárgytörténet erőfölénye. — *Ballagi* jó nevű egyetemes történész volt, s ebben a lap alapítói biztosítékot láttak a folyóirat kellő színvonalára. De mind *Ballagi személyi tulajdonságaiban*, mind *irányában* csalódtak. Hanyagul szerkesztett, s nem is volt eléggé otthon az irodalomban. Egy tudatlan szerzőjének a tollából például a *Zrinyiász* egyik részletét, amely az *Esterházyak* levéltárában is megvolt, mint *Esterházy Pál* frissen fölfedezett versét közölte. *Abafi Figyelőjével* ugyan nem egyszer esett meg ilyen balfogás, az Akadémia mégsem vonta meg tőle támogatását. A megnövekedett öntudatú egyetemi értelmiség közvéleménye ekkor azonban már nem viselt el ilyen kalamitást; a nagy nyugati testvérállalkozások mércéjével mért.

Fontosabb lehetett azonban az elégedetlenség *Ballagi* irányával. Az általa szerkesztett két évfolyam azt tanúsítja, hogy tervezett iránya egy oly *művelődéstörténeti változattal* mutatott volna rokonságot, amelynek középpontjában már *nem a nemzetkarakterológia* állt. A művelődéstörténeti irány sohasem volt egységes. A századvégre azonban egészen új törekvésekre szakadt szét. Elég erre nézve *Burckhardt* vagy *Mommsen* fölfogását az irányzat századközépi képviselőivel, *Schlosser*éval, *Curtius*éval, *Duncker*éval összevetni. *Burckhardt*, tudjuk, a

nagy egyéniség létrejöttére és történeti szerepére összpontosította figyelmét, Mommsen pedig a nagy államalakulatok keletkezésére és történeti lehetőségeire. A civilizációs fejlődés és az ideológiai progresszió amaz egységére, amely a századközépiek figyelme középpontjában állt, ők kevés súlyt helyeztek. Diltheyben pedig már oly neveltje áll előttünk az iskolának, aki annak fölszámolásán munkálkodott. Mely konkrét változatához vitte volna közel a lapot Ballagi, ha tovább szerkeszt, nem lehet tudni. Bodnár Zsigmond alapjában újhegeliánus irodalomtörténetének, mindenestre, terjedelmes méltatást szentelt, szerzőjének pedig bő teret ígért és engedett. S feltűnő hangsúlyt nyertek lapjában Rényi Rezsőnek s néhány társának a burckhardti felfogás és módszer szellemében fogant szintetizáló korszakbemutatásai is.

Bukása arról tanúskodhat, hogy a tanárságnak, a hivatalnok értelmiség szellemi felső rétegének nagy része ez időben nemcsak ragaszkodott ahhoz a történetfelfogáshoz, amelynek a népies, liberális—romantikus nemzetkarakterológia állt a középpontjában, hanem — az új, polgári—városi művelődési irányzatok polarizáló hatására — egyenesen be is zárkózott abba, több évtizedre. Horváth Jánosék 1905-ös alapítású *Irodalomtörténete* is erről tanúskodik: néhány esztendőös valódi különbözőzés után felfogása és anyaga alig különbözött az ItK-étől. Igaz, eredetileg is történetfelfogásában állt legközelebb az *Irodalomtörténet* idősebb laptársához. Ez a történeteszemléleti bezárkózás a kulcshelyzet, amire korábban utaltunk.

A „névtelenek” folyóirata, a részletkutatások gyűjtőpontja. — Az ItK sohasem közzétette céljait kifejtő programtanulmányt. Sem Szilády alatt, sem utódai alatt. Azokat a vitákat sem foglalták jegyzőkönyvbe, amelyek folyamán a lap arculatát, a szerkesztés irányelveit megformálták. Csupán az Akadémia I. Osztályának Közleményeiben olvashatunk egy féllapnyi határozatot. Ez — magának az alapítás tényének bejelentése után — így hangzik: „Tartalma két fő részből áll, u. m. feldolgozott cikkekből és adattárból. A feldolgozott cikkek nem annyira esztétikai, mint a tárgy történeti oldalát tekintő szempontból irandók. A hazai irodalomtörténet egyes szakaszainak tárgyalása és illusztrálása céljából a külföldi irodalmak története is érinthető, sőt közös forrásból eredett irodalmi tárgyak földolgozásának összehasonlítása, valamint magyar tárgyú idegen művek ismertetése végett az ezek körül külföldi irodalmak történetében képződött felfogások érintése és fejtegetése kívánatos is.” Legyen a lapban állandó könyvészeti rovat s kritikai, a hazai, illetőleg a hazai tárgyú külföldi irodalomtörténeti művek bírálatára. „A folyóiratot az Akadémia adja ugyan ki, de a szerkesztésért a szerkesztő felelős” (Akadémiai Osztályközlemények, 1891. 62. l.).

Ezt a határozatot nem jelölte nevével senki. De ha a lap létrehívóinak jegyzőkönyvi névsorán végigtekintünk — Gyulai, Szász Károly, Heinrich Gusztáv, Beöthy Zsolt és Szilády Áron — akkor nyilvánvaló, hogy a határozat Heinrich és Szilády szellemét lehelte és keze nyomát viseli. És valóban, Ballagi is kibuktatói között a kettejük nevét említi elsősorban. Rajtuk kívül tudománytörténeti értelemben vett „nagy név” kevés fordult elő az ItK-ban. Sőt, voltaképp az ő szerzőként való jelenlétük sem jellemző. Szilády három évtizedes szerkesztősége alatt három nyomdai ívnél nem tett közzé többet saját írásaiból lapjában. Heinrich ugyan elég sokat publikált benne; ő azonban a maga fölényes (majdnem cinikus) nagyvonalúságával és nilusi termékenységével bárhova írt. Szerzőként való szereplése nem fémjelmezte sem a lap irányát, sem pedig színvonalát. Pintér Jenő állítása, hogy a lap gyakori s jellemző szerzői voltak Beöthy és Riedl, nem áll meg; a viszony a lap részéről irántuk (később említendő okokból) majdnem hívős, enyhén ironikus volt.

Az ItK, azt mondhatnánk — nyilvánvaló túlzással — a névtelenek folyóirata volt. Azoké, akiknek munkássága tárgyban is, terjedelemben is szűkkörű volt, de amit irtak, nagy felkészültséggel és alapos tárgyismerettel irták meg. Dolgoztak ugyan belé bőven jegyzett nevű, tisztességes és bő szorgalmú közepszerűségek is, mint Császár Elemér, Papp Ferenc, Váczy János vagy Galamb Sándor — nem kevesebb fölkészültséggel és tárgyismerettel ők sem. A statisztikák mégis a párcikkés névtelenek javára döntenek. A lap művelődésszociológiai nagy jelentősége — mint erre már utaltunk — nem utolsó sorban az, hogy fölnevelt és maga köré tömörített egy olyan réteget, amely képes volt ama részletkutatásokat elvégezni, amelyek nélkül összegező rendszerezések, egyetemes igényű földolgozások sohasem jöhetnek létre. Eleve részletkutatók voltak; ha teljes témát vettek is munkába, részletmunkaként dolgozták föl azt is. Szilády szerint még nem érkezett el a szintézis ideje; nem a szemlélet hiányzott szerinte, hanem az anyag volt hozzá még elégtelen. Ezt a részletre specializálódást — amely a lap legjellemzőbb „pozitivistá” vonása — Heinrich is, Szilády is szorgalmazta.

A két mentor: Heinrich és Szilády. — Ennek a névtelen munkatársi gárdának irányzatát, témakörét, módszerét a szerkesztő Szilády és a nevelő Heinrich célunkhoz mért jellemzése nélkül nem lehet karakterizálni. Mintegy az ő arcukról kell a folyóirat szerzőinek jellemét is leolvasnunk, s felfogásukat felfogásukkal összefoglalnunk. A részletkutatások összetartó erejét, koherenciáját az ő felfogásuk adta meg.

Szilády. — Sziládyról meglehetősen számú emlékezés maradt fenn. Robusztus természetével, komor szótlanúságával, lefogyt indulatosságával, vidéki magányával, elképesztő munkabírásával, mérhetetlenül nagy és mérhetetlenül vegyületes ismeretanyagával emlékezésre, sőt, mondatereztésre serkentő alak. Felfogását bemutató dolgozat azonban alig készült. *Horváth János*nak is gondolatban egyik legszűkösebb munkája a róla szóló emlékezésé. Legjobb mindmáig az a pályavázlat, amelyet *Bálint Sándor* disszertációja adott útjáról és életművéről.

Szemléletének, műveltségének rétegei. — Szerkesztői jellemzések különlegesen fontos látnunk a szemléletében *egymásra rakódó rétegeket*. Mert egyéniségének egyik legjellemzőbb vonása az a roppant makacsság, amellyel egy-egy magáévá tett nézethez ragaszkodott. Amidőn például már Vámbéry is egyre bizonytalanabb lett fölfogásában, Szilády továbbra is dédelgette a török rokonság elsőbbségének gondolatát. A szógyök-elmélet is rég a múlté volt már, s ő még mindig talált benne használhatót. S a Pelbárt-ügyben is mily nehezen látta be Horváth Cyrill igazát — ha ugyan egyáltalán belátta: szívével!

Autodidaxisát, mely örökös nyelvtanulásában érvényesült, el szokás túlozni. Valójában ritka jó alapozást kapott. Apjának, a művelt dunántúli papnak házából az ország akkor legjobb középiskolájába, a nagykőrösibe került, ahol Arany is tanára volt. A debreceni teológián pedig a főiskola akkor egyik legtudósabb egyénisége, az öreg nyelvész—orientalista polihisztor Lugossy József vette oltalmába. Mestere szemléletében a fölvilágosodás protestáns etikai racionalizmusa az európai, kivált pedig a német romantika népköltészet-kultuszával, nemzet-fölfogásával és összehasonlító nyelvi érdeklődésével kapcsolódott egybe. Szilády egész életre szóló általános irányzódást vitt magával mellőle; de konkrét tételeket és nézeteket is, pl. említett török rokonszenvét vagy szógyökfelfogását. S a romantikus polihisztor oltotta belé az egyéni fölismerés, a deduktív módszer s az intuício méltánylatát, majdnemhogy előjogát is. Bármennyire megismerte és elismerte is később a pozitívista módszerek teljesítő képességét a filológiában, sohasem vetette magát alája sem fraktívizmusának, sem indukció-kultuszának, sem pedig statisztikai szemléletének. Pelbárt protestáns előfutár-voltához például, mely valóban alig számíthatott többnek intuitív ötletnél, lelkében mindvégig ragaszkodott.

Erre a romantikus polihisztori rétegre épült rá *göttingai* másfél esztendőjének eszmei ihletése. Az európai filológia fellegrára volt ekkor Göttinga, s a legjobb európai egyetemek egyike. Gaston Paris, a francia szövegkiadás jövőndő nagymestere Sziládyval egyidőben tanulta Bonnban, s alkalmilag itt, majdani művészetét. A hét híres professzor szelleme, akik polgári nemzet liberalizmusuk jegyében oly bátran álltak ki a királyi rendi önkénye ellen, elevenen élt. A hangsúly ugyan egyre inkább a nemzetire helyeződött át. A romantikus és a pozitívista liberalizmus félig még haladóan nemzeti, félig már visszahúzóan nacionalista egybeolvastása ment itt végbe.

A német *művelődéstörténeti iskola* egyik fókuszja volt ez az egyetem. A restauráció és a Lajos Fülöp alatt kivirágzott francia liberális—radikális polgári történetírás német rokona volt ez az iskola. Annak erős tudatát az osztályharc központi jelentőségéről azonban nem birtokolta. Nem tagadta az osztályharc tényét, de az egymást fölváltó s az egymást meghaladó korszakok lényegét *civilizációs—művelődési irányok küzdelmében* látta. Az említett franciák szerint a művelődési irányzatok: eszközök az osztályharcukat vívó rétegek kezében; e németek szerint viszont az egyes rétegek (és nemzetek) harca eszköz a civilizációs—művelődési korszakok és irányzatok küzdelmében; az egyes rétegek (és nemzetek) harca e küzdelem keresztülvitele által eszközlője a történeti haladásnak. A német idealizmus eszmevilága, a Hegelben csúcsozó Történelem-hit eszmevilága mélyen áthatotta a századközépi művelődéstörténeti iskolát. Az említett francia történészek fejlődési célképzetét a polgárság liberális jogállamának tökéletes civilizációs szervezetsége fogta egybe; e németekét viszont a nemzeti liberális eszme kibontakoztatása *nemzetjellemten* jegyében: a saját elvű nemzeti fejlődés, a múlttól meghatározott folytonosság, a nemzeti emberideál megvalósítása. A franciáknál (és angoloknál) ezek a követelmények ekkor már megvalósítottan, mintegy eleve adva voltak. Ezeknek a követelményeknek a jegyében a protestáns erkölcsant a németeknél nemzeti liberális erkölcsantáná világiasították el, a nemzeti jellem értékeinek megvalósítását viszont lassan vallásos, transzcendens erénnyé és kötelességgé változtatták át.

Kiket hallgatott Szilády a századközép kiválóságai közül, pontosan nem tudjuk, de talán nem is fontos. Ezekben az esztendőkből s ezek közelmúltjában Ottfried Müller, Gervinus, Dahlmann, Herbart, Jakob és Wilhelm Grimm, Benfey, H. G. Ewald, Ernst Curtius tanított itt, többek között. Tanításaik elevenen éltek és hatottak Göttingában. A Grimmek örökségének ihletése a nemzeti irodalom és a népköltészet, az irodalomtörténet és a nyelvtörténet elválaszthatatlanságára tanította Sziládyt, Benfeyé arra, hogy a régi irodalom értéke a nemzetközi folklore ismerete nélkül lehetetlen, Ewaldé arra, hogy a középkori irodalom értése a nemzetközi folklore mélyen át van itatva a közelkelt és a mediterrán világ szellemével. A legfontosabb közülük mégis Gervinus ihletése lehetett. Gervinus híres irodalomtörténete (— a legjobb nemzeti irodalomtörténet R. Wellek szerint Taineig —) a nemzeti liberális romantika, a kezdődő pozi-

tivizmus és a német művelődéstörténeti iskola sajátos szintézise volt. Azt vallotta Gervinus, őt nem foglalkoztatja esztétikai tekintetben az irodalom, mert nem is ért hozzá; őt a német nemzet szellemi tudatosodásának, szellemi egyéniségének kifejlődése érdekli. S mivel ezt az irodalom mutatja legfolytonosabban és legkövethebben, ezért dolgozza föl nemcsak az irodalmat, hanem mindazt, a civilizációs és élettani körülményt is, amely befolyásolta e költészet fejlődését. Gervinus, persze, kitűnő esztétikai érzékenységgel rendelkezett, de e programszerűen esztétikátlan célkitűzése elhatározó volt, és megvilágító ma is az európai tudományosság e korszakára.

Fontos, hangsúlyozni, hogy Szilády ezzel a göttingai, ezzel a gervinusi szellemmel töltkezve tért haza, s került Arany s még inkább az Aranyt közvetítő Gyulai befolyása alá s személyes varázkörébe is. Arany folyóiratai megszüntével szorosabb kapcsolódás és határozottabb cél nélküli búvárkodásban telt el majd egy évtizede. A Lugossytól, főleg pedig a Göttingából hozott tömény tudományos légkör arra ösztönözte, hogy folytonosan benne maradjon az európai tudományosság áramában, kivált a föllendült filológiában. A filológiát a hazai fél-tudományos közvélekedés (fél-tudományos szellemtörténetészeink hatására) máig makacsul társítja, sőt azonosítja a pozitívizmussal. Pedig — tudhatjuk valamennyien —, még a filológia XIX. századi nagy föllendülése sem hozza kapcsolódik: a kialakuló romantikus összehasonlító tudományok — az összehasonlító vallástörténet, néprajz, irodalomtörténet, főleg pedig az összehasonlító nyelvészet — virágoztatták újra ki. A művelődéstörténeti iskola pedig sokszorosan aláhúzta nélkülözhetetlenségét, s módszereinek finomítását, megbízhatóságának fokozását szorgalmazta s mozdította elő. Boeck és társai nem önmagukért hajszolták a tényeket: a görög világ, a görög élet, a görög szellem minél hitelesebb és átfogóbb rajzát óhajtották nyújtani. A pozitivisták tovább szélesítették a filológia fegyvertárát, s az irány bölcséleti értelmű szintézisre törő nagy képviselői kitűnően ki is használták lehetőségeit. Azoknak a kezén azonban, akik a szintézisig nem értek föl, akik filozófiátlanul hajtogatták az irány egyik alapjelszavát, a ténytisztelést — valóban önmagáért való üres tudóskodás lett a filológia. Szilády nem tartozott közéjük. Szintézist akart: nem ugyan a pozitívizmus, hanem a nemzetjellemtan jegyében. A pozitívizmus, a Taine-féle nemzeti alaptulajdonság tana őt e szintézis lehetőségének hitében erősítette meg. De egyben meggyőződésévé tette azt is, hogy a szintézisig hatalmas anyagot kell föltárni; irodalmat is, az irodalmat befolyásolót is.

A szintézis szellemét és célját illetően azonban aligha volt kétsége. Két évtizeddel később — már az ItK szerkesztőjeként — Beöthy híres milleniumi, sokszoros, kétkötetes irodalomtörténetéről előbb (meleg) ajánlást, majd (éles, de kitűnő) bírálatot íratott (— a lapra jellemző módon: „névtelen” szerzővel, Korda Imrével —). Ez a bírálat azt tartotta az irodalomtörténetírás feladatának, hogy „a magyar ész összes alkotásainak történetét” megírja, s ne korlátozódjék csupán a magyar művészi géniusz termékeinek bemutatására, kivált a régi irodalomban. Elismerte, hogy a régi irodalmat illetően „szegényesen állunk” „más, nagy nemzetek irodalmához képest.” Ennek ellenére, illetőleg éppen ezért azt kívánta, bármennyire nem művésziek is e régi korszakokban „a magyar ész alkotásai,” az irodalomtörténetírásnak mégis úgy kell bemutatnia őket, hogy a magyar szellem, a magyar jellem akkori sajátosságairól kedve legyen az olvasónak tájékozódni; „a fejlődésmenet” ismerete szükséges a nevelő, a tudatosító önismerethez, s így a fejlődésmenetből egy korszak sem maradhat ki. (1896, 116—123) A *Kis-tükör*-ről viszont maga Szilády írt elismerést íróniával vegyítő cikket. Egyetértett a nemzeti eszme, a nemzeti érzés tudatosodásának középpontba állításával, de kevesellte a régi magyar irodalom s a régi magyar művelődéstörténet bemutatását éppúgy, mint saját kora „nemzeti szellemű” költőinek (pl. Lévay Józsefnek) bemutatását is. „Úgy hisszük, — így zárta ismeretét, — hogy a szerző csak azért terjeszkedett ennyire [az újabb, a kevéssé nemzeti szellemű irodalom ismertetésében], hogy azokat az igen megszívlelendő tanácsokat, figyelmeztetéseket intézhesse a meg nem nevezettekhez [a nem eléggé nemzeti szelleműekhez], amelyeket előadása közbe szőtt.” (1896, 380—81)

Ezt azonban már a 90-es évekből idéztük; de Szilády már a 60-as évek közepén, harminc esztendőskorában is hasonlóan vélekedett. Arany, mindenestre, folyóiratai bukása után, mint akadémiai főtitkár is erősen számon tartotta Sziládyt, s amidőn Toldy meghalt, őt bízták meg a Régi Magyar Költők Tára szerkesztésével. Minden kötete, minden szöveggondozása, minden szövegértelmezése nagy érték máig. Módszerét leírni mégis szinte lehetetlen. Minden megoldása egy-egy adott alkalomra van szánva; az alkalmi kombinációk filológiai zsenije Szilády. Nem az ítélet ereje, hanem a kombináció készsége az ő tehetségének fő jellemzője. A középkori filozófiát jól ismerte, de a filozófiai gondolkodás, a bölcséleti ítéletalkotás maga mélyen idegen volt tőle. S így idegen a történetfilozófiai is.

E tekintetben tanítvány maradt élete végéig. S ha tágabb értelemben a göttingiaiaké, a művelődéstörténeté, szűkebb értelemben, a magyarság fejlődés- és jellemképét illetően első-sorban Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc nemzedékéé, irányzatáé. Az előbbivel hódoltsági okiratokat adott ki együtt, s mindkettőjükkel osztozott a századközép protestáns nemesiskolák történetírásának felfogásában. Például ama két jellegzetes vonásában, amely egy-

részt a törököt idealizálta a Habsburg központositással szemben, másrészt a középkori egyházat marasztalta el súlyosan a nemzet föltételezett sajátos pogány kori szellemi értékeinek szétbomlásáért. S mint ez a történetírás, Szilády is osztozott a darwini létharc tételének befogadásában, történeti alkalmazásában: a nemzetek története a nemzetek létharca. S bár a nemzetiségekkel szemben szerkesztősége alatt sohasem engedte útszéllivé válni a hangnemet, már első esztendejében hozott olyan tanulmányt, amely pl. a románsággal szemben éles elutasítást fejezett ki. „Ad vocem” c. rovatában pedig a nemzeti létharc sikeres megvívása érdekében utasította el „a nemzeti léhaságot”, amellyel, mint utaltunk rá, az időben egyértelműen A Hét irányát volt szokás vádolni. Ellenzéki szakaszában tagja, országgyűlési képviselője volt a Tisza-pártnak; a 75-ös pártegyesülés után azonban letette megbízatását. Bálint Sándor szerint elfoglaltsága miatt; de bizonyosan közrejátszott következetes Habsburg-ellenesége is.

A tekintetek közül, melyekben Szilády műveltsége és felfogása meghatározta a lap körének munkáját, három látszik különösen fontosnak. A régi, a *kuruckor* előtti, főleg pedig a *teréziánus kor előtti* irodalomra összpontosította munkatársai figyelmét. A legjobb eredményeit is itt, kivált a kódex-irodalom feltárásában, meg a reformáció korszakának megvilágításában érte el az ItK. A reneszánsz iránt viszont bizonyos érdektelenséget mutatott, szemben Ballagi két esztendejével. A XVII. és XVIII. századból pedig elsősorban Erdély szellemi élete felé fordult.

A második következménye a lapban az volt műveltségének és érdeklődésének, hogy hatalmas anyagot tett közzé részint feldolgozásokban, részint adattári publikációkban második- és harmadonabeli, sőt osztályozhatatlan szintű íróktól is (pl. Hóry Farkas, Buzinkai Mihály, Grádeczi Horváth Gergely stb., stb.). Azt a *kitöltő közeget*, azt a táptalajt hozta így felszínre a lap, amely nélkül az irodalom folyamatait, a nagy művek, nagy korszakok és nagy irányok előkészületeit s közvagyonná válását lehetetlen megragadni.

Végül, harmadszor a lapot szinte egyértelműen az *irodalmi művelődéstörténet* síkjára állította be. A régi ItK-nál érdekesebb olvasmányt keveset találhat a régi magyar életformák, a régi magyar művelődés, a régi magyar gondolkodásmód és szokásrend tudós kutatója és kedvtelő olvasója. Az irodalomtörténet, kivált pedig az irodalomesztétikust viszont joggal fogja el a türelmetlenség, midőn Jászay Pál naplóját évfolyamokon át látja közölni, holott az írókról, irodalomról, sőt az általános közizlésről szóló tájékoztatásai is bőven elférnének öt-hat lapon. Ez a művelődéstörténeti anyag elsősorban az írástudó rétegek, a nemesség és hozzá kötődő honorációról értelmiség életéről szólt. Ez természetes is; az azonban már Szilády szemléletének korlátozó következményeiből fakadt, hogy a jobbágyvilághoz s a városi polgársághoz kapcsolódó értelmiségi életanyagról viszonylag kevés szó esett e közlésekben.

Sziládynak vajmi kevés közvetlen köze volt a filozófiai értelmű pozitívizmushoz. A tények szenvedélyes gyűjtése és kombinációja a művelődéstörténetet is jellemezte. A pozitívista filológia lélektani, stilisztikai, kultúrhistoriai fogásaiból viszont sokat tanult. De a filológiát is inkább Boeck és társai módjára fogta föl: minden tény mögött az egész nemzet, az egész korszak művelődését érzekelte. Nem a szintézis igénye hiányzott belőle, hanem szintézisének alapfogolata, a romantikus nemzetjellemtan vált egyre avultabbá, egyre alkalmatlanabbá valódi szintézis összetartására. Ezt azonban sem ő, sem rétege nem vette tudomásul. A *rendszerező elv*, a *világkép birtokának tisztázatlan tudatú (téves vagy önámító) föltételezésében élték*; próbát, mindenestre, nem tettek ez elv szintetizáló érvényességével. Középkori témaköreiket a közvetlen európai kapcsolódás megóvta a szűk provincializmustól, XVI—XVIII. századi földolgozásait azonban már erősen kísértette. Több évfolyamát lehet a folyóiratnak átlapozni például anélkül, hogy Herder, Goethe, Jean Paul, Schiller irányt jelző, a magyar s a középeurópai irodalmat közvetlenül érintő nagy neveivel találkoznánk. Hogy mégsem süllyedt le a lap egészen e korszakokat illetően sem a vidékiesség s a jelentéktelen témák hinárlásába, az a nemzedék *tárgytörténeti* irányultságának köszönhető; annak a tárgytörténeti irányultságának, amelynek egy külön válfaját alakította ki a nemzedék első számú nevelője, Heinrich Gusztáv.

Heinrich. — Szilády munkatársainak többségét, mondhatnánk, készen kapta; Heinrich iskolájában fölkészülten. Heinrich szociológiai tekintetben tudománytörténetünk egyik fölötté érdekes alakja. Esemény ugyan nem sok történt életében azontúl, hogy szűkös német kishivatalnokai környezetből a magyar Akadémia föltitkári székébe emelkedett, a pesti Egyetem totumfakjára lett, s a tudományos élet mindeneseül fogadtatta el magát. S mindezt — a „családi Magyarországon” —, anélkül, hogy különösebb pártfogói had állott volna mögötte. Sőt, barátai is csak gyéren akadtak. Az erős ember példája. Esze gyors, helyzetfölismerése rögtöni, szava találó és éles. Taktikai érzéke sohasem hagyta cserben. Azonnal átlátta környezetet gyengéit, s gátlátalanul ki is használta. Nemcsak tanulmányozni szerette Machiavellit — tanult is belőle. Még az öreg Gyulai is tartott tőle, s mögötte — a Buda Halálára célozva — „szász Detrének” nevezgette. Mert az intrikában különös kedvét lelte Heinrich. Rokonszenvesnek nem mondható passziója azonban gyakran járt haszonnal: élvezte, ha magát rejtő önzés vagy ranggal fedett ostobaság az ő közbejöttével lepleződött le. Vele született-e fonák-

ság iránti érzékenysége vagy valamely életmozzanata alakította ki — itt nem vizsgálhatjuk. Célrátörését, céltudatosságát mindenestre ez is bizonyítja; ezért említettük meg.

A magyar tárgy történet kialakítója. — Tudományos céljait a hetvenes évek második felében alakította ki véglegesen. Arany Lászlóék nemzedékével indult, s a 70-es évek elején az Endrődi—György Aladár—Szana-féle Figyelőben gyülekező kispolgári ellenzékhez mutatott vonzódást. A hetner—brandesi *ideológiai központi* polgári liberális irodalomtörténetírással rokonszenvezett. Az évtized közepétől azonban — okait egyelőre nem ismerjük: miért — részint a német klasszikus filológia Rietschl-féle *szövegátgató* irányzata felé fordult, részint pedig a német irodalomtörténetírás Scherer-féle *tárgykövető* irányzata felé. A szöveg művelődéstörténeti asszociációinak fonalán igyekezett a mű keletkezési korszakának és irodalmának egyetemességéhez eljutni *lépésről lépésre az első*. A hasonló jelenségek összevetésével, változataik keletkezésének magyarázatával, áramlási útjuk követésével törekedett művelődési szakaszok és körök rendjébe illeszteni a vizsgált műveket és a szerzőket a *második*. Rietschl-et „a filológia fejedelmének” nevezte Heinrich is, akárcsak német tanítványai. Schererhez pedig kölcsönösen nagyra becslő barátság is fűzte. Szorosan azonban egyiket sem követte. Midőn létrejött a Philológiai Társaság, lapját ő vette (vagy inkább ragadta) kezébe, s két évtizedes szívós munkával a tárgy történet egy sajátos magyar változatának műhelyévé s a magyar irodalomtörténetírás nevelő iskolájává tette.

A tárgy történetet ma sokan hajlamosak az összehasonlítás részint ama primitív válfájával azonosítani, amely a témák útját és rokonságát külsőlegesen hasonlóságai alapján igyekezett megállapítani; pl. a történetek, a figurák, a helyzetek egyes esetleges elemeinek hasonlósága alapján. Részint pedig ama válfájával, amely hatásokat kutatót ugyancsak esetleges életrajzi, érintkezési, olvasmányi (stb.) kapcsolódásokra támaszkodva. A tárgy történet azonban nem ez, s Heinrich számára sem volt ez. Számára az irodalmi tárgy jellemző tulajdonságainak olyan számbavételét, leírását, keletkezés-magyarázatát jelentette, amelynek segítségével az *beilleszthető a világirodalom tárgyainak sorába*, a művelődési jelenségek azonos csoportjába. Nem a témátörténettel, nem az irodalmi szujet-k történetével volt egyenlő számára a tárgy történet, hanem az irodalmi objektumok történetével. Az író, a mű, a közönség tulajdonságai és viszonyai mind tárgyai, feladatai voltak kutató tevékenységének és irányának.

Működésének és irányzatának fő gyengéje az, hogy az irodalmi mű tulajdonságait *általánosítva, elvontan éppúgy nem igyekezett soha megállapítani, rendszerbe és fontossági sorrendbe állítani*, mint a művészet, az íróét sem. Sőt, a 70-es évek második felétől fogva gúnyosan elfordult mások minden ilyen kísérletétől. Tapasztalati úton igyekezett s vélt eljárni: *amit a már tanulmányozott és a már elismert irodalmi művek és írók tulajdonságaiként tekintett a közönség, azt kereste a maga kutatásai körében is*, a még addig le nem írt vagy a még eléggé meg nem vizsgált művek és pályák, írói egyéniségek és művészi korszakok esetében is. Így írónk és irodalmi műveink az európai irodalom tárgyai sorába iktatódtak ugyan, de gyakran esztétikai tekintetben esetleges vagy mellékes vonásaikon át. Utcai kiszólással azt mondhatnánk, Heinrich és tanítványai számtalanszor a gombhoz varrták a kabátot. „Wesselényi Miklós iskolázatása”, „Wesselényi Miklós mecénási működése”, „Wesselényi Miklós könyvrendelése” — az ilyen és hasonló című és témájú cikkeknek se szeri, se száma. Bennük azonban sokszor egész arcképrajzot kapunk az illető íróról, teljes leírást az illető jelenségköréről és korszakról. S az is kiderül jónéhányszor, hogy a cikkek szerzői jól ismerték évtizedeik korszerű módszereit, elméleteit, s alkalom adtán éltek is velük. *Világos esztétikai vagy történetfilozófiai rendszerező elvű tanulmány* azonban ritkán állnak össze dolgozataik. Munkásságuk nem esztétikátlan volt vagy történetfelfogás nélküli, hanem mérhetetlenül és kezdetlegesen eklektikus mindkét szempontból. Munkájukba illesztettek bármily esztétikai, történetbölcséleti, lélektani tételt, szöveget, közhelyet, ha gondolatmenetük váza, előadásuk menete, retorikájuk lendülete megkívánta. Maga Heinrich például anyagban és megfigyelésekben egyaránt gazdag tanulmányának részleteit Kisfaludy Sándorról olyan „morális”, „esztétikai”, „történeti” frázisokkal kötötte át s zárta le, amelyeknek az átkötés, a lezárás szokásos retorikai feladatán túl alig lehetett szerepük, jelentésük; fölényes okossága kizárja, hogy komolyan vehette volna őket.

A régi ItK tárgy története nélkül meg sem mozdulhatna mai irodalomtörténetírásunk; de vajmi kevés a folyóiratban az olyan tanulmány, amelyet klasszikus értelmű tanulmánynak lehetne tekinteni; amely tisztázott, rendszerezett s jelentős esztétikai s történeti szemlélettel volna megírva. Voltaképp csak az a kizáró elv érvényesült a folyóiratban szemlélet tekintetében következtesen, hogy a nemzetkarakterológia századközépi elvét, amely az erkölcsi világrend jelenlétének föltételezésével társult, ne sértse meg a tanulmány szerző felfogása. Beöthy *Szépprózai elbeszélését* mindig nagy elismeréssel illették a szerkesztő, a mentor és szerzőik egyaránt. Beöthy későbbi, 80-as évek utáni tevékenységéről azonban többnyire enyhe íróniával szóltak. A nemzetkarakterológiát Taine s mások tanaival megújítani igyekvő *elméleti törekvéseinek is* szólt ez, de még inkább *esztétizálásának*, főleg pedig *retorikájának*. Közművelődési szónoknak, műélvező szépléleknek tartották inkább, mint tudósnak. S Reidlrel még erősebb-

bek voltak főnntartásaik. A magyar irodalom fő irányairól kegyetlen, de telitaláló kritikát íratott egy „névtelen” szerzőjével Szilády. Mint másolja itt Burckhardt-ot, másutt Taine-t, Burckhardt és Taine gondolati magatartása, arányos gazdagsága, történeti tárgyiasága nélkül Riedl: ezt íratta meg. S azt vonatta kétségbe, lehet-e, szükséges-e átvenni így módszert; nem a nemzeti—történeti anyagból kell-e következnie annak. A nemzetjellemtan többnyire együtt járt a nemzeti egység követelményével. A nemzeti egység követelménye történelmi-társadalmi tartalmának, irányultságának meghatározása nélkül sem nem progresszív, sem nem retrográd követelmény; semleges, üres, szólamyszerű. Sziládyéknál, alanyi oldalról nézve, a nemzeti múlt átörökítésének szándékát foglalta magába. Sokat meg is valósítottak e szándékból; követelményük tárgyi értelemben ugyanakkor a birtokosi hatalom (akart vagy akaratlan) szolgálatát is jelentette, mind az alsó rétegekkel, mind a nemzetiségekkel szemben.

Szilády szemlélete s Heinrich módszere nyomán a tanulmánynak néhány műfaja vezető helyre emelkedett a folyóiratban: vezettek benne az életrajzi keretbe illesztett *tevékenység-összefoglalások*, az újklasszika és a népies romantika formálissá lett fogalmaihoz alkalmazkodó *műfaji összegezek és leírások*, az életrajzi, a lélektani, művelődéstörténeti keretű *keletkezéstörténetek*, a pozitívista mozaiképitésű összerakott *környezet- és körülmény-bemutatók*; írók, művek, intézmények környezetének és körülményeinek bemutatásai.

Ennek az iskolának virágkora a tizes évek elejéig terjedt. Addig tehát hozzávetőleg, ameddig Szilády volt a tényleges szerkesztő. Császár Elemér találon jellemezte őnmaga szerkesztői tevékenységét, s az egész folyóirat szerzői gárdájának Szilády utáni korszakát, midőn „mesteremberi” jellegét hangsúlyozta. A két világháború között is ugyanúgy tárgy történeti beállítottságú maradt a lap, mint volt azelőtt. Az esztétikai szempont továbbra is háttérbe szorult és továbbra is a teljes történetbölcséleti irány jellemezte. A nemzetjellemtani alapszempont ugyan továbbra is jelen volt, sőt — morális—didaktikus színezettel — látszatra még föl is erősödött. Valójában azonban csak egyre fokozódó korszerűtlensége révén ütközött ki jelentéke még élesebben. A liberális—nemzeti szólamkincs ugyan egyre inkább „keresztény—nemzetinek” adta át a helyét. A XIX. század nemzetjellemtanának protestáns hangoltsága pedig, amely a kálvinista pap Szilády s a szabad gondolkodó lutheránus Heinrich kezén jellemezte a folyóiratot, lassan egybeeső a egyházián katolikus változattal: sőt, gyakorta elbőbséget is engedett neki.

Jobboldali az ItK azonban ennek ellenére sem lett: de arcél nélküli, értelmetlen liberalizmus a még a Voinovich-féle Budapesti Szemlé-nél is kevesebbet nyomott a latban a korszak világnézeti harcaiban. Tárgykörében közelebb került a jelenhez: a XIX. század irodalma most immár egészében része lett kutatási körének. A Nyugat irodalmáig azonban szinte sohasem hatolt el. S most immár közölt esztétikai szempontú cikkeket is, s teret adott az újabb irányzatok képviselőinek is. Am igazában a tárgy történeti módszer folyóirata maradt végig. S mivel ez a módszer a nemzetjellemtan avult felfogásához kapcsolódott ekkor is, korszerűtlensége egyre kiáltóbb lett: ekkor vált azzá, aminek gyakran kezdettől látja a mai utód: a pusztá adatközlés, a pusztá adattárolás közlönyévé.

*

Mindent összevéve azt kell mondanunk: az ItK első évtizedeiben a művelődéstörténeti alapozású, nemzetjellemtani szemléletű tárgy történet klasszikus folyóirata volt. Módszeré jelentősen befolyásolta a pozitívizmus specializálódásra törekvése és ténykultusza, de a filozófiai értelmű pozitívizmushoz kevés köze volt. Szemléletének, irányzatának kérdése lényegében már azelőtt eldőlt, mielőtt magát a lapot létre hívták volna. Akkor, amidőn Heinrich a 70-es évek második felében lemondott a heitneri irányról, s a maga tárgy történeti irányát annak a szemléletnek alárendelve alakította ki, amelynek legjellemzőbb s legjelentősebb európai képviselője Gervinus volt. Heinrich részéről ugyan inkább csak hallgatóságos beleegyezés volt ez az alárendelés: mások azonban öröklött szemléletükből, helyzetükből következően eleve természetesnek vették. Az irány szemléleti központja, a nemzetjellemtan lényegében már a lap alapításakor is avult volt. Aki ezzel alkotott szintézist, mint Beöthy, ma már alig használható, alig olvasható. Az ItK-ban a módszer lehetőségei kerültek előtérbe, s a folyóirat kihasználta mindazokat az előnyöket, amelyek a szintézis—alkotás nélkül is együtt jártak vele.

*

Az ItK ma az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata. Mai szemléletünk, mai tudományosságunk jegyében szolgálja az irodalom és történelem megértésének, az ember humanizálásának ügyét. Ennek megfelelően határozottan törekedik arra is, hogy korábbi korszakainak mind szemléleti, mind módszerbeli értékeit feltárja, megőrizze és kamatoztassa. Mindenek előtt a nemzeti múlt megértésének, megbecsülésének szándékát s a tárgyas történetiség igényét.

Németh G. Béla